

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ
ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՀԱԳՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԸ.
ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԵՐՆ ԸՍՏ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Նվիրում եմ
հայրիկիս հիշատակին
To my father

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

VAHAGN HAKOBYAN

ISSUES OF YEREVAN KHANATE
HISTORY IN THE SECOND HALF OF THE
XVIII CENTURY ACCORDING TO PERSIAN
DOCUMENTARY SOURCES
OF MATENADARAN

Editor K. Kostikyan

Yerevan 2021

9 (47.925)

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
Հ-17 ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

h2

ՎԱՀԱԳՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԸ. ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐՆ ԸՍՏ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

64/15

Խմբագիր՝ Բ. Կոստիկյան

Երևան 2021

ՀՏԴ 930
ԳՄԴ 63.2
Ե 813

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Բ. Կոստիկյան

Ե 813 **Երևանի խանության ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի պատմության հարցերն ըստ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրական նյութերի / Կազմեց՝ Վ. Հակոբյան.- Եր.: Մատենադարան, 2021. 200 էջ:**

Գրքում Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրական նյութերի, հայկական և օտար աղբյուրների, ուսումնասիրության և համեմատական վերլուծության միջոցով ներկայացված են Երևանի խանության ԺԸ դարի երկրորդ կեսի պատմությանը վերաբերվող առանցքային հարցեր: Գիրքը նախատեսված է աղբյուրագետների, պատմաբանների, հայագետների, իրանագետների, միջազգայնագետների, վերոնշյալ թեմայով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ՀՏԴ 930
ԳՄԴ 63.2

ISBN 978-9939-9257-9-0
© Մաշտոցյան Մատենադարան, 2021
© Վահագն Հակոբյան, 2021

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ..... 7

ԳԼՈՒԽ I.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԸ. ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՎՈՂ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ
ՊԱՐՍԿԱԼԵԶՈՒ ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
ԼԵԶՎԱՌՃԱԿԱՆ, ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՈՒ
ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 17

1.1. Երևանի խանության ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի
պատմության պարսկերեն վավերագրերը որպես պարսկական
գրագրության նմուշներ 17

1.2. Երևանի խանության ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի
պատմության պարսկերեն վավերագրերի
բովանդակային առանձնահատկությունները 24

ԳԼՈՒԽ II.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ 38

2.1. Երևանի խանության տարածքը և
վարչական միավորները..... 38

2.2. Երևանի խանության բնակչության էթնիկ կազմը..... 47

2.3. Երևանի խանության տնտեսական համակարգը..... 62

ԳԼՈՒԽ III.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ՇՈՒՐՁ
1750-1770-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 82

3.1. Երևանի խանությունը տարածաշրջանային
քաղաքական իրադրությունում 1750-1770-ականներին..... 82

3.2. Երևանի խանությունը ռուս-վրաց-թուրքական
հարաբերությունների համատեքստում
1760-1770-ականներին..... 99

3.3. Երևանի Հուսեյն Ալի խանի և Հերակլ Բ-ի փոխհարաբերությունները	112
--	-----

ԳԼՈՒԽ IV.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1780-ԱԿԱՆ	
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	127

4.1. Երևանի խանությունը 1780-ականների ռուս-իրանական հարաբերությունների համատեքստում	127
---	-----

4.2. Երևանի խանությունը ռուս-վրաց-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում 1780-ականներին	133
--	-----

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	148
----------------------	-----

CONCLUSION	150
------------------	-----

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	152
--	-----

Անտիպ աղբյուրներ՝ ձեռագրեր և վավերագրեր	152
---	-----

Աղբյուրներ	152
------------------	-----

Գրականություն	156
---------------------	-----

Հոդվածներ	158
-----------------	-----

Ց Ա Ն Կ Ե Ր	160
-------------------	-----

Աշխարհագրական անուններ	160
------------------------------	-----

Անձնանուններ	163
--------------------	-----

ՀԱՎԵԼՎԱԾ	167
----------------	-----

Բառարան հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ եզրույթների	167
---	-----

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԼ. դարի երկրորդ կեսին Հյուսիսային Իրանում և Այսրկովկասում գոյություն ունեին Երևանի, Նախիջևանի, Խոյի, Մակուի, Ղարադաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուբայի (1765թ. հետո այս խանությանն է միացվում նաև Դերբենդի խանությունը), Բաֆլի, Շիրվանի, Շաֆիի, Թալիշի, Արդաբիլի, Մարաղայի, Սավուջ-Բուլաղի, Ղարաբաղի խանությունները¹: Նադիր շահի սպանությունից հետո Իրանում կենտրոնական ուժեղ իշխանության բացակայության պայմաններում այս խանությունները որոշ ինֆնուրություն: Ռուս-թուրք-իրանական մրցակցության սրման պայմաններում որոշակի դերակատարում ուներ Երևանի խանությունը, որի նկատմամբ կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածել՝ հաշվի առնելով տարածաշրջանում նրա ունեցած ռազմավարական և տնտեսական կարևոր նշանակությունը:

Սույն աշխատությունում փորձել ենք համակողմանի բնեղ Երևանի խանության ԺԼ. դարի երկրորդ կեսի պատմության հարցերը՝ հիմք ընդունելով Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրական նյութերի տվյալները՝ ամփոփված խանական հրովարտակներում, նամակներում և էջմիածնի կալվածագրերում: Ուսումնասիրության համար ժամանակագրական ընտրությունը պայմանավորված է խանության կիսանկախ կարգավիճակով, որը տևում է Նադիր շահի մահից հետո մինչև 1795թ. Աղա Մուհամմադ խանի զորքերի կողմից Երևա-

¹ Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780-1800), Երևան 1958, էջ 29:

նի խանության ռազմակալումը և դրա Մոհամմադ խանի հպատակեցումը: Այդ ընթացքում Երևանի խանությունը փաստացի վերածվել էր մի կիսանկախ պետական միավորի, որն ուներ իր կառավարման համակարգը, առանձին տնտեսությունը, զինված ուժերը և այդ ամենի գլուխ կանգնած խանը հիմնականում վարում էր ինքնուրույն արտաքին փոխհարաբերությունները:

Սույն աշխատության թեմայի ընտրության և հետազոտման հետազոտման հարցում իր մասնագատիական խորհուրդներով և ուղղորդումներով մեծ ներդրում է ունեցել պ.գ.թ. դոկտոր, պրոֆեսոր Պ. Չոբանյանը:

Պարսկալեզու վավերագրերը վերծանելու, դրանք թարգմանելու և աշխատությունը դրանց շուրջ կառուցելու հարցում անգանհատելի ներդրում ունի պ.գ.թ. դոկտոր Ք. Կոստիկյանը:

Սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսություն

Երևանի խաների պարսկալեզու վավերագրերը և նամականիներն, որոնք աշխատության շարադրման համար օգտագործվել են որպես հիմնական աղբյուր, պահպանվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում և Արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդում: Կաթողիկոսական դիվանի վավերագրերը հիմնականում փաստաթղթերի բնօրինակներն են: Իսկ Արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդում պավող նամականիներ Երևանի Հուսեյն Ալի խանի (1759-1783թթ.), նրա որդիներ Ղուլամ Ալի խանի (1783-1784թթ.) և Մոհամմադ խանի (1784-1805թթ.) նամակների և հրովարտակների պատենների ժողովածուն է, որը կազմել է խանական դիվանի գրագիր Միրզա Մոհամմադ Մուսալլամը: Իրանական իշխանությունների հրապարակած հրովարտակների մեծ մասը հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն թարգմանությունների հետ զուգահեռ մի քանի հատորներով հրատարակվել են

Հ. Փափագյանի և Ք. Կոստիկյանի կողմից², ինչը հեշտացնում է այդ կարգի այլ աղբյուրների ուսումնասիրումը: Ավելին, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակների չորրորդ պրակը հավելյալ նյութ է ապահովում Իրանի զահին ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին հավակնող և իշխանությունը գրաված տիրակալների և Երևանի խաների ու էջմիածնի կաթողիկոսների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Պարսկալեզու վավերագրերում և նամակներում առկա տեղեկությունները լրացվում են այլ աղբյուրների շնորհիվ: Մեծ արժեք են ներկայացնում էջմիածնի կաթողիկոսներ Սիմեոն Երևանցու և Ղուկաս Կարնեցու նամակները, որոնք հրատարակվել են Գյուտ ավագ ֆահանա Աղանյանցի կողմից մի քանի հատորով³: Այդ նամակները, որոնց մի մասն ուղղված են տարածաշրջանի տարբեր առաջնորդների՝ Հերակ Բ-ին, Իրանի խաներին, օսմանյան փաշաներին և այլոց, կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակաշրջանի միջազգային իրադրության, հայ կաթողիկոսների դիվանագիտական կապերի վերաբերյալ: Իսկ հայ հոգևորականներին և այլ գործիչներին ուղարկված նամակներում կաթողիկոսները երբեմն մանրամասնորեն շարադրում են իրենց ապրած ժամանակահատվածում Երևանի խանությունում տեղի ունեցող իրադարձությունները:

² Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺՉդդ.), Երևան 1956, Երևան 1959, Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731) Երևան 2005, Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ (1734-1797), Երևան 2008:

³ Գ. Աղանյանց, Դիվան հայոց պատմության, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս 1893, Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, Թիֆլիս 1894թ., Գ. Աղանյանց, Դիվան հայոց պատմության, գիրք Դ, Ղուկաս կաթողիկոս (1780-1800) Թիֆլիս 1899, Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ը, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարան մասն երկրորդ (1767-1776), Թիֆլիս 1908:

Սիմեոն Երևանցու «Զամբո» աշխատությունը ժամանակաշրջանի անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է էջմիածնի վանքի տնտեսությունն ուսումնասիրելու, պարսկալեզու վավերագրերում առկա տեղեկությունները լրացնելու և ամբողջացնելու համար⁴։ Կաթողիկոսն իր աշխատությունում նկարագրում է տարբեր ժամանակներում էջմիածնին պատկանած կալվածքները, դրանց ձեռքբերման հանգամանքներն ու դրանց նկատմամբ վանքի ունեցած իրավունքները։

Թեմայի ուսումնասիրման համար մեծ կարևորություն ունեն նաև վրացական, ռուսական և օսմանյան աղբյուրները։ Դրանց հետազոտումը հնարավորություն է ընձեռում առավել բազմաբովանդակ բնության ենթարկել թեման։ Լ. Մելիքսեբեկի կողմից հրատարակված վրացերեն սկզբնաղբյուրները արժեքավոր տեղեկություններ են հայտնում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում վրաց արհմանների դեպի Երևան իրականացրած արշավանքների, տարածաշրջանում տեղի ունեցած այլ իրադարձությունների վերաբերյալ⁵։ Այդ աղբյուրների հեղինակներից ոմանք իրենց կողմից շարադրված պատմական իրադարձությունների անմիջական մասնակիցներն են եղել, ինչն էլ ավելի է կարևորում աղբյուրի նշանակությունը։ Այդուհանդերձ, վրաց հեղինակների հաղորդած տեղեկություններին պետք է վերապահումով մոտենալ, քանի որ հեղինակները, ցանկանալով փառաբանել վրաց արհմաններին, երբեմն ոչ օբյեկտիվ են ներկայացնում իրադարձությունները՝ վրաց արհմաններին մեծ հաջողություններ վերագրելով, չափազանցելով նրանց զորքի, նրանց կողմից գերվածների թվերը և այլն։

Աշխատությունում օգտվել ենք Ա. Սաֆրաստյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված թուրքական սկզբնաղբյուրներից, որոնցում, ինչպես վրացական սկզբնաղբյուրներում, հանդիպում ենք իրադարձությունները ոչ օբյեկտիվորեն ներ-

կայացնելու, երբեմն չափազանցությունների դիմելու երևույթների⁶։ Մեր կողմից ուսումնասիրված թուրքական աղբյուրներում հատկապես արժեքավոր է սուլթան Աբդուլ Համիդ I Ղազիի (1774-1789թթ.) Երևանի Հուսեյն Ալի խանին ուղղված ֆերմանը, որը բացառիկ տեղեկություններ է հաղորդում Հուսեյն Ալի խանի և Օսմանյան կայսրության հարաբերությունների, տարածաշրջանի ֆաղափական իրադրության վերաբերյալ։

Թեմային առնչվող օտարալեզու սկզբնաղբյուրների շարքում կարևոր են հատկապես ռուսականները։ Դրանք հիմնականում տարածաշրջանում դիվանագիտական, ռազմական, առևտրային և այլ գործունեություն իրականացրած անձանց հաշվետվությունները, նամակները և օրագրություններն են, որոնցից մի մասը պահվում է Ռուսաստանի դաշնության արխիվներում։ Դրանցից մի քանիսը հրատարակվել են Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ⁷։ Ժողովածուներում ընդգրկված են հայ նշանավոր գործիչների, վրաց Հերակլ Բ⁸ թագավորի, Իրանի մի շարք խանների, ռուսական իշխանությունների ներկայացուցիչների և տարածաշրջանի ֆաղափական կյանքում ակտիվ մասնակցություն ունեցող այլ անձանց նամակներ, զեկույցներ, հրամաններ և նմանատիպ այլ գրավոր փաստաթղթեր։

⁶ Ա. Սաֆրաստյան, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հատոր Ա, Երևան 1964։

⁷ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов, т. III, В. Восканян, Дж. Галустян, В. Мартиросян, Ереван 1978, Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800гг., сборник документов, т. IV, А. Алексанян, В. Мартиросян, М. Нерсисян, П. Чобанян, Ереван 1990.

⁸ Տվյալ ժամանակահատվածում գոյություն ուներ երեք վրացական թագավորություն. դրանցից Իմերեթիայում թագավորում էր Սողոմոնը, իսկ Իմերեթիայից արևելք՝ Քարթլիում, թագավորում էր Թեյմուրազ Բ-ը, Կախեթում վերջինիս որդի Հերակլ Բ-ը։ 1762թ. հետո Քարթլին և Կախեթը միացան Հերակլ Բ-ի իշխանության ներքո որպես միասնական թագավորություն։ Քանի որ Հերակլ Բ-ի թագավորությունը սկզբնաղբյուրներում և իր ժամանակի փաստաթղթերում կոչվում է նաև Վրաստան։ Մենք ևս սույն աշխատությունում Վրաստան անվան տակ նկատի կունենանք Հերակլ Բ-ի թագավորությունը։

⁴ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, «Զամբո», Երևան 2003։

⁵ Լ. Մելիքսեբեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան 1955։

Դրանց հաղորդած տեղեկությունների միջոցով կարողանում ենք առավել խորհային հետազոտության ենթարկել Այսրկովկասում ռուսական իշխանությունների ծավալած գործունեությունն ու տարածաշրջանին վերաբերվող այլ կարևոր անցուդարձերը:

Թեմայի շարադրման ընթացքում հետազոտություններ են իրականացվել Ռուսաստանի հին ակտերի պետական արխիվում և Ռուսաստանի ռազմա-պատմական պետական արխիվում, ինչի շրջանակներում ծանոթացել ենք չհրատարակված փաստաթղթերի. մասնավորապես 1780-1785թթ. Իրանում Ռուսաստանի հյուպատոս Իվան Վասիլևիչ Տումանովսկու որոշ նամակներին և Իրանի խաների ռուսական իշխանություններին ուղղված նամակագրությանը: Այս նամակներում հեղինակները հանգամանորեն շարադրում են Քերիմ խանի մահվանից հետո Իրանում ստեղծված իրադրությունը, ծավալված գահակալական պայքարը, իրանական խաների նկրտումները Հարավային Կովկասի տարածքների նկատմամբ և նրանց հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ: Այս տեղեկությունները կարևոր են Ռուսաստանի Այսրկովկասյան ֆաղափականությունը լիարժեք ուսումնասիրելու համար:

Թեմայի շարադրման ընթացքում օգտվել ենք նաև Կովկասյան Հնագրագիտական հանձնաժողովի կողմից հրատարակված Ռուսական հրամանատարների, պաշտոնյաների և Այսրկովկասի իշխողների նամակներից ու այլ փաստաթղթերից⁹: Այս վավերագրերը կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Ժ.Ը. դարի երկրորդ կեսում Այսրկովկասի միջխանական բախումների, ժողովրդագրական փոփոխությունների և տարածաշրջանում ընթացող այլ կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ:

⁹ **АКТЫ** собранные кавказскую археографическую комиссию, т. I, Тифлиς 1866, **АКТЫ** собранные кавказскую археографическую комиссию, т. VI/1, Тифлиς 1866, **АКТЫ** собранные кавказскую археографическую комиссию, т. VIII, Тифлиς 1881.

Ռուսական սկզբնաղբյուրների շարքում առանձնահատուկ կարևորություն ունի Ի. Շոպենի աշխատությունը նվիրված Երևանի նահանգի վիճակագրական նկարագրությանը¹⁰: Հեղինակն իր աշխատանքը գրելու համար ուսումնասիրություն է իրականացրել 1829-1831թթ., ինչի շնորհիվ Երևանի խանության տարածքի, բնակչության, կառավարման համակարգի և այլ մանրամասների վերաբերյալ նրա հաղորդած տեղեկությունները աչքի են ընկնում իրենց արժանահավատությամբ: Աշխատանքում հեղինակը մանրակրկիտ նկարագրում է խանության սահմանները, ներքին վարչական բաժանումը, աղյուսակների տեսքով ներկայացնում խանության բնակչության կազմը՝ ըստ էթնիկ պատկանելության և հաղորդում գանազան այլ վիճակագրական տվյալներ:

Ժ.Ը. դարի երկրորդ կեսում Այսրկովկասում Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության և Իրանում ազդեցություն ունեցող գործիչների ծավալած գործունեության մասին է Օ. Մարկովայի աշխատությունը¹¹: Հեղինակը խորհային ֆննդության է ենթարկել տերությունների մրցակցությունը Այսրկովկասում՝ առավել մանրամասն անդրադառնալով ռուս-թուրքական, ռուս-իրանական հարաբերություններին և դրանցում վրացական թագավորությունների դերին: Մարկովան այս աշխատությունը գրելիս հիմնականում օգտվել է արխիվային փաստաթղթերից, ինչն ավելի է բարձրացնում աշխատանքի կարևորությունը:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի այսրկովկասյան ֆաղափականության, Այսրկովկասում և Իրանում ընթացող իրադարձությունների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Պ. Բուտկովի աշխատու-

¹⁰ И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санктпетербург 1852.

¹¹ О. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва 1966.

թյունը¹²: Չնայած այստեղ առկա են որոշակի թվագրական սխալներ, այնուամենայնիվ աշխատությունում առկա տեղեկությունները կարևոր են տարածաշրջանում ընթացող դեպքերի ուսումնասիրման համար: Թեմային վերաբերող փաստագրական առատ նյութ պարունակող արժեքավոր ուսումնասիրություններից են նաև Ա. Ցագարելու աշխատությունները¹³, որոնցում, հեղինակն օգտագործել է վրացական, ռուսական, իրանական իշխանությունների և հայության ղեկավարության միջև գրագրության նյութերը:

Երևանի խանությունում եղած հողատիրության ձևերի և հարկային համակարգի ուսումնասիրման համար անփոխարինելի արժեք ունեն Ի. Պետրուշևսկու¹⁴ և Հ. Փափագյանի աշխատությունները¹⁵: Երկու հեղինակներն էլ իրենց աշխատությունները շարադրելիս օգտվել են գլխավորապես պարսկական վավերագրերից: Պետրուշևսկին Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերին զուգահեռ օգտվել է նաև ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի Թիֆլիսի մասնաճյուղ Ն. Մառի անվան ինստիտուտի կողմից հրատարակված Նախիջևանի և Դուբայի խանությունների վավերագրերից, իրանական, արևմտաեվրոպական, ռուսական սկզբնաղբյուրներից: Հեղինակն իր աշխատությունում նկարագրում է ֆեոդալական հարաբերություններն Այսրկովկասում, գործող հողատիրության ձևերն ու հարկային համակարգը՝ հանգամանորեն բացատրելով հարկային համակարգին և հողատիրությանը վերաբերող տերմինների ծագումնաբանությունը, դրանց նշանակու-

թյունն ու կիրառությունը: Հ. Փափագյանը ևս իր աշխատանքը շարադրելիս օգտվել է պարսկական վավերագրական ու պատմագրական նյութերից, ռուսական և արևմտաեվրոպական սկզբնաղբյուրներից: Հեղինակն իր աշխատանքում զգալի տեղ է հատկացրել նաև հայկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին: Թերևս սա պայմանավորված է աշխատության թեմատիկ ուղղվածությամբ: Եթե Պետրուշևսկու աշխատությունը վերաբերվում է Այսրկովկասի ֆեոդալական հարաբերություններին, ապա Փափագյանը կենտրոնացել է Արևելյան Հայաստանի ֆեոդալական հարաբերությունների վրա՝ սահմանափակվելով ԺԵ.-ԺԷ. դարերով: Հեղինակն իր աշխատանքում բնության է ենթարկել Արևելյան Հայաստանում հայ հողատեր ֆեոդալների, որպես դասակարգ, վերանայու գործընթացը, եկեղեցական հողատիրությանը և հարկային համակարգին վերաբերվող հարցեր: Պետրուշևսկու և Փափագյանի այս աշխատություններն հնարավոր են դարձնում առավել խորֆային և առարկայական ձևով հետազոտել Երևանի խանության սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերը, ֆանի որ դրանք իրենց մեջ կրում էին նախորդ՝ Սեֆյան ժամանակաշրջանին բնորոշ շատ հատկանիշներ:

Աշխատանքը շարադրելիս օգտվել ենք Պ. Չոբանյանի աշխատությունից¹⁶: Հեղինակն իր աշխատությունում հատուկ ուշադրություն է դարձրել ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին հայ-ռուսական, հայ-վրացական և վրաց-ռուսական հարաբերություններին՝ լուսաբանելով Այսրկովկասում ընթացող ֆառական դեպքերին վերաբերվող բազմաթիվ կարևոր հարցեր: Չոբանյանն այս հետազոտությունն իրականացնելիս օգտվել է հայկական, վրացական, ռուսական և այլ սկզբնաղբյուրներից, ինչի շնորհիվ աշխատությունում առկա տեղեկատվությունն աչի է ընկնում իր արժանահավատությամբ: Հեղինակը, օգտվելով բազմալեզու սկզբնաղբյուրներից, թեմային վե-

¹² П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 года, ч. 1, Санктпетербург 1869.

¹³ А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся к Грузии, Том I, с 1768 по 1774, А. Цагарели, Сношения росии с кавказом в 16-18 столетиях, Реч проф. А. Цагарели 8 февраля 1891.

¹⁴ П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград 1949.

¹⁵ А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках, Ереван 1972.

¹⁶ Պ. Չոբանյան, Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Երևան 2006:

րաբերվող հարցերը խորհային ֆննդության է ենթարկել և շարադրել մատչելի լեզվով, ինչն ավելի է բարձրացնում աշխատության գիտական արժեքը:

Երևանի խանության ԺԸ. դարի վերջին ֆանամյակի պատմության շարադրման հաջողված փորձ է Վ. Գրիգորյանի աշխատությունը¹⁷: Այն շարադրվել է հայկական, ռուսական սկզբնաղբյուրների և գրականության հիման վրա: Հեղինակն օգտագործել է նաև մի քանի պարսկալեզու վավերագիր: Վ. Գրիգորյանի կողմից օգտագործված սկզբնղբյուրներից հիշատակման են արժանի կաթողիկոս Դուկաս Կարնեցու նամակների սևագրությունները, որոնք պահվում են Մ. Մ. Մատենադարանի համապատասխան ֆոնդերում: Ի տարբերություն մեր կողմից ուսումնասիրված պատմագիտական մյուս աշխատությունների, որոնք ընդհանուր առմամբ Այսրկովկասի պատմության տարբեր հարցերի վերաբերյալ են, և դրանցում Երևանի խանության պատմությանը անդրադարձ է կատարվում Այսրկովկասի պատմության համատեմատում, Վ. Գրիգորյանի աշխատությունը վերաբերվում է միայն Երևանի խանությանը: Այս աշխատությունում հեղինակը հանգամանորեն ուսումնասիրել է խանության ֆան տարվա պատմությունը՝ թեմայի վերաբերյալ հետազոտողներին տրամադրելով հարուստ նյութ:

Այսպիսով, թեման հետազոտելիս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրական նյութերին զուգահեռ ուսումնասիրել ենք նաև հայերեն, օսմանյան, ռուսական և վրացական սկզբնաղբյուրներ՝ փորձելով աշխատությունում համակողմանիորեն նեկայացնել Երևանի խանության ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի պատմության հարցերը:

¹⁷ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ.:

ԳԼՈՒԽ I.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԸ. ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՎՈՂ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ
ՊԱՐՍԿԱԼԵԶՈՒ ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
ԼԵԶՎԱՌՃԱԿԱՆ, ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ ՈՒ
ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1.1. Երևանի խանության ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի
պատմության պարսկերեն վավերագրերը որպես
պարսկական գրագրության նմուշներ

Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները հրապարակված են Իրանի գերագույն տիրակալների՝ շահերի և երկրի տարբեր երկրամասերի կառավարիչների՝ խաների կողմից: Հրովարտակների կառուցվածքային ուսումնասիրության համար դրանք սովորաբար դիտարկում են երեք հիմնական մասերով՝ մարլա (مطلع սկիզբ), մարթն (- متن բուն տեքստ)՝ այսինքն վավերագրի բովանդակությունը), խաթեմե (خاتمه - վավերագրի ավարտը)¹⁸:

Վավերագրերը հաճախ կրում են այն կազմող պաշտոնյաների, վավերագրում արձարծվող հարցերի քննությանը ներկա եղած վկաների, գործարքի (եթե վավերագիրը գործարքի վերաբերյալ է) մասնակիցների և այն անձանց կնիքների դրոշմը, ում անունից, որ դրանք հրապարակվել են:

Շահական և խանական հրովարտակների միջև կան կառուցվածքային տարբերություններ:

Սեֆյանների, հետագայում նաև Ջենդերի շրջանում, խնդրագրերին ի պատասխան հրապարակված հրովարտակները կոչվում

¹⁸ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը Հայոց պատմության սկզբնաղբյուր (XVII դարի II կես – XIX դարի I կես), Երևան 2017, էջ 198:

էին ուղղամ¹⁹: Մատենադարանի շահական հրովարտակաների մեծ մասը վերաբերվում են Էջմիածնի վանքի իրավունքներին և պարտավորություններին: Էջմիածնի վանքին էին պատկանում գյուղեր, առուներ, ձիթհաններ և այլ կալվածքներ, որոնց նկատմամբ վանքի իրավունքներն ու դրանց տեսակներն ամրագրվում էին շահական հրովարտականերով: Այդ հրովարտակաների մի մասը գրվել են տարբեր գործիչների, այդ թվում նաև Էջմիածնի կաթողիկոսների խնդրագրերի հիման վրա: Հրովարտակաների սկզբում դրված է շահի կնիքը²⁰: Սեֆյան կառավարիչների կնիքներն ուղղանկյուն կամ օվալաձև էին, երբեմն շրջանաձև²¹:

Կնիքի ներսում գրված է կառավարչի անունը և շիա իսլամին բնորոշ կրոնական բնույթի արտահայտություններ: Սեֆյանների շրջանում դիվանում կար հատուկ աշխատող՝ կնիքապան (մոհրդար): Հրովարտականում կառավարչի կնիքը դրվում էր կառավարչի կողմից, իսկ կնիքապանը հրովարտակի հակառակ կողմում դնում էր փոքր դրոշմակնիք²²: Հրովարտակի տեքստի սկզբում գրվում էր, թե ինչ խնդրով է խնդրարկում դիմել շահին: Այնուհետև շարադրվում էր շահի վճիռը: Ծահի վճռում սովորաբար նշվում էր նաև, որ պետք է վարվել այնպես, ինչպես թելադրում է շար՝ը և ինչպես, որ ընդունված է եղել հնում: Ապա վճռին հաջորդում էր հրամանը, որ հետևեն իր այդ որոշման կատարմանը և այստեղ լինում էր նաև զգուշացում, որ այդ հրամանին հակառակ չփորձեն գործել: Երբեմն նշվում էր, թե որ տարածքի կառավարիչներին էր ուղղված հրամանը: Մեր կողմից ուսումնասիրված հրովարտակաները հիմնականում վերաբերվել են Երևանի բեկլարբեկությունում ընթացող իրադարձություններին, ուստի հրովարտականերում, որպես դրանց իրականացման հասցեատեր, նշվում էին Երևանի բեկլարբեկերը:

¹⁹ سر هنگ دکتر جهانگیر. قاسم مقامی. بر شناخت اسناد تاریخی. تهران 1350. ض 78

²⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 353, 354, 355, 401, 405, թղթ. 4, վավ. 131:

²¹ Տե՛ս հավելված, նկար 1.2:

²² The Encyclopedia of Islam, New Edition, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, vol. II, Leiden, E.J. Brill 1991, p. 312.

Հրովարտակաների վերջում գրվում էին դրանց հրապարակման տարին և ամիսը: Դրանց առկայությունը մեծ կարևորություն է ներկայացնում, քանի որ հասկանալի է դառնում, թե հրամանագրում արձարծվող թեմաները երբ են տեղի ունեցել: Հրովարտակաները հասցեատերերին առաքելուց առաջ ուղարկում էին ֆինանսական վարչակազմի տարբեր բաժիններ, որտեղ պաշտոնյաներն ապահովում էին հրովարտակի վավերացումն ու գրանցումը համապատասխան մատյաններում²³: Փաստաթղթերը սկզբում բերվում էին մուսթովֆիի²⁴ մոտ, հետո շրջանառվում տարբեր բաժիններում, վերջում կրկին գալիս մուսթովֆիի մոտ²⁵: Հրովարտակաների հակառակ կողմում գրվում էր նաև, թե ում կողմից այն գրվեց, ում կողմից գրանցվեց: Գրողի և գրանցողների անունների կողքին դրվում էին նաև նրանց կնիքները: Վավերագրերից շատերի հակառակ կողմում կա դրանց հայերեն համատոգրությունը, որտեղ գրված է, թե ում հրովարտակն է, ինչի մասին է, ինչպես նաև հրովարտակի արձակման ամսաթիվը հայկական թվագրությամբ, որն իհարկե կատարել են վավերագրի հայ մշակողները²⁶:

Խանական հրամանագրերը որոշակի կառուցվածքային տարբերություններ ունեն շահական հրամանագրերից: Խաների կնիքը մշտապես դրվում է հրամանագրի վերջում՝ ստորին մասում: Հրովարտակաները սկսվում են թողրայով, որը հիմնականում հետևյալն է՝ «բարձր հրաման եղավ - حکم عالی شد»: Իսկ պաշտոնյան, ում ուղղված է հրամանագիրը, նշվում է թողրայից հետո: Խանական հրամանագրերում հիմնականում բացակայում է խնդրագրի մասը, ուստի հասցեատիրոջ անվանումից հետո

²³ The Encyclopedia of Islam, p. 312.

²⁴ Այսպես էին կոչվում պետության, արքունի, ինչպես նաև կրոնական հաստատությունների ֆինանսական, հաշվապահական գործերի գլխավոր կառավարիչները: Մուսթովֆիներ կային խոշոր նահանգային վարչական կենտրոններում, որոնք վերահսկում ու կառավարում էին տվյալ նահանգի կամ երկրամասի հաշվապահական գործերը:

²⁵ The Encyclopedia of Islam, p. 312.

²⁶ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտականեր, պրակտորոգ, վավ. 35, 37, էջ 73, 76: ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 1327, վավ. 1353:

նշվում է, թե ինչ խնդրի առկայությամբ է պայմանավորված հրովարտակի հրապարակումը, որից հետո շարադրվում է հրամանը: Հրամանի բուն բովանդակությանը, ինչպես և շահական հրովարտակներում էր, հաջորդում է խաթեմեն, որտեղ զգուշացվում էր, որ հրամանը պարտադիր պետք է կյանքի կոչվի, որից հետո գրվում է դրա արձակման ամսաթիվը որից հետո խանի կնիքն է: Կնիքն օվալաձև է, ներսում գրված է խանի անունը՝ օրինակ «Ազատ» - «الذى», գրության մնացած հատվածն անընթեռնելի է²⁷: Տարբեր են հրովարտակների հակառակ կողմերի նշումները: Դրանցից ոմանց հակառակ կողմում նշված է, թե ում կողմից է գրի առնված, ում կողմից է աչքի անցկացված, ում կողմից է գրանցված և յուրաքանչյուրի անվան դիմաց նրա կնիքը²⁸: Ազատ խանի որոշ հրովարտակների հակառակ կողմում բացակայում են այն գրողի, գրանցողի և դրա հետ կապ ունեցող այլ անձանց տվյալները: Հակառակ կողմում պարսկերեն գրված է, թե ում է այն ուղղված և հայերեն հակիրճ շարադրանք կա, ավելացված հետագայում, որով հիմնականում ճիշտ տեղեկություն է հաղորդվում հրովարտակի բովանդակության վերաբերյալ²⁹: Խանական հրամանագրերը աչքի չեն ընկնում իրենց գեղարվեստական զարդարանքով ու վայելչագրությամբ. դրանք ավելի զուսպ են ու հակիրճ:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի շարքում առկա է նաև վրաց Հերակլ Բ արքայի հրովարտակը³⁰: Դրա վերջում

²⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1323, 1326, 1327, 1339. Ազատ խանի այլ հրամանագրեր հրատարակվել են Ք. Կոստիկյանի կողմից: Տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ (1734 1797), Երևան 2008, վավ. 38, էջ 317-318, վավ. 40-47, էջ 321-343:

²⁸ Նույն տեղում, վավ. 38, էջ 317-318, վավ. 45, 46, 47, 330-343, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1327, 1339:

²⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1323, 1326, Ք. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, վավ. 41, պարսկերեն տարբերակն ու բնօրինակը՝ էջ 321-323, հայերեն թարգմանությունը՝ 79:

³⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 406, Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ (1734 1797), վավ. 39:

դրված է վրաց արքայի կնիքը, որի ներսում գրված են հետևյալ տողերը. «Ապավինում եմ Ալլահին, Աստծո ծառա Հերակլ»:

Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ չնայած այդ շրջանում Արևելյան Վրաստանը անկախացել էր, պարսկական քաղաքակրթական ազդեցությունն այնքան մեծ էր, որ ըստ երևույթին, վրաց արքան իր գրագրության մեջ ուղղակի հետևում էր ավանդաբար շարունակվող գրագրության կանոններին³¹: Միաժամանակ այս և Գեորգի արքայազնի հրովարտակները, ինչպես նաև նրանց ու Երևանի խանի փոխանակած մամակները փաստում են, որ մահմեդական խաների հետ փոխհարաբերություններում վրաց թագավորը իր հրամանագրերն ու մամակները գրում էր Կովկասում այդ շրջանում որպես միջազգային հաղորդակցման լեզու ծառայող պարսկերենով և ավանդաբար հետևելով պարսկական գրագրության կանոններին՝ իր կնիքը, որպես խանի կնիք, դնում հրամանագրի վերջում:

Նամակների: Նամակագրությունը գրավոր աղբյուրների առանձին տեսակ է, որը կարող է հանդիսանալ պատմական տարբեր փուլերի և հարցերի ուսումնասիրման գլխավոր աղբյուրը: Նամակագիտությունը պատմագրության բաղադրիչներից է³²: Դրա նպատակն է տարբեր դարաշրջանի մամակների ներքին բովանդակային կառուցվածքի և հաղորդվող տեղեկատվության ուսումնասիրումը³³, որն անհրաժեշտ է համեմատել և զուգակցել մամակում արձարժվող երևույթը փաստերի հետ³⁴:

Մատենադարանի արաբատառ N 233 ձեռագիրը Երևանի Հուսեյն Ալի, Ղուլամ Ալի, Մուհամմադ խաների 200 մամակների ու հրովարտակների պատճենների ժողովածուն է: Այն որոշ չափով ուսումնասիրվել է Հ. Փափազյանի և Ք. Կոստիկյանի կողմից: Հ. Փափազյանը հրատարակել է երկու վավերագրեր³⁵, ինչպես նաև

³¹ Նույն տեղում:

³² В. Сметанин, Византийское общество XIII-XV веков по данным эпистографии, Свердловск 1987, с. 18.

³³ Նշվ. աշխ., էջ 19.

³⁴ Նշվ. աշխ., էջ 16.

³⁵ Հ. Փափազյան, Երևանի Մոհամմադ խան Ղաջարի՝ Միրզա-Աղա Միակիին և Ահմադ-Աղա Չիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIII դ.),

վավերագրերի բովանդակության վերաբերյալ տեղեկություն է հաղորդել Վ. Գրիգորյանին, ով այն օգտագործել է իր աշխատությունում³⁶։ Վավերագրերի վերնագրերը հրատարակվել են Ք. Կոստիկյանի կողմից Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրացուցակում³⁷։ Ձեռագրի էջերի վերին հատվածում, առկա է մատիտով էջանշում, որն ըստ էության կատարվել է ուշ, հնարավոր է Հ. Փափագյանի կողմից։ Վերջինս իր հրատարակած վավերագրերը հղում է համապատասխան այդ էջադրման³⁸։ Ձեռագիրը Մատենադարանի ձեռագրերի մշակման ու էջադրման սկզբունքով էջադրել է նաև Ք. Կոստիկյանը։ Հղումներ կատարելիս մենք առաջնորդվել ենք այս էջադրումով։ Ձեռագիրը կազմվել է Հուսեյն Ալի խանի և Մուհամմադ խանի գլխավոր քարտուղար Միրզա Մուհամմադ Մոսալլամի կողմից³⁹։ Ձեռագիրը գրի է առնվել նրա ենթակա գրագիրներից մեկի կողմից, ում անունը ճշված չէ։ Ձեռագիրը գրված է շեքասթե-նասթա՝ լիղ գրով, սև թանաքով, մամակների և հրովարտակների վերնագրերը՝ կարմիր թանաքով։ Դադատանի խաներին ուղղված հինգ մամակներն արաբերենով են գրված⁴⁰։ Ձեռագրի յուրաքանչյուր էջում 14 տող է, ներառյալ վերնագրերը, որոնք չեն սկսվում նոր էջից, նոր տողից. յուրաքանչյուր մամակի ավարտին անմիջապես հաջորդում է մյուս մամակը։

Թերթերից մի քանիսը վնասված են, որոշ թերթերում առկա են ջնջված հատվածներ⁴¹։ Ժողովածուի մի քանի մամակներ թվագր-

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIII, Քրդագիտություն, Երևան 1985, էջ 276-277։

³⁶ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 80։

³⁷ K. Kostikyan, Catalogue of Persian Manuscripts in The Matenadaran, Yerevan 2017, p. 105-109.

³⁸ Հ. Փափագյան, Երևանի Մոհամմադ խան Դաջարի՝ Միրզա-Աղա Միակիին և Ահմադ-Աղա Չիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIIIդ.), էջ 272-277։

³⁹ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 22ա։

⁴⁰ Նույն տեղում, 184բ-188բ էջերն արաբերեն են, բացառությամբ 186ա էջի, որը գրված է պարսկերեն նասիխ գրով։

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 211ա-218բ, 224ա-225բ, 233բ-239բ։

ված են⁴²։ Դրանցից ամենավաղը թվագրված է հիջրայի 1107 (1695/6) թվականով⁴³, իսկ ամենատուը՝ հիջրայի 1201 (1786/7) թվականով⁴⁴։ Պահպանված չէ նաև փաստաթղթերի բնօրինակների ստեղծման ժամանակագրական հաջորդականությունը, Մուհամմադ խանի կողմից ուղարկված մամակին կարող են հաջորդել Հուսեյն Ալի խանի և Ղուլամ Ալի խանի մամակները։ Սա դժվարացնում է մամակի, հրովարտակի պատմության և դրանցում ներկայացված իրադարձությունների հստակ ժամանակագրության ճշտումը։ Վավերագրերի վերնագրերում գրված են, թե ում են ուղղված և ինչի մասին են։ Որոշ վավերագրերի վերնագրերում գրված է, թե ում կողմից է այն գրված, ինչն օգնում է առավել շատ տեղեկություն ստանալ վավերագրի, դրա հաղորդած տեղեկության վերաբերյալ։

Խանական հրամանագրերը տասնչորսն են։ Դրանք իրենց կառուցվածքով նման են ժողովածույում ընդօրինակված խանական մամակներին. վերնագրերը կարմիր են և չեն սկսվում նոր տողից, պարզապես շարունակվում են նախորդ վավերագրից անմիջապես հետո, թողրան, տեքստը և խաթեմն առանձնացված չեն իրարից։ Հրովարտակները վերաբերվում են տիտղոսների և պաշտոնների շնորհմանը⁴⁵, վակֆային ունեցվածքի նկատմամբ իրավունքների հաստատմանը⁴⁶։ Հրամանագրեր են տրված նաև խանական դիվանատան գլխավոր աստղագետին և այլ պաշտոնյաների⁴⁷։

Նամակները հիմնականում սկսվում են, քանի որ - چنانچه پنا-
ռակապակցությամբ, ինչին հաջորդում են ժամանակաշրջանի

⁴² Նույն տեղում, էջ 85բ-87ա՝ Ղուլաս Կարենցուն ուղղված հրովարտակ, էջ 118բ-119ա՝ դազիի պաշտոնում նշանակում կատարելու վերաբերյալ, և այլ վավերագրեր։

⁴³ Նույն տեղում, էջ 157բ-158ա։ Սա Սեֆյան Սուլթան Հուսեյն շահի հրովարտակն է Դադեֆային՝ վրաց թագուհուն՝ Էյսկեթի կառավարիչ նշանակելու վերաբերյալ։

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 105ա-106ա՝ ցանքատարածություններ նվիրելու վերաբերյալ։

⁴⁵ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, 88բ-90ա, 106ա-106բ։

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 87ա-88ա։

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 85ա-85բ։

գրագրությանը հատուկ գովաբանությունն ու պերճախոս արտահատությունների շարքը: Մեծարանքի խոսքերը ծանրաբեռնված են խրթին ներքողական-այլաբանական արտահայտություններով: Դրանք ուղղված են Ալլահին, մամակի հասցեատիրոջը, խանի մոտ եկած դեսպաններին, մամակում շարադրված հարցերի հետ առնչություն ունեցող անձանց: Գովաբանական արտահայտությունները համեմված են Ղուրանից մեջբերված արտահայտություններով, երկնային ու երկրային երևույթների հետ համեմատություններով:

1.2. Երևանի խանության ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի պատմության պարսկերեն վավերագրերի բովանդակային առանձնահատկությունները

Մատենադարանի վերոնշյալ պարսկերեն վավերագրական նյութերը կարևոր տեղեկություններ են բովանդակում հայ ժողովրդի պատմության զանազան հարցերի վերաբերյալ: Դրանք արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ տարածաշրջանի ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի պատմության ուսումնասիրման համար: Վավերագրերի մի մասն իրավական նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր են, որոնցով ամրագրվել են իրանահպատակ ժողովուրդների գույքային, հարկային և այլ բնույթի իրավունքներն ու պարտականությունները: Ուստի վավերագրերի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս ստույգ տեղեկություն ձեռք բերել ժամանակաշրջանի իրավական համակարգի բաղադրիչների, տարբեր իրադարձություններում դրանց դրսևորումների և այլ իրավական հարցերի վերաբերյալ: Իրավական համակարգի ուսումնասիրումը կարևոր է նաև միջնադարյան Հայաստանում բնակչության սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետազոտման տեսանկյունից, որպեսզի հասկանալի լինի թե սոցիալ-տնտեսական գործունեություն իրականացնելիս ինչ իրավունքներ և պարտավորություններ ուներ հայ գյուղացիությունը, քաղաքային արհեստավորների և վաճառականների խավը, հայ հոգևորականությունը:

Հրամանագրերը բացահայտում են նաև Երևանի խանությունում առկա տարբեր խնդիրները, որոնց առնչվում էին հայ հոգևորականությունն ու հասարակության այլ խավերը: Ծառ են հատկապես վանքապատկան կալվածքների վերաբերյալ տեղեկություններ պարունակող հրամանագրերը: Դրանց ուսումնասիրումը հնարավորություն է ընձեռում վեր հանել արժեքավոր տեղեկություններ և լույս սփռել Էջմիածնի վանական հողատիրության պատմության վրա՝ տալով այնպիսի կարևոր հարցերի պատասխաններ, ինչպիսիք են. Էջմիածնի վանքը տարբեր ժամանակներում ինչ կալվածքներ է ունեցել, ինչպիսի իրավունքներ և պարտականություններ⁴⁸ է ունեցել այդ կալվածքների նկատմամբ, այդ իրավունքներից որոնք է կարողացել իրագործել, որոնք՝ ոչ, ինչ ապօրինի պահանջներ են ներկայացվել վանքին կալվածքների, հոգևորականների գործունեության և այլնի համար, ովքեր և ինչ հանգամանքներում են վանքին խոչընդոտել իրականացնել իր իրավունքները կալվածքների նկատմամբ, ինչպիսի փոփոխությունների են ենթարկվել վանքի իրավունքները տարբեր տիրակալների օրոք:

1650թ. շահ Աբբաս Բ-ի հրամանագրով հաստատվում են վանքի վակֆային կալվածքները⁴⁹: Այս վավերագրում առկա է վակֆային կալվածքների ցանկը: Ուսումնասիրելով այն և համեմատելով 1431թ. կալվածագրում նշված վակֆային ունեցվածքի հետ, տեսնում ենք, որ վանքի կալվածքները զգալի չափով նվազել են: Վանքապատկան կալվածքների հետագա պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր է Իբրահիմ շահի 1748թ. և 1749թ. հրամանագրերի հետազոտումը, քանի որ այս վավերագրերում ևս նշվում են Էջմիածնապատկան գյուղերը: 1748թ. հրամանագրերից մեկում Իբրահիմ շահը հրամայել է, որ վանքի կալվածքներն ազատվեն հարկերից, ինչպես եղել է Նադիրի ռաղամ-

⁴⁸ Խոսքը հարկեր հավաքելու և պետությանը հարկեր տալու իրավունքի և պարտականության մասին է:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 137-138:

ներով⁵⁰: Իսկ 1749թ. փետրվարի 15-ի հրամանագրում Իբրահիմ շահը Էջմածնի վանքի կալվածքները հարկերից ազատելու հրամանում հղում է կատարել իր իսկ նախկին հրամաններին⁵¹:

Այսպիսով շահական հրովարտակաների ուսումնասիրումը հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրել, թե Էջմածնի վանքին տարբեր ժամանակներում, ինչ կալվածքներ են պատկանել, ինչպես է վանքը դրանք ձեռք բերել և կորցրել:

Հրովարտականերում նշվում են նաև այն հարկատեսակները, որոնք Էջմիածինը վճարելիս է եղել և որոնցից վանքն ազատված է եղել: Նման տեղեկությունը հատկապես կարևոր է Հայոց եկեղեցու իրավական կարգավիճակը քննելու առումով՝ հաշվի առնելով, որ եկեղեցին գործում էր մահմեդական կայսրությունում: Ուստի հարկավոր է հասկանալ, թե ինչպես էին եկեղեցական իրավական նորմերը զուգորդվում մահմեդական իրավական նորմերին, ինչ ընդհանրություններ և տարբերություններ կային, դրանցից որքանով էին կարողանում օգտվել հայ հոգևորականները: Օրինակ, կալվածքներին վակֆային իրավունքով տիրելու արտոնությունից հաջողությամբ կարողանում էին օգտվել հայ կաթողիկոսները և օգտագործելով նախկին կալվածագրերը, կարողանում էին վանքի տնօրինության ներքո պահել մի քանի գյուղեր՝ իրենց ամբողջ ունեցվածքով: Իսկ ջիզյա և այլ հարկեր վճարելու պարտավորությունը երբեմն թեթևացնում կամ շրջանցում էին, ինչպես տեղի ունեցավ Նադիր շահի 1735թ. հրամանագրով: Համաձայն այդ հրամանագրի Երևանի խանության թվով 17 վանքեր բոլոր տեսակի հարկերի դիմաց սահմանված չափով որոշակի գումար էին վճարում և ազատվում հարկային այլ պարտավորություններից⁵²:

Հարկատեսակների թվարկումը հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրել նաև Երևանի խանությունում գործող հարկային

համակարգը. հասկանալ, թե ինչպիսի հարկեր էր գանձվում բնակչությունից, կրոնական հաստատություններից, ինչ հանգամանքներում կարող էին փոփոխվել հարկաչափերը:

Շահական հրովարտականերում արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Երևանի խանությունում տեղի ունեցող ժողովրդագրական գործընթացների, Էջմիածնի կաթողիկոսների և շահերի հարաբերությունների և այլ կարևոր դեպքերի վերաբերյալ: Աշխատանքի մյուս հատվածներում առավել մանրամասն կքննենք դիտարկվող ժամանակաշրջանի Երևանի խանության պատմությանն առնչվող շահական հրովարտակաները և դրանց հաղորդած տեղեկությունները այլ աղբյուրների տեղեկությունների հետ համադրությամբ:

Խանական հրամանագրեր: Նադիր շահի մահվանից հետո Իրանում երկար ժամանակ գոյություն է չունեցել կենտրոնացված իշխանություն: Շահական գահին տիրելու համար պայքարի մեջ մտան տարբեր խաներ: Իբրահիմ շահի հրովարտականերից հետո մենք տևական պատմական ժամանակահատված՝ 1749-1795թթ., չենք հանդիպում Էջմիածնի վանքին և Երևանի խանությանը վերաբերվող շահական հրամանագրի⁵³: Էջմիածնի վանքին և Երևանի խանությանը վերաբերվող հրովարտականեր հրապարակում էին ինչպես Երևանի Հասան Ալի, Հուսեյն Ալի, Ղուլամ Ալի, Մուհամմադ խաները, այնպես էլ նրա նկատմամբ հավակնություններ հանդես բերող և նրա հարևան իրանական տարածքներում ուժեղացած Ազատ խանը, Ֆաթհալի խանն ու Քերիմ խանը:

Մինչ այժմ ճշգրտված չէր Երևանի խանությունում դիտարկվող ժամանակահատվածում իշխած խաների ցանկն ու ժամանա-

⁵⁰ **Ք. Կոստիկյան**, Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, վավ. 35, պարսկերենը և բնագիրը՝ էջ 309-311, հայերեն թարգմանությունը՝ էջ 72-73:

⁵¹ Նույն տեղում, վավ. 37, պարսկերենը և բնագիրը՝ էջ 314-316, հայերեն թարգմանությունը՝ էջ 75-76:

⁵² Նույն տեղում, վավ. 9, էջ 35-38:

⁵³ XVIII դարի II կեսում Իրանում շահ չկար և պայքար էր ընթանում շահական գահի համար: Ուստի Էջմիածնին վերաբերվող առաջին շահական հրամանագիրը Աղա Մուհամմադ շահի հիջրայի 1210 թաբի՝ առաջին ամսի (1795թ. սեպտեմբերի 15 - հոկտեմբերի 14) հրամանագիրն է Երևանի Մուհամմադ խանի անունով, որին հայտնվում է, որ Ղուլաս կաթողիկոսը շահին նվիրված ու նրա կողմից հարգված անձանցից է, ուստի անհրաժեշտ է նրան պատվել ու ամեն կարգի աջակցություն ցուցաբերել: Տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, վավ. 54:

կագրությունը: Այս հարցը կարիք ուներ խորքային ուսումնասիրման, քանի որ չկար Երևանում իշխած խաների ամբողջական ցանկը և հստակ ժամանակագրությունը: Հ. Փափազյանի, Վ. Գրիգորյանի և այլ հեղինակների մոտ մշակված ցանկերում առկա են մի շարք ժամանակագրական և այլ անճշտություններ: Աշխատության մեջ վերոհիշյալ պարսկերեն վավերագրերի տվյալների, խանական հրամանագրերի և կնիքների քննությամբ հնարավոր եղավ ճշգրտել ԺԸ. դարի երկրորդ կեսում Երևանում իշխած խաների ցանկը՝ հստակ ժամանակագրությամբ:

Երևանի խանությունը, Իրանում ուժեղ կենտրոնացված իշխանության բացակայությամբ պայմանավորված, կիսանկախ էր, իսկ տեղի կառավարիչ խաները համեմատաբար անկախ էին իրենց ներքին քաղաքականությունում: Հետևաբար Երևանի խանությունում առկա տարբեր խնդիրների համար, եթե նախկինում Էջմիածնի կաթողիկոսները դիմում էին շահին, այժմ դիմում էին Երևանի խանին կամ Երևանի խանությունն իր ազդեցության տակ առած իրանական խանին: Այդ իսկ պատճառով ժամանակի շատ իրադարձությունների վերաբերյալ տեղեկություններ առկա են խանական հրովարտականերում:

Սկզբնական շրջանում Երևանի խանության նկատմամբ իր գերիշխանությունը հաստատեց Ատրպատականի Ազատ խանը: Վերջինս մի քանի տարի իշխեց խանությունում և մի շարք հրովարտականեր հրապարակեց Երևանի հայ բնակչությանը և հոգևորականությանն առնչվող հարցերի վերաբերյալ:

Ազատ խանի մեր կողմից ուսումնասիրված պարսկերեն հրովարտակաները Էջմիածնի վանքի կալվածքների, հարկային իրավունքների, Երևանում կառավարիչ նշանակելու և այլ կարևոր անցուդարձերի վերաբերյալ են: Դրանցից մի քանիսով խանը հաստատում է նախկինում վանքին տրված արտոնությունները, նշում, թե դրանք վանքի որ կալվածքներին են վերաբերվում՝ հնարավորություն տալով պարզելու, թե Ազատ խանի տիրապետության օրոք ինչ կալվածքներ է ունեցել վանքը և ինչ իրավունք-

ներ է կիրառել դրանց նկատմամբ⁵⁴: Հրովարտականերից մեկով Ազատ խանը հաստատում է Էջմիածնի վանքի իրավունքը Կարբի գետից դեպի Էջմիածին բերված ջրանցքի ջրի նկատմամբ⁵⁵: Հրովարտակը գրվել է ի պատասխան Ալեքսանդր կաթողիկոսի խնդրագրի: Հրովարտակին կից ներկայացված են ջրանցքի ջրի բաշխման պատմությունը, դրա հետ առնչություն ունեցող անձանց, այդ թվում նաև Կարբի գյուղի մելիք Մելիք Աֆթանդիլի, նախկին միրաբների վկայությունները: Բոլոր վկայությունների վերջում դրված են դրանց հեղինակների կնիքները: Դա կարևոր է ժամանակաշրջանում սեփականության իրավունքի ապացուցման և հաստատման իրավական գործընթացների կազմակերպման և իրականացման ձևերը քննելու և հասկանալու տեսանկյունից: Հրովարտակի բովանդակությունից իմանում ենք, որ Վաղարշապատում բնակչությունը բրդի և բամբակի գտմամբ է զբաղվել⁵⁶ և ջրանցքը, որի ջուրն օգտագործվել է այդ աշխատանքների համար, կառուցվել է շահ Աբբաս Բ-ի օրոք⁵⁷: Տեղեկանում ենք նաև, որ Կարբի գյուղն այդ ժամանակ շեն գյուղ է եղել և ունեցել է հայ մելիք: Հրովարտակում նշվում է նաև, որ այդ ջրանցքի ջրով ոռոգվել են նաև մահմեդականների գյուղերը:

Ազատ խանի մի քանի հրամանագրեր ուղղված են Երևանի բեկլարբեկ Խալիլ խանին և այլ պաշտոնյաների, որոնցով նա կարգադրում է հոգ տանել Էջմիածնի վանքի հոգևորականների մասին և նեղություն չտալ վանքին⁵⁸: Այս հրովարտակաների ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս հասկանալ Էջմիածնի կաթողիկոսների ու Խալիլ խանի հարաբերությունները, պարզել ովքեր էին խանության ազդեցիկ հայ մելիքները, ինչ հարաբերություններ ունեին Ազատ խանի հետ:

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի պարսկերեն վավերագրերում կարևոր տեղ են զբաղեցնում մահմեդական տի-

⁵⁴ Նույն տեղում, վավ. 38, 40, 41:

⁵⁵ Նույն տեղում, վավ. 46:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 87:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 84:

⁵⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1323, 1326:

րակալների կողմից Էջմիածնի կաթողիկոսների իրավունքները հաստատող վավերագրերը: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում նման հրովարտական եմ հրապարակել Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, Իրանի գահին հավակնող Ազատ խանը, Քերիմ խանը: Մասնավորապես, Ազատ խանը 1753թ. հրապարակված իր հրովարտական հաստատել է Ալեքսանդր կաթողիկոսի իրավունքները⁵⁹:

Այդ հրովարտական էականորեն տարբերվում է Հուսեյն Ալի խանի և Քերիմ խանի կողմից հրապարակված այն հրովարտականներից, որոնցով վերջիններս հաստատել են Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքները: 1763թ. հրապարակված այդ հրովարտականներում բացի Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքներից, թվարկվում և հաստատվում են նաև կաթողիկոսի և Հայոց Եկեղեցու իրավունքները-տասնչորս կետերով⁶⁰:

Հուսեյն Ալի խանը 1780թ. հրապարակած հրովարտական հաստատում է նաև Ղուկաս Կարնեցու կաթողիկոսական իրավունքները⁶¹:

Երևանի խանության վարչական բաժանման, գյուղերի անունների, խանական կալվածքների և այլ հարցերի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ ենք գտնում Մուհամմադ խանի կալվածքները նկարագրող վավերագրից⁶²: Այս վավերագրից օգտվել է Վ. Գրիգորյանն իր աշխատությունում⁶³: Այն վերնագրված է صورت املاك مختس محمد قاجار ايراني - Երևանի Մուհամմադ Ղաջարին նախատեսված մուլքերի ցանկը⁶⁴: Այնուհետև նշված է թե որ նահիլի՝ մահալի, որ գյուղում քանի դանգ մուլք, «քարվանսարա», «դուբյան», այգի է պատկանում Մուհամմադ խանին:

⁵⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 1327:

⁶⁰ Նույն տեղում, վավ. 1353: Տե՛ս հավելված, նկար 3, 4, նաև Ք. Կոստիկյան, Հրովարտական, պրակ չորրորդ, վավ. 49:

⁶¹ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 85բ-87ա:

⁶² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 861: Տե՛ս հավելված, նկար 5, 6:

⁶³ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁶⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 861:

Վրաց Հերակլ Բ արքայի հրովարտականներից մի քանիսը պաշտպանում էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն անհարկի հարկապահանջությունից ու հավելագանձումներից:

ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին Այսրկովկասում Իրանի ազդեցության նվազմամբ պայմանավորված միջֆեոդալական մարտերին զուգահեռ ռուսական և օսմանյան իշխանություններն ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն էին ծավալում իրենց ազդեցությունը տարածաշրջանում տարածելու ուղղությամբ: Այդ ժամանակաշրջանում Երևանի խաները հիմնականում անկախ էին հարևան խանությունների, փաշայությունների, վրացական թագավորությունների, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների հետ հարաբերություններում: Ուստի Երևանի խաները, իրենց մասնակցությունն ունենալով տարածաշրջանային քաղաքական իրադարձություններին, ակտիվ նամակագրական կապ ունեին տարածաշրջանի տիրակալների հետ: Մատենադարանի արաբատառ № 233 ձեռագիրը բաղկացած է այս նամակների և խաների մի շարք հրովարտական պատճեններից:

Այս վավերագրական նյութերի քննությամբ կարողանում ենք մոտիկ լուսաբանել Երևանի խանության և տարածաշրջանի ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի պատմության մի շարք հարցեր: Հաջի Մեջլումի եղբոր որդուն՝ Հաջի Իբրահիմ բեկին պալատական արարողապետ՝ իշիք աղասի, նշանակելու վերաբերյալ վավերագրում նշվում են վերջինիս ենթակա պաշտոնյաները, ինչի շնորհիվ իմանում ենք, թե խանի դիվանում ինչ պաշտոնյաներ կային⁶⁵: Դիվանի կառուցվածքի վերաբերյալ առկա տեղեկությունը հարստացնում է դագիի՝ դատավորի նշանակելու վերաբերյալ հրովարտակը⁶⁶: Հաջի Մուհամադ դերվիշին դերվիշների առաջնորդ նշանակելու վերաբերյալ հրովարտակից տեղեկանում ենք, որ խանությունում գործել են մեծ թվով դերվիշներ ու դերվիշական միաբանություն⁶⁷:

⁶⁵ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 166բ-167ա:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 118բ-119ա:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 106ա-106բ:

Նամականու մեջ ընդգրկված երկու հրամանագրերը Երևանի Մոհամմադ խանի կողմից Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին աղայություն շնորհելու կապակցությամբ, հրատարակվել են Հ. Փափազյանի կողմից⁶⁸: Այդ հրամանագրերով Երևանի խանը Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին հաստատում է քրդական Սիպկի և Զիլան աշիրաթների աղաների պաշտոններում: Այս հրամանագրերը կարևոր են Երևանի խանության խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի ժողովրդագրության, Երևանի խանի և խանությունում բնակվող քուրդ բնակչության հարաբերությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Մատենադարանի արաբատառ N 233 ձեռագրի մամուլները, ըստ դրանց հասցեատերերի, կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի. Ա. Քարթլի-Կախեթի թագավորության արքունիք ուղարկված, Բ. օսմանյան իշխանություններին ուղարկված, Գ. Այսրկովկասի և Իրանի տարբեր խանություններ ուղարկված, Դ. ռուսական և Ե. իրանական իշխանություններին ուղարկված մամուլներ:

1759 թ. Երևանի խանությունը դարձավ վրաց Հերակլ Բ արքայի հարկատուն, որից հետո վերջինիս և Երևանի խաների միջև ակտիվ մամուլագրական կապ հաստատվեց: Հարկատվությունը կանոնավոր բնույթ չէր կրում և երբեմն խնդիրներ էր առաջացնում կողմերի միջև, ինչը հանգեցնում էր ռազմական բախման⁶⁹: Վրացական արքունիք ուղարկված մամուլներն արժեքավոր տվյալներ են բովանդակում Երևանի խաների և Հերակլ Բ-ի փոխհարաբերությունների, հարկատվության, կողմերի միջև առկա խնդիրների և այլ կարևոր հարցերի քննության համար:

Վրացական արքունիք ուղարկված մամուլների հասցեատերերը մի քանիսն են՝ Հերակլ Բ արքան, արքայազն Գեորգին, Դարեջան թագուհին, ով մամուլներում հայտնի է դադե ֆալ — دادة یارسلرեն անվանումով: Այս մամուլների շարքում շատ են ցա-

վակցական, շնորհավորական և մյուս արարողակարգային բնույթ կրող մամուլները: Այդպիսի մամուլների համար առիթ են հանդիսացել արքայազն Լևոնի մահը, Երևանի Հուսեյն Ալի խանի մահը, Հերակլ Բ-ի ռազմական հաջողությունները և այլ դեպքեր: Նամակներում քիչ տեղ է հատկացված կողմերի հարաբերությունների, ժամանակի կարևոր իրադարձությունների նկարագրությանը⁷⁰: Նամակների հեղինակները գերադասել են կարևոր հարցերը, որոնք պետք է գաղտնի մնային, չշարադրել մամուլներում, այլ մամուլատարի միջոցով հաղորդել հասցեատիրոջը, որի մասին հաճախ նշվում է մամուլում:

Նամակների մի մասը վերաբերվում է Երևանի խաների վրաց արքունիքին տրվող հարկին: Այդ մամուլները կարևոր տեղեկություն են պարունակում մաս Երևանի խաների վասալական պարտավորությունները կատարելու, դրանցից խուսափելու մեթոդների⁷¹, Երևանի խաների և վրաց արքունի գործիչների միջև տեղի ունեցող դրամական գործարքներում ընդունված դրամական միավորի⁷², Երևանի խանությունում տարածված գյուղատնտեսական արտադրատեսակների⁷³ և այլ կարևոր երևույթների ու իրադարձությունների վերաբերյալ: Նամակներում հեղինակները նկարագրում էին մաս իրենց արտաքին ձեռնարկումները, ինչի շնորհիվ արժեքավոր տեղեկություններ ենք ստանում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ⁷⁴: Վրացական արքունիք ուղարկված մամուլներն ընդհանուր առմամբ կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Երևանի խանության և Քարթլի-Կախեթի թագավորության փոխհարաբերությունների, տարածաշրջանային իրադարձությունների վերաբերյալ:

⁶⁸ Հ. Փափազյան, Երևանի Մոհամմադ խան Ղաջարի՝ Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIII դ.), էջ 272-277:

⁶⁹ Այս մասին առավել մանրամասն տես աշխատության համապատասխան հատվածներում:

⁷⁰ Երբեմն մի քանի տող, կամ մի քանի բառ:

⁷¹ Տե՛ս ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 121ա-121բ

⁷² Նույն տեղում, էջ 59ա-60ա, 38բ-41բ:

⁷³ Երբեմն գումարի փոխարեն գյուղմթերք էին ուղարկում վրացական արքունիք: Տե՛ս ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 37բ-38բ:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 80բ-81բ, 110ա- 111ա:

Օսմանյան իշխանություններին ուղարկված նամակները կարելի է բաժանել երկու խմբի. Օսմանյան կայսրության արքունիք՝ Բարձր Դուռ ուղարկված նամակներ, փաշայություններ ուղարկված նամակներ: Օսմանյան իշխանությունների հետ նամակագրական կապը հատկապես ակտիվացավ Գեորգևսկյան պայմանագրին հաջորդող ժամանակահատվածում. օսմանյան իշխանությունները սկսեցին ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն ծավալել Երևանի խաներին իրենց կողմը գրավելու և խանությունը Օսմանյան կայսրության ենթակա տարածքի վերածելու ուղղությամբ: Երևանի խաների գրած նամակներն այս առումով կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակի միջազգային հարաբերությունների, խաների և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունների և կարևոր այլ հարցերի վերաբերյալ: Այս վավերագրերի հաղորդած տեղեկությունների շնորհիվ հնարավորություն է ստեղծվում առավել խորքային քննության ենթարկել ժամանակաշրջանի շատ իրադարձություններ և նոր իրողություններ վեր հանել Օսմանյան կայսրության Այսրկովկասյան քաղաքականության, Երևանի խաների և օսմանյան իշխանությունների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ⁷⁵: Նամակներում անդրադարձ է կատարվում նաև հարևան խանությունների, վրացական թագավորության և Ռուսաստանի հետ Երևանի խանության և Օսմանյան կայսրության հարաբերությունների⁷⁶:

Երևանի Հուսեյն Ալի և Ղուլամ Ալի խաներն ակտիվ նամակագրական կապ են ունեցել Ախալցխայի Սուլեյման փաշայի հետ: Վերջինս կարևոր դերակատարում ուներ այսրկովկասյան քաղաքական կյանքում և հաճախ միջնորդի դեր էր խաղում Երևանի խաների և Հերակլ Բ թագավորի, Երևանի խաների և Օսմանյան կայսրության միջև⁷⁷: Սուլեյման փաշային ուղարկված նամակներից մեկում Երևանի Ղուլամ Ալի խանը մանրամասնորեն նկարագրում է 1780-ականների սկզբին Այսրկովկասում ըն-

թացող քաղաքական գործընթացները, տարածաշրջանի խաների միջև տեղի ունեցող բանակցությունները, Իրանում գահի համար մղվող պայքարը և այդ իրադրությունում Օսմանյան կայսրության դիրքորոշումը⁷⁸:

Նամակների մի մասը գրվել է ի պատասխան օսմանյան փաշաներից և Բարձր Դուռից եկած նամակների և դրանցում տեղեկություններ կան նաև խաներին գրված նամակների բովանդակության վերաբերյալ: Բարձր Դուռ ուղարկված նամակներից մի քանիսը շնորհակալական նամակներ են օսմանյան իշխանություններից ուղարկված նվերների և գումարի համար: Այդ նամակներում նշված է, թե ինչ նվերներ և որքան գումար են օսմանյան իշխանություններն ուղարկել⁷⁹: Նամակներում խաները, շնորհակալություն հայտնելով նվերների և գումարի համար, նշել են, թե ինչպիսի հարաբերություններ են պատրաստվում ունենալ Վրաստանի և ռուսական իշխանությունների հետ: Այս տեղեկությունը կարևոր է նաև ռուս-թուրք-վրացական հարաբերությունները, ինչպես նաև դրա համատեքստում Երևանի խանության դերակատարումը քննելու տեսանկյունից:

Ժողովածուի մեջ ներկայացված նամականին կարևոր տեղեկություն է հաղորդում նաև Իրանի Ալի Մարդան խանի և Երևանի խաների հարաբերությունների վերաբերյալ: Թեմայի վերաբերյալ կատարված որևէ ուսումնասիրությունում հիշատակված չէ Երևանի խաների և Ալի Մարդան խանի միջև հաստատված կապի մասին: Ժողովածուի մեջ ներկայացված են Ղուլամ Ալի խանի Ալի Մարդան խանին ուղղված նամակները⁸⁰: Դրանցից երկուսը Ալի Մարդան խանի հրամանների՝ ֆարմանների վերաբերյալ են⁸¹: Ալի Մարդան խանի գործունեության և Իրանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկու-

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 106բ-108բ:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 74ա-76բ:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 165բ-166բ.

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 156ա-157ա, 169ա-169բ: Փարսանը Նադիր շահի ժամանակաշրջանից սկսած պաշտոնական գրություն էր համարվում, St'u سرهنگ دکنتر جهانگیر. قاسم مقامی. بر شناخت اسناد تاریخی. تهران 1350. ص. 46.

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 132ա-132բ, 196բ-197բ, 197բ-199ա և այլն:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 112բ-113ա, 113ա-115բ:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 145բ-147բ, 164ա-165բ, 106բ-108բ:

թյուն է հաղորդում հատկապես վրաց Հերակլ Բ արքային Ղուլամ Ալի խանի կողմից ուղարկված մամակը⁸²:

1780-ականներին Այսրկովկասում ռուսական իշխանությունների վարած քաղաքականության, Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հետ նրանց հարաբերությունների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում ռուսական իշխանություններին հասցեագրված մամակները⁸³: Այդ մամակների մի մասը թերևս պատմագրությանը մինչ այս անհայտ և դեռևս չուսումնասիրված վավերագրեր են, որոնց շնորհիվ նոր արժեքավոր տեղեկություններ ենք ստանում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Երևանի խանության շուրջ ընթացող քաղաքական զարգացումների, Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև ընթացող մրցակցության վերաբերյալ:

Առկա է մամակագրություն Խոյի Ահմադ, Ղարաբաղի Իբրահիմ, Նախիջևանի Քյալբալի խանների հետ, որոնք կարևոր տեղեկություններ են բովանդակում Երևանի խանության և այդ խանությունների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Պարսկական վավերագրերում հայկական բնակավայրերը, շրջաններն ու վանքերը առավելապես նշվում են օտար կամ օտարահունչ անուններով⁸⁴:

Այսպիսով՝ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրման շնորհիվ կարևոր տեղեկություններ ենք ստանում Երևանի խանության և Այսրկովկասի տարածաշրջանի տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության տարաբնույթ հարցերի վերաբերյալ: Դրանց շնորհիվ հնարավոր է լինում խորքային հետազոտության ենթարկել և մոտավոր լուսաբանել Երևանի խանու-

թյան քաղաքական պատմությունը, խանության վարչաքաղաքական ու հարկային համակարգը, նրա էթնոդավանական կառուցվածքին, էջմիածնի վանական հողատիրությանը վերաբերվող կարևոր հարցեր: Խանական մամականին արժեքավոր և թերևս անփոխարինների սկզբնաղբյուր է Երևանի խանների վարած արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման համար: Նամականու հետազոտման շնորհիվ հարուստ տեղեկություն ենք ստանում նաև տարածաշրջանում տվյալ շրջանում զարգացող քաղաքական անցուղարձի և ձևավորվող իրադրության վերաբերյալ:

Միաժամանակ նաև պարսկերեն վավերագրերը հարուստ տվյալներ են պարունակում ժամանակաշրջանի պարսկական գրագրությանը հատուկ ոճի, շահական և խանական կնիքների ու հրովարտականների կառուցվածքի վերաբերյալ:

⁸² ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, է. էջ 169ա-169բ:

⁸³ Նույն տեղում, էջ էջ 192ա-192բ, 194բ-194բ:

⁸⁴ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, Հայոց վանքերի անվանումները պարսկերեն վավերագրերում, **Ք. Կոստիկյան, Մ. Խեչո**, Մատենադարանի պարսկերեն շարիաթական նոտարական փաստաթղթերը (ԺԷ-ԺԸ դարեր), Երևան 2018, էջ 34, 38, **Հ. Փափազյան**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դար), Տեղեկագիր հ. 7-8, Երևան 1960, էջ 25, ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 106բ-108բ, 83բ-85ա և այլն:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

2.1. Երևանի խանության տարածքը և վարչական միավորները

Նադիր շահի օրոք (1736-1747թթ.) Երևանի բեկլարբեկությունից առանձնանում է Նախիջևանը և դառնում առանձին վարչական միավոր: Այս հիմքի վրա Նադիր շահի սպանությունից հետո Իրանում սկսված խառնակ ժամանակաշրջանում ձևավորվում են Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները: Երևանի խանության համար պայքարի մեջ մտան տարբեր ուժեր և մի քանի տարվա ընթացքում խանությունում իշխանության գլուխ եկան մի քանի խաներ: 1749թ. որպես Երևանի խան է հիշատակվում Հուսեյն խանը⁸⁵: Այնուհետև Ասորպատականի Ազատ խանի 1750թ. արշավանքի ժամանակ, որպես Երևանի խան է հիշատակվում Հասան Ալի խանը⁸⁶, որին նույն տարում փոխարինում է Աբդուլ խանը 1750-1752թթ.⁸⁷, Հասան Ալի խանը կրկին գալիս է իշխանության 1752թ.⁸⁸: Սակայն շուտով նրան փոխարինում է Խալիլ խանը 1752-1755թթ.⁸⁹, ում 1755թ. հաջորդում է Հասան Ալի խան Ղաջարը⁹⁰: Վերջինիս 1759թ. փոխարինում է իր եղբայր Հուսեյն Ալի խան Ղաջարը, ով իշխում է մինչև 1783թ.,⁹¹ այնուհետև վեր-

ջինիս որդի Ղուլամ Ալի խան Ղաջարը՝ 1783-1784թթ.,⁹² Մուհամմադ խան Ղաջարը՝ 1784-1805թթ.⁹³:

Խանության սահմանները ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին գրեթե անփոփոխ մնացին բացառությամբ Օորագյալի: Վերջինիս պատկանելության վերաբերյալ հակասական են ուսումնասիրողների հաղորդած տեղեկությունները: Վ. Գրիգորյանը, անդրադառնալով Օորագյալի պատկանելությանը, նշում է, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանի (1759-1783թթ.) օրոք այն եղել է Երևանի կազմում և վրաց տիրապետության տակ է անցել Հերակլ Բ-ի 1779թ.-ի Երևան կատարած արշավանքից հետո⁹⁴: Նախ Վ. Գրիգորյանի, ինչպես այլ ուսումնասիրողների մոտ՝ Հ. Փափագյան, Շահխաթունյանց, Ե. Շահագիզ և այլն⁹⁵, Հուսեյն Ալի խանի կառավարման տարիները տարբեր և սխալ են նշվում: Վերջինս կառավարել է 1759-1783թթ.⁹⁶: Նշելով, որ Օորագյալը Երևանի կազմում է եղել Հուսեյն Ալի խանի օրոք, Վ. Գրիգորյանը հղում է կատարում գեներալ Ի. Լազարևի 1800թ. հոկտեմբերի 4-ին գրված մամուլին ուղղված գեներալ Կ. Կնորրիգին,⁹⁷ իսկ Օորագյալի կրկին Հերակլ Բ-ի տիրապետության տակ անցնելու մասին տեղեկությունը հղվում է Լ. Մելիքսեթ-Բեկի մեզ արդեն հայտնի աշխատությանը: Պետք է նշել, որ Լազարևի մամուլում չի նշվում, որ Օորագյալը Երևանի խանության կազմում է եղել Հուսեյն Ալի խանի օրոք: Նամակի հեղինակը նշում է, որ այն ժամանակավորապես շնորհվել է Հե-

⁸⁵ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 172:.

⁸⁶ Բարոն օ. Հակտիանովիչի նամփոքության մի գլուխ, Կոունկ հայոց աշխարհին, Տիֆլիս 1862, էջ 278:

⁸⁷ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 136-137

⁸⁸ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, էջ 142:.

⁸⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11:., վավ. 1326:

⁹⁰ Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 427:

⁹¹ Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 427:

⁹² А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах 18 столетияс. Ереван 1947, с. 266-267.

⁹³ Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հ. Գ, Երևան 1977, էջ 571:

⁹⁴ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

⁹⁵ Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր Գ, Երևան 1977, Հ. Փափագյանի Երևանի խանությունը հոդվածը, էջ 571, Ե. Շահագիզ, Հին Երևանը, Երևան 1931, էջ 85, Հ. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիին կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հատ.2 , Էջմիածին 1842, էջ 139:

⁹⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվանի 1գ թղթապանակի, № 427 վավերագիրը Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հրովարտակն է, որն արձակված է 1759թ. -ին: Սույն վավերագիրն փաստում է, որ Հուսեյն Ալի խանն իշխել է սկսած 1759թ. -ից:

⁹⁷ АКТЫ собранные кавказскую археографическою комиссиею, т. 1, Тифлиси 1866, с. 158

րակի Բ-ի կողմից, ապա ետ վերցվել⁹⁸։ Ընդ որում չի բացառվում, որ Հերակլ Բ-ը, Օորագյալը նվիրել է Երևանի խանությանը Երևանի Հասան Ալի խանի օրոք (1755-1759թթ.) կամ դրանից առաջ։ Ինչ վերաբերվում է Օորագյալի 1779թ. վրաց թագավորի Երևան իրականացված արշավանքի ժամանակ վրաց տիրապետության տակ անցնելու տեսակետին, ապա այս տեսակետը նույնպես արժանահավատ չէ։ Ժամանակակից սկզբնաղբյուրներում՝ Օման Խերխետլիձե, Դավիթ Բագրատիոն և այլ⁹⁹ հեղինակներն, անդրադառնալով այդ արշավանքին, մանրամասնորեն ներկայացնում են այն՝ նշելով, որ Հերակլ Բ-ը Երևանի խանին պատժելու համար ութ հայկական գյուղերի բնակիչների տեղափոխեց Քարթլի-Կախեթ։ Սակայն մեզ հասանելի ոչ մի սկզբնաղբյուրում արժանահավատ հիշատակություն չկա այն մասին, որ վերոնշյալ արշավանքի ժամանակ տարածքներ ևս խլվեցին Երևանի խանից։ Արշավանքների հետևանքների քննման համար արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հուսեյն Ալի խանի Ախալ-ցխայի Սուլեյման փաշային գրած նամակը¹⁰⁰։

Նամակում Հուսեյն Ալի խանը հայտնում է, որ դիմել է Հերակլ Բ-ին, որպեսզի ետ վերադարձնի Երևանից գաղթեցրած բնակչությանը և խնդրում է Սուլեյման փաշային, որպեսզի վերջինս միջնորդի Հերակլ Բ-ի մոտ բնակչությանը ետ ուղարկելու համար¹⁰¹։ Այս նամակում ևս տեղեկություն չի հաղորդվում Հերակլ Բ-ի կողմից որևէ տարածքի նվաճման վերաբերյալ։

Ն. Դուբրովինը իր աշխատությունում նշում է, որ 1795թ.-ին Աղա Մուհամմադ խանը Քարթլի-Կախեթի թագավորությունից հեռանալուց հետո Փամբակը, Ղազախը և Բորչալուն, որոնք պատկանում էին Հերակլ Բ-ին, հանձնում է Երևանի Մուհամմադ խանին (1784-1803թթ.)¹⁰²։ Կարծում ենք հեղինակի կողմից Օորագյալը չի նշվել, քանի որ այն մինչ այդ Երևանի խանության

տարածքում է եղել։ Օորագյալը 1813թ. Գյուլիստանի պայմանագրով անցավ Ռուսաստանին։ Ի. Օռպենը, թերևս այս հանգամանքով էլ պայմանավորված, խանության սահմանները նկարագրել է առանց Օորագյալը դրա մեջ նկարագրելու։

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների քննության և վերլուծության արդյունքներով պետք է պնդել, որ գոյություն չունի որևէ հիմնավոր փաստարկ, համաձայն որի Օորագյալը ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին Երևանի խանության կազմում չի եղել։

Խանությունը ընդգրկում էր 7500 մղոն² տարածք¹⁰³։ Դրա սահմաններն արևմուտքում Արփաչայով ձգվում էր Ղըզլ-Քիլիսս գյուղի մոտից հյուսիսից հարավ մինչև Ախուրյան գետի ստորին հոսանքի վրա գտնվող Հաջի-Բայրամլու գյուղը։ Այստեղից գետն անցնելով՝ ուղղվում արևմուտք և հասնում մինչև Կարբի-դաղ լեռնաշղթան, որտեղ սահմանն անցնում էր Արաքսը և նույն լեռնաշղթայով ուղղվում դեպի հարավ-արևմուտք մինչև Քյոռ-օղլի դաղը, հետո թեքվում էր հարավ-արևելք՝ քիչ հարավային թեքումով, Հայկական պարի ջրբաժան բարձրություններով մինչև Փոքր Մասիսը, այնուհետև շարունակվում դեպի հարավ-արևմուտք, մինչև Արաքս։ Այն հատելով սահմանն անցնում էր Նախիջևանի և Ծարուրի դաշտերն անջատող լեռնաշղթայով, ապա Վարդենիսի լեռնաշղթայով, Զանգեզուրի լեռների հյուսիսային հատվածով ու Արևելյան Սևանի լեռներով, շարունակվելով Փամբակի լեռների և Արագածի հյուսիսային լանջերը Ախուրյանի հետ միացնող գծով և Բազարչիկ գյուղի վրայից անցնելով՝ գնում հասնում էր Ղըզլ-Քիլիսս գյուղը¹⁰⁴։

Մեզ հասանելի սկզբնաղբյուրներում Երևանի խանության ԺԸ դարի երկրորդ կեսի վարչական բաժանմանը վերաբերվող տեղեկություններ չկան։ Սակայն առկա մի շարք սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրումը, որոնք վերաբերվում են 1740-ականներին, 19-րդ դարի սկզբին Երևանի խանության վարչական բաժանմանը, նույնպես կարևոր են այդ հարցի ուսումնասիրման համար՝ հաշվի

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 158.

⁹⁹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 179, էջ 200:

¹⁰⁰ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 145բ-147բ: Տե՛ս հավելված, նկար 7, 8, 9, 10, 11:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 147ա:

¹⁰² Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 3, Санктпетербург 1886, с. 65.

¹⁰³ Encyclopedia iranica, The Persian khanate of Erevan, <http://www.iranicaonline.org/articles/erevan-1#ii>

¹⁰⁴ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 351-353.

առնելով նաև այն հանգամանքը, որ դժվար թե խանութությունում կարճ ժամանակահատվածում էական վարչական փոփոխություններ տեղի ունեցած լինեն: Նախ պետք է նշել, որ Երևանի խանության վարչական բաժանման հիմքում ընկած էր ոռոգման համակարգը, որը կարևոր նշանակություն ուներ գյուղատնտեսության համար¹⁰⁵: Ըստ Աբրահամ Կրետացու 1740-ականներին Երևանի խանությունը բաժանված էր ինը վարչական շրջանների՝ մահալների: Դրանք էին Կարբի, Ղըրխբուլաղի, Շորագյալի, Իկտիրի, Ծաղկաձորի, Գեղարքունիքի, Ապարանի և Ծիրակավանի¹⁰⁶: Ըստ Թ. Հակոբյանի 1779թ.-ից սկսած, երբ Շորագյալն անցավ Քարթլի-Կախեթի թագավորությանը, Երևանի մահալների թիվը դարձավ 8: Հեղինակը նշում է, որ 18-րդ դարի վերջում Երևանը բաժանվում է նոր վարչական շրջանների և մահալների թիվը հասնում է 12-ի: Իսկ ըստ Ի. Շոպենի, ով իր հետազոտական աշխատանքներն իրականացրել է 1829-1831թթ., այսինքն Երևանի Ռուսաստանին միանալուց անմիջապես հետո, մահալների թիվը եղել է 15-ը: Թ. Հակոբյանը նշում է, որ խանությունը 15 մահալների է բաժանվել 1805-1828թթ.-ի ընթացքում¹⁰⁷: Համաձայն վերջինիս և Ի. Շոպենի հաղորդման, Երևանի խանության մահալները հետևյալներն էին. 1. Ղըրխբուլաղի (Աբովյանի), 2. Զանգի-բասարի, 3. Գառնի-բասարի (Արտաշատի), 4. Վեդի-բասարի (Արարատի), 5. Շարուրի, 6. Սուրմալուի, 7. Դարաքենտ-փարչենի-սի, 8. Սա՛աթլիի, 9. Թալիհի, 10. Սեյդլի-Ախսախլիի, 11. Սարդարաբադի, 12. Կարբիբասար (Աշտարակի), 13. Ապարանի, 14. Դարաչիչակի (Ծաղկաքի), 15. Գյուկչայի (Գեղարքունիքի)¹⁰⁸: Ինչպես տեսանք վերոնշյալ հեղինակները մահալները թվելիս չեն նշում Շորագյալը: Մահալների վերաբերյալ այլ տեղեկություններ է հայտնում անգլիացի Սըր Ռոբերթ Քեր Փորթլըրը, ով 1817-1820թթ.ին ճամփորդելով Հարավային Կովկասում, Իրանում, Սիջազետքում և Թուրքիայում, եղել է նաև Երևանում: Ըստ նրա՝ խա-

նության մահալները՝ ներառյալ Շորագյալի մահալը, եղել են 15-ը¹⁰⁹: Վերջինիս և Ի. Շոպենի հաղորդած տեղեկությունների միջև առկա հակասությունը քննելիս, մենք հակված ենք ընդունել Թ. Հակոբյանի տեսակետը՝ համաձայն որի առավել արժանահավատ է Ի. Շոպենի տեղեկությունը, քանի որ Սըր Ռոբերթ Քեր Փորթլըրի հաղորդած տեղեկություններում մի շարք անճշտություններ ևս կան¹¹⁰:

Ավարտելով Երևանի խանության վարչական բաժանման հարցի քննությունը, հարկ ենք համարում նշել, որ Մուհամմադ խանի օրոք (1784-1804թթ.) Ղըրխբուլաղի մահալի մեջ միավորված է եղել նաև Զանգի-բասարի մահալը: Այս հանգամանքը հաստատվում է Մուհամմադ խանին պատկանող մուլքերի մի ցուցակի ուսումնասիրությամբ, որտեղ Զանգի-բասարի գյուղերը նշված են որպես Ղըրխբուլաղի գյուղեր¹¹¹: Երևանը 18-րդ դարում և դրանից առաջ առանձին վարչական միավոր է եղել և չի մտել որևէ մահալի մեջ¹¹²: Այն բերդաքաղաք էր և չի կարելի համարել քաղաք իր առանձին բերդով¹¹³: Սկզբնաղբյուրներում առկա են բազմաթիվ հիշատակումներ բերդի կառուցվածքի և տեղադրության վերաբերյալ: Դրա վերաբերյալ հաղորդումներն ուսումնասիրել է Կ. Ղաֆադարյանը, ով բերդի տեղանքի մասին հաղորդում է հետևյալը. «Այս բերդը Հրազդանի բարձրադիր գետափին գրավում էր մոտ 18 հեկտար տարածություն, նրա հողակերտ հսկայական պատերն ու ահարկու աշտարակները դրված էին քարե հիմքերի վրա: Ներսում բացի բերդի բնակիչ պարսիկների տներից եղել են Սարդարի ապարանքն իր նշանավոր «շուշաբանդով», կանանոցը կամ հարենը, երկու մզկիթ. մեկը հասարակաց, մյուսը՝ Սարդարի համար, ընդարձակ զորանոց և այլ շինություններ: Բերդն ուներ դեպի Հրազդանի ձորն իջնող գետնուղի, որ բերդի մոտ ճյուղավորված էր երկու մասի, մեկի մուտքը

¹⁰⁵ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

¹⁰⁶ Աբրահամ Կաթողիկոս Կրետացիոյ, Պատմութիւն Անցիցն և Նատր-Շա-հին Պարսից, Վաղարշապատ 1870, էջ 61-62:

¹⁰⁷ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800), Երևան 1971, էջ 145:

¹⁰⁸ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 444-446.

¹⁰⁹ Հ. Հակոբյան, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հատոր 2, Երևան 1934, էջ 769:

¹¹⁰ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801-1879), Երևան 1959, էջ 12:

¹¹¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1և, վավ. 861: Տե՛ս հավելված, նկար 5,6:

¹¹² Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800), էջ 146:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 147:

գտնվում էր բերդի ներսում, ազատ տարածության վրա, կամարակապ մեծ դռնով, իսկ մյուսինը՝ Սարդարի պալատում»¹¹⁴։ (նույն էջի հոլման մեջ հեղինակը նշում է հետևյալը. «բերդի միջից դեպի Հրազդան գետն իջնող գետնուղին մենք ուսումնասիրել ենք 1933թ., երբ ջրանցքի համար հողային աշխատանքներ էին կատարվում բերդի տակ, նրա զառիթափ լանջին, այժմյան զինուորականի պատերի մոտակայքում դեպի կամուրջն իջնող հին խճուղու կողքին, բացվեց գետնուղին»)»¹¹⁵։

Երևանում ակտիվ շինարարական աշխատանքներ են իրականացվել Հուսեյն Ալի խանի օրոք։ Վերջինս բերդն ամրացնելու համար հրավիրել է Խոյի տիրակալ Ահմադ խանի ճարտարապետ Միրզա Ջաֆարին¹¹⁶։ Բերդում եղած պետական պաշտոնյաների և Երևանի խանի՝ սարդարի, վարչական ապարատի վերաբերյալ տեղեկություններ է հայտնում Ի. Շուպենը։ Մահալների կառավարիչները նշանակվում էին սարդարի կողմից և կոչվում էին միրբուլուքներ։ Հնարավոր էր, որ երկու, երեք և ավելի մահալների կառավարումը հանձնվեր մեկ միրբուլուքի¹¹⁷։ Հայաբնակ մահալների կառավարիչ նշանակվում էր հայերից և սովորաբար կոչվում էր մելիք¹¹⁸։

Երևանի խանի դիվանը բաղկացած է եղել վեզիրից կամ գլխավոր նախարարից, և մի քանի միրզաներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր հատուկ գործառնությունը կառավարման մեջ։ Դիվանը բաղկացած է եղել չորս բաժանմունքից՝ պալատի կամ սարդարի տան կառավարչությունից, զինվորական բաժանմունքից, ֆինանսական բաժանմունքից և կատարողական կամ ոստիկանական բաժանմունքից¹¹⁹։ Ֆինանսական և ոստիկանական բաժանմունքները գրեթե ձուլված էին միմյանց։ Պալատի բաժանմունքը ղեկավարել է կամ ինքը սարդարը կամ նրա վստահելի

մարդկանցից մեկը։ Խանի դիվանում գործել է նաև արարողապետի՝ իշիք աղասու պաշտոնը։ Իշիք աղասուն էին ենթարկվում ջարչիները և յասավուները¹²⁰։ Ռազմական բաժանմունքը վերջին սարդար Հուսեյնի (1807-1828թթ.) օրոք գլխավորել է նրա փոքր եղբայրը՝ Հասան խանը, ով համարվում էր խանության զինված ուժերի հրամանատարը։ Երևանի խանության զինված ուժերի մեջ էին մտնում երկու գումարտակ սարբազներ՝ հետևակայիներ, հեծյալ զորամասեր, որոնց թիվը տարբեր ժամանակներում տարբեր է եղել, մի քանի դաշտային հրանոթներ, ֆալկոնետներ, որոնք տեղից տեղ էին տեղափոխվում ուղտերով։ Խանի ռազմական ուժերի մեջ կար նաև բերդապաշտպան հրետանին, որն անմիջապես ենթարկվում էր քաղաքի պարետին։ Զինվորական մասերի ցուցակները պահելու և անձնակազմը միշտ ստուգելու համար դիվանում գործում էր առանձին գրագիր՝ միրզա։ Երևանի խանը¹²¹ Խոյի Ահմադ խանի որդուն գրած մամակում տեղեկություն է հայտնում բերդում առկա զորատեսակների և դրանց քանակի մասին։

Համաձայն խանի հաղորդած տեղեկության բերդի կայազորում բացի սարբազներից առկա են եղել նաև 10 000 թուֆանչիներ՝ հրացանակիրներ¹²²։ Կարծում ենք հրացանակիրների թիվը չափազանցված է, քանի որ Երևանի խանի ունեցած զորքի ընդհանուր թիվը տարբեր սկզբնաղբյուրներում շատ ավելի քիչ է նշվում։ Բացի այդ, մամակը գրված է պերճախոս ոճով և դրանում առկա մնացած տեղեկությունները ևս չափազանցված են, ինչպես օրինակ բերդի զինամթերքի և սննդի պաշարների մասին տեղեկությունը, համաձայն որի այն կարող է վերոնշյալ քանակի զինվորականներին ապահովվել 10-12 տարի¹²³։ Հարկ ենք համարում նշել, որ խանի հրացանակիրների մեջ շատ էր հայերի քանակը։ Դրա մասին է վկայում 1766թ.-ին Սիմեոն Երևանցու գրած

¹¹⁴ Կ. Ղաֆադարյան, Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան 1975, էջ 98։

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 98։

¹¹⁶ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 56ա։

¹¹⁷ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1801-1879թթ., էջ 13, Ի. Շոպեն, նշվ. աշխ., էջ 448.

¹¹⁸ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1801-1879թթ., էջ 13։

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 23, Ի. Շոպեն, նշվ. աշխ., էջ 451.

¹²⁰ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 166բ - 167ա։

¹²¹ Յավոք սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները բավարար չեն ճշտելու թե որ խանի մասին է խոսքը։ Ըստ էության նամակի հեղինակը Հուսեյն Ալի, Դուլամ Ալի և Մուհամմադ խաներից մեկն է, քանի որ նամակը նրանց նամակների և հրովարտական ժողովածույուն է։

¹²² ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 109բ։

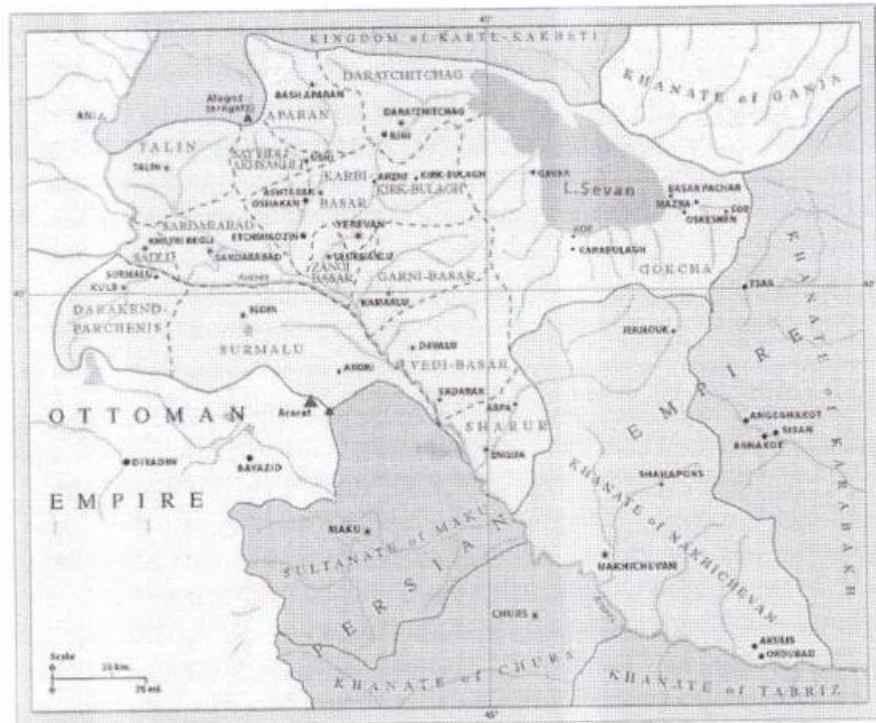
¹²³ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 109ա։

նամակը, որտեղ հեղինակը, նկարագրելով տարածաշրջանի խաների միջև ծագած պատերազմը, նշում է որ Երևան ներխուժած լեզգիներից պաշտպանվելու համար կաթողիկոսը գնում է Երևան, բազում մարդիկ է վարձում, խանից ևս շատ հայ թուֆանկչիներ է վերցնում և ետ գալիս էջմիածին՝ այն պաշտպանելու¹²⁴։ Խանության գործի մասին տեղեկություններ են հայտնում նաև ժամանակակից այլ սկզբնաղբյուրներ։ 1769թ.-ին Հերակլը նկարագրելով Վրաստանին հարակից տարածքները, Երևանին անդրադառնալիս նշում է, որ այն ռազմի դաշտ կարող է դուրս բերել 2000 զինվոր,¹²⁵ ռուսական բանակի գնդապետ Ս. Բուռնաշևը, ով 1783թ.-ին Հերակլի արքունիքում էր, նշում է, որ Երևանի խանության գործի թիվը 5000 էր, որից 1/3-ը հայեր էին¹²⁶։

Դիվանում հատկապես կարևոր էր ֆինանսական և ոստիկանական (կատարողական) բաժանմունքը։ Կատարողական բաժանմունքը զբաղվում էր ոչ միայն ֆինանսական հարցերով, այլ նաև ապահովում էր շարիաթի կամ մահմեդական հոգևոր դատարանի վճիռների կատարումը¹²⁷։ Հերակլի Բ-ի ազդեցության ներքո անցնելուց հետո ամենայն հավանականությամբ Երևանում մշտապես կամ ժամանակ առ ժամանակ գտնվել է նրա ներկայացուցիչը, որն ամենայն հավանականությամբ պաշտոնապես խանի դիվանի մեջ չէր, սակայն տեղյակ էր խանության ներքին կյանքին։ Դրա մասին է փաստում Պապունյա Օրբելիանին, ով նշում է, որ 1749թ. վրաց թագավորները Թիֆլիսից Երևանի խանի հետ Երևան են ուղարկում Զաքա Թարխանիշվիլուն, իբրև հյուրընկալի (մելմանդար)¹²⁸։

2.2. Երևանի խանության բնակչության էթնիկ կազմը

Խանության տարածքում բացի հայերից ապրում էին նաև պարսիկներ, թյուրքեր և այլ ժողովուրդների ոչ մեծաքանակ էթնոդավանական խմբեր։ 18-րդ դարի առաջին քառորդի վերջում

Երևան քաղաքում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էր հայությունը¹²⁹։ Երևան քաղաքի մահմեդականներն հիմնականում ապրում էին քաղաքի արևելյան մասում, իսկ հայերն արևմտյան¹³⁰։ Առավել ստույգ հայերն ապրում էին Ծախար և

¹²⁴ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 494։

¹²⁵ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов. т. IV, с. 94.

¹²⁶ С. Бурнашев, Описание областей Азербайджанских в Персии и их политического состояния, Курск 1793, с. 17, Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780-1800), էջ 38։

¹²⁷ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1801-1879թթ., էջ 24, И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 452.

¹²⁸ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 130։

¹²⁹ Մ. Կարապետյան, Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800թթ.։ Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան 1987, № 3, էջ 3։

¹³⁰ Линч, Армения, путевые очерки и этюды, Х.Ф.Б. Линча, том I, русские провинции, типография М. Мартиросяна, Тифлис 1910, с. 276։

Կոնդ թաղամասերում: Խանության հայ բնակչության ութսուն տոկոսը բնակվում էր Ղըրխբուլաղի, Սուրմալուի, Սարդարաբադի և Կարբիբասարի մահալներում¹³¹:

Քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի մասին մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հիշատակումներից մեկն առկա է Աբրահամ Երևանցու մոտ՝ օսմանյան բանակին Երևանի հայ բնակչության ցուցաբերած դիմադրության նկարագրությունում: 1724-թ.-ին Երևանը օսմանյան բանակի կողմից պաշարվելու ժամանակ քաղաքի դիմադրությունը լիովին կազմակերպեցին հայերը: Այդ ժամանակ օսմանյան բանակին դիմադրավելու համար Երևանի Ջորագյուղ թաղամասում հավաքվել էին 9443 սպառազեն ազգությամբ հայ տղամարդիկ¹³²: Ըստ Աբրահամ Երևանցու այդ ժամանակ քաղաքում հաշվվում էր 28000 հայ¹³³: Այնուհետև օսմանյան բանակի կողմից Երևանը գրավելուց հետո թուրքական իշխանությունները հաշվառում են անցկացնում, որի նպատակը ճշգրիտ հարկահավաքության կազմակերպումն էր: Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի «Երևանի» ֆոնդում պահվող վավերագրերը վերաբերում են այդ ժամանակ օսմանյան իշխանությունների «Արարատյան երկրից» ստացվող եկամուտներին: Վավերագրերից մի քանիսն ուսումնասիրվել են Հակոբ Փափազյանի կողմից¹³⁴: Ըստ այդ փաստաթղթերի թուրքական իշխանություններն 1725թ.-ին առաջին հաշվառումն են իրականացնում Ղըրխբուլաղի, Կարբիի, Գառնիի, Շարուրի, Սուրմալուի, Դարաչիչակի և Դարալագյազի շրջաններում և բաժանում 14317 ջիզյայի թերթիկ¹³⁵:

Այսինքն, Երևանի խանության ընդամենը մի քանի շրջաններում չափահաս քրիստոնյա տղամարդկանց թիվը կազմել է մոտ 14317: Պետք է նշել, որ ջիզյայի թերթիկների քանակով չափահաս հայերի թվի մասին վերջնական տեղեկություն չենք կարող ունենալ, քանի որ Երևանում բնակվում էին նաև մեծ թվով մահմեդականացված հայեր: Հայերի մահմեդականացմանը նպաստում էր Իրանում ընդունված «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը: Համաձայն դրա մահմեդականություն ընդունած նախկին քրիստոնյան կարող էր ժառանգել իր քրիստոնյա ազգականի ամբողջ ունեցվածքը անկախ ազգակցականության աստիճանից՝ քրիստոնյա ժառանգորդներին զրկելով ժառանգությունը ստանալու իրավունքից: Այս պայմաններում Արևելյան Հայաստանում մահմեդականություն էին ընդունում ոչ միայն չունևոր հայերը, այլ նաև ունևորները՝ իրենց ունեցվածքը մահմեդականացված ազգականներից պահպանելու համար¹³⁶: Սակայն մահմեդականացված հայերը երբեմն փորձում էին օգտագործելով մահմեդական լինելու հանգամանքը խլել նաև իրենց հետ ազգակցական կապ չունեցող հայերի ունեցվածքը: Նման երևույթներից մեկի վերաբերյալ է շահ Սուլեյմանի 1667թ.-ի հրամանագիրը, որով նա Երևանի բեկլարբեկ Սեֆի Ղուլի խանին հայտնում է որ քրիստոնյաների մահից հետո ոմանք նրանց հարստությանը տեղ դառնալու համար մահացածի ազգականներից որևէ մեկին հորդորում են մահմեդականություն ընդունել¹³⁷: Երբեմն մահմեդականները կեղծ վկաների օգնությամբ կարողանում էին «ապացուցել», որ իրենք մահացած քրիստոնյայի ազգականն են և դառնում էին նրա ժառանգորդը¹³⁸: Քրիստոնյա ժառանգներին կարող էր հնարավորություն տրվել անմիջապես մահմեդականություն ընդունել և հաստատել իրենց իրավունքները: Սակայն դա պետք է տեղի ունենար նախքան ժա-

¹³¹ G. Bournoutian, *Eastern Armenia in the last decades of Persian rule, 1807-1828: a political and socioeconomic study of the khanate of Erevan on the eve of the Russian conquest*, California 1982, p. 61:

¹³² Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն պատերազմաց, 1721-1736, Երևան 1938, էջ 17:

¹³³ Մ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹³⁴ Հ. Փափազյան, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը: Պատմաբանասիրական հանդես, 1984, № 3:

¹³⁵ Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

¹³⁶ Այս օրենքի կիրառության և հետևանքների մասին առավել մանրամասն տե՛ս Մ. Կարապետյան, «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, № 1, էջ 219-221:

¹³⁷ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731), վավերագիր 18, էջ 56:

¹³⁸ Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր մատենադարանի, Երևան 1956, էջ 88:

ռանգությունը մահմեդական ազգականների միջև բաժանելը, այլապես ժառանգությունը պատկանում էր ավելի վաղ մահմեդականություն ընդունածին¹³⁹:

Երևանի խանությունում ժողովրդագրական գործընթացների վրա զգալի ազդեցություն ունեցան նաև թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնց արդյունքում 1735թ.ին Երևանը կրկին անցավ պարսկական տիրապետության տակ: Պատերազմի ավարտից հետո Նադիր շահի վարած ներքին քաղաքականությունն էականորեն ազդեց Հարավային Կովկասի, այդ թվում նաև Երևանի խանության ժողովրդագրական պատկերի վրա: Նադիրը բռնագաղթեր էր կազմակերպում, նպատակ ունենալով թուլացնել տերության տարբեր հատվածներում իր նկատմամբ անբարենպաստ տրամադրված ուժերին: Նրա հրամանով Թիֆլիսից Խոթաասան բռնագաղթեցվեց 6000 ընտանիք,¹⁴⁰ Մուղանում թագադրվելուց առաջ 300 հայ ընտանիք բռնագաղթեցվեց Երևանից¹⁴¹: Հետագայում կաթողիկոս Ղազար Զահկեցին ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց Օսմանյան կայսրության տարածքից Երևանի խանություն հայ բնակչության գաղթեցնելու ուղղությամբ: Դրա մասին է վկայում Նադիր շահի 1741թ.-ի հրովարտակը, որով շահն արգելում էր կաթողիկոսի ջանքերով Արևելյան Հայաստան վերաբնակեցված հայերին անհանգստացնել: Պետք է նշել, որ հրամանի համար հիմք էր հանդիսացել Ղազար կաթողիկոսի խնդրագիրը, որով վերջինս հաղորդել էր շահին, որ իր վերաբնակեցրած գյուղացիներին անհանգստացնում և բռնի կերպով այլ վայրեր են տեղափոխում¹⁴²:

Հայ բնակչությունից բացի Երևանի խանություն էին տեղափոխվում այլ էթնիկ խմբեր: Մասնավորապես 1738թ.-ի մայիսի 1-ին Իրանում Ռուսաստանի դեսպան Ս. Սրապովը արտաքին գոր-

ծերի հանձնաժողովին ուղղված զեկույցում հայտնում է, որ Օսմանյան կայսրությունից Երևանի խանություն են տեղափոխվել 6000 ընտանիք արաբներ և քրդեր¹⁴³: Հետագա տարիներին Երևանի խանությունում շարունակվեց հայության արտահոսքը և մահմեդականների ներգաղթը: Հայ բնակչության Երևանի խանությունից արտագաղթելուն նպաստում էին ներքին և արտաքին գործոնները: Ներքին գործոններից էին մահմեդական խաների և հոգևորականների վարած քաղաքականությունը¹⁴⁴, քոչվոր ցեղերի կենցաղվարությունը, որի հետևանքով գյուղացիությունը չէր կարող մշտապես խաղաղ պայմաններում մշակել հողատարածքները¹⁴⁵:

Այդ ժամանակաշրջանում Երևանի խանությունում ապրում էին նաև բազմաթիվ քրդական ցեղեր: Դատելով նրանց ունեցած քաղաքական դերից, որին կանդրադառնա՞նք մեր աշխատության մյուս հատվածում, պետք է ենթադրել, որ նրանք փոքրաքանակ չեն եղել: Թերևս դրա մասին են վկայում նաև Երևանի Մուհամմադ խանի հրամանագրերը շնորհված քրդական ցեղերից Սիպկի և Զիլան ցեղերի առաջնորդներին¹⁴⁶: Այս հրամանագրերով խանը հաստատում է Միրզա-Աղա Սիպկիի աղայությունը (իշխանությունը) Սիպկի ցեղի նկատմամբ և Զիլանի քուրդ Ահմադ-Աղայի աղայությունը Զիլան ցեղախմբի նկատմամբ: Ինչպես տեսանք, Երևանի քրդերի թվաքանակի մասին տեղեկություն է հայտնում նաև Ի. Շուպենը: Ըստ նրա՝ Երևանում վերջին սարդար Հուսեյնի օրոք ապրել են 2984 քրդական ընտանիք, որոնցից 2000 ը Զիլանի քրդերն են եղել¹⁴⁷: Սիպկի ցեղի մասին տեղեկություններ չկան,

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 91:

¹⁴⁰ L. Lockhart, Nadir shah, a critical study based Mainly upon contemporary sources, London 1938, p. 91.

¹⁴¹ Մ. Կարապետյան, Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800թթ., էջ 99:

¹⁴² Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 53-54:

¹⁴³ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов. т. III, док. 77, с. 114.

¹⁴⁴ Մահմեդական հոգևորականությունը հայ հողատերերին հողից զրկելու քաղաքականություն էր վարում: Տե՛ս Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիամիլատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Մ. Կարապետյան, «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII) և այլն:

¹⁴⁵ Քոչվոր ցեղերն ամեն հարմար առիթի դեպքում ապստամբում էին խաների դեմ և թալանով զբաղվում: Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., 90-91:

¹⁴⁶ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 188բ-189ա:

¹⁴⁷ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 542.

ասկայն խանի կողմից ցեղապետի հաստատումը փաստում է նրանց ոչ փոքրաքանակ լինելու մասին: Երևանում բնակվող ցեղերից մեկի մասին հիշատակում է Սիմեոն Երևանցին, համաձայն որի 1766թ.-ին Քեռլանի կոչվող տաջիկների ցեղն ապստամբում է Երևանի Հուսեյն Ալի խանի դեմ և գնում ապրելու Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի իշխանության ներքո¹⁴⁸: Այս գործոնների հետևանքով խանությունում դանդաղորեն փոփոխվում էր ժողովրդագրական պատկերը:

Իսկ արտաքին գործոնները պատերազմներն էին, որոնց ժամանակ Երևանի հայերից շատերը ռազմական գործողությունների ընթացքում լքում էին իրենց բնակավայրերը, իսկ շատերն էլ՝ գերեվարվում նվաճողների կողմից: Պատերազմների հետևանքով Երևանի խանությունում մի քանի անգամ տեղի ունեցավ բնակչության մեծ արտահոսք: Հերակլ Բ արքան, ցանկանալով Դաղստանի լեռնականների արշավանքների տնտեսական հետևանքները հաղթահարել, խրախուսում էր հայ բնակչությանը ներգաղթը դեպի Վրաստան¹⁴⁹: Երբեմն դա անում էր հարկադրանքով: Մասնավորապես հարկ ենք համարում նշել 1779թ.-ին Հերակլ Բ-ի կողմից ութ հայկական գյուղերի բնակչության գերեվարումը և բնակեցումը իր երկրում¹⁵⁰: Այս գյուղերի բնակչության թվաքանակի մասին հստակ տեղեկատվություն չկա: Ուսումնասիրելով այդ արշավանքից հետո խանության տնտեսական և դրանով պայմանավորված քաղաքական ծանր իրադրությունը, հասկանում ենք, որ գերեվարված բնակչության թվաքանակը փոքր չի եղել: Թերևս այդ պատճառով Երևանի Հուսեյն Ալի խանը քայլեր է ձեռնարկում Հերակլ Բ-ի հետ հաշտվելու և խանությունից բռնագաղթված բնակչությանը ետ վերադարձնելու ուղ-

ղությամբ¹⁵¹: Հաշվի առնելով Ս. Բուռնաշևի վկայությունը Երևանի խանության 5000-ամոց զորքի 1/3-րդ մասը հայերից բաղկացած լինելու մասին, կարծում ենք 1780-ականներին խանության բնակչության մեծ մասը շարունակում էր կազմել հայությունը: Երևանի խանությունից բնակչության մեծ արտագաղթ եղավ հատկապես Աղա Մուհամմադ խանի 1795թ.-ի արշավանքի նախօրեին: Հիմնականում արտագաղթում էին դեպի Քարթլի-Կախեթի, քանի որ հույս ունեին, որ Հերակլ Բ-ը կկարողանա դիմակայել Աղա Մուհամմադ խանին և իրենց այնտեղ վտանգ չի սպառնա¹⁵²: Այդ ժամանակ Թիֆլիս արտագաղթած հայերի թիվը հասնում էր 20 000-ի¹⁵³: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություն չկա այդ ժամանակ Վրաստան հեռացած հայության վերադարձի վերաբերյալ: Խանությունում հայ բնակչության թվաքանակի նվազման չափը հասկանալու համար բերենք Քանաքեռի օրինակը, որին անդրադառնում է 1843թ.-ին Երևանում եղած Հակոստհաուզներ: Ըստ նրա Քանաքեռը «...ի վերջին ժամանակս ի բազմադիմի հարուածոց, և ի վերջին զօրածողովոյն Պարսից, գրեաթէ այս աւան իսպառ աւերացաւ. և ես անձամբ իսկ շրջեալ դիտեցի զմնացորդս աւերակացն»¹⁵⁴: Հեղինակը տեղեկություններ է

¹⁵¹ Այդ մասին է փաստում Հուսեյն Ալի խանի նամակը Ախալցխայի Սուլեյման փաշային: Նամակում խանը հաղորդում է, որ դիմել է վրաց արքային բնակչությանը ետ վերադառնալու թույլտվության խնդրանքով: Խանը խնդրում է, որ Սուլեյման փաշան ևս միջնորդի Հերակլ Բ-ի մոտ, որպեսզի բնակչությանը թույլատրվի ետ վերադառնալ (Տե՛ս ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 145ր-147ր):

¹⁵² Վ. Գրիգորյան, Երևանի պատմությունը, էջ 157, А. Арутюнян, Жизнь Артемия Арапатского Уроженца селения вагаршапать близь горы Арарата, Санктпетербургъ 1813, с. 281.

¹⁵³ АКТЫ собранные кавказскую археографическую комиссию, т. VI/1, Тифлиси 1866, док. 559, 564, 568, 570, 573, 582, 586, 614. С. Глинка, Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, т. II, Москва 1838, с.163-166, George A. Bournoutian, The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh, Volume 9 of the Journal of the Society for Armenian Studies (1996, 1997 [1999]),, p. 103.

¹⁵⁴ Բարսեղ Օգոստ Ֆոն Հակոստհաուզենայ, Ճամփորդություն հայս կույս կովկասու այն է ի Հայս և ի վիրս, Վաղարշապատ 1872թ., էջ 180:

¹⁴⁸ Գ. Աղանյան, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 494:

¹⁴⁹ R. G. Suny, The Making of the Georgian Nation, 2nd ed., Indiana University Press, 1994, p. 56.

¹⁵⁰ Գյուղերի և նրանց առաջնորդների անվանումներն առավել մանրամասն տե՛ս [Բարսեղ Սուրդունեանց], Յիշատակարան ազգային դեան պատմության համար.- «Կոռունկ հայոց աշխարհի» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ Դ., ապրիլ, Տիֆլիս 1862, էջ 280:

հայտնում նաև Քանաքեռի բնակչության վերաբերյալ, ըստ որի այստեղ նախկինում բնակվել է 1390 ընտանիք, իսկ 1843թ.՝ 72¹⁵⁵:

Որոշ հետազոտողներ, օգտվելով այն հանգամանքից, որ խանությունում դիտարկվող ժամանակաշրջանում մարդահամար չի իրականացվել և բնակչության ու էթնիկ պատկերի վերաբերյալ չկան ստույգ տեղեկություններ, փորձում են տարբեր սկզբնաղբյուրների միակողմանի և ոչ լիարժեք ուսումնասիրությունների, երբեմն նաև այլ հետազոտողների աշխատանքների սխալ ներկայացնելու միջոցով թյուր տեղեկատվություն հաղորդել իրենց ուսումնասիրություններում՝ փորձ անելով գիտական հանրությանը շրջանառության մեջ դնել այն տեսակետը, համաձայն որի հայությունը տարածաշրջանում՝ Երևանի և Ղարաբաղի խանություններում, մինչև ռուսական նվաճումները կազմել է բնակչության փոքրամասնություն և որ հայ բնակչությունն այստեղ բնիկ չի եղել, այլ եկվոր է եղել: Նման գործելաոճը հատկապես տարածված է ադրբեջանական պատմագրությունում, ինչպես նաև ադրբեջանական հովանավորչություն ունեցող այլազգի պատմաբանների մոտ ինչպիսիք են Աուդրեյ Ալատադուն, Սյուզան Գոլդենբերգը, Յագուր Մահմուդովը և այլք¹⁵⁶:

Երևանի խանության պատմության խեղաթուրման փորձերից մեկն Ադրբեջանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի կողմից 2010թ.-ին Բաքվում հրատարակված պրոֆեսոր Յագուր Մահմուդովի Иреванское ханство, Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана աշ-

խատությունն է: Քանի որ դրան ամբողջությամբ անդրադառնալը բավականին ծավալուն կլինի և մեր հիմնական խնդիրը չէ, ապա մեր աշխատությունում կանդադարենք գրքում ներկայացված Երևանի խանության բնակչությանը վերաբերվող տեղեկություններից մի քանիսին: Գրքի հեղինակը, որպես հիմնական աղբյուր օգտագործում է Ի. Շոպենի մեզ արդեն հայտնի աշխատությունը: Մահմուդովը, մեծ վստահություն հայտնելով այդ աշխատանքում առկա տեղեկատվության, աշխատության մասին գրում է, որ այն անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է Երևանի խանության ռուսական նվաճումից առաջ և հետո ընկած ժամանակահատվածի ժողովրդագրական պատկերն ուսումնասիրելու համար¹⁵⁷:

Այնուհետև հեղինակը սկսում է ներկայացնել Երևանի խանության ժողովրդագրական պատկերը: Բյուկ-չոբանկարա ցեղը Ի. Շոպենը 541-րդ էջում նշում է որպես քրդական ցեղ, իսկ Մահմուդովը, հղում կատարելով էջ 535-ի աղյուսակին և նշելով այդ ցեղի թիվը, այն հիշատակում է որպես ադրբեջանական ցեղ,¹⁵⁸ մինչդեռ աղյուսակում Բյուկ-չոբանկարա, ինչպես նաև ազերի հեղինակի կողմից նշված Կարափափա ցեղերին Ի. Շոպենը հիշատակում է որպես մահմեդական ցեղեր, որոնք, ըստ նրա, դեռևս վրաց Գեորգի Բ (1072-1089թթ.) թագավորի օրոք տեղափոխվել են Վրաստան, որտեղից էլ հետագայում գաղթել են Հայաստան և Օսմանյան կայսրություն¹⁵⁹: Պետք է փաստել, որ Ի. Շոպենն այստեղ որևէ հիշատակություն չունի այս ցեղերի ադրբեջանական լինելու վերաբերյալ: Իսկ Մահմուդովի կողմից որպես ադրբեջանցի հիշատակվող Այրումլու, Սաղլի, Սեյիդլի-Ախսախլի ցեղերը, ըստ Ի. Շոպենի, Իկոնիայի սուլթանության կործանումից հետո Հայաստան տեղափոխված ցեղեր են, որտեղ ստացել են Այրումլու կամ Ռումելի ցեղանունները՝ քանի որ դեռևս Արևելահ-

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 179:

¹⁵⁶ A. Altstadt, Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis, New York 1997, Suzan Goldenberg, Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder (London: Zed Books, 1994, Я. Махмудов, Иреванское ханство, Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Баку 2010. Ադրբեջանական կնիծարարության մի քանի դեպքերի անդրադարձել է Ջ. Բուռնիայանը իր "The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh" հոդվածում: Տե՛ս. G. Bournoutian, The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh, Journal of the Society for Armenian Studies, Society for Armenian Studies, 1999, vol. 9, p. 99-103.

¹⁵⁷ Я. Махмудов, նշվ. աշխ., էջ 76.

¹⁵⁸ Я. Махмудов, նշվ. աշխ., էջ 77. Հեղինակը հղում կատարելիս առաջնորդվել է աղյուսակի տվյալներով, քանի որ այստեղ նշված է այդ ցեղի ոչ թե էթնիկ, այլ կրոնական պատկանելությունը: Ի. Շոպենը, 541 էջում. Անդրադառնալով էթնիկ պատկանելության հարցին, այն համարում է քրդական ցեղ: Տե՛ս. И. Шопен, указ. соч., ст 541.

¹⁵⁹ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 535.

նումեական կայսրության գոյության ժամանակներից Փոքր Ասիայի տարածքը պարսիկների կողմից կոչվել է Ռում¹⁶⁰։ Համաձայն Ի. Շոպենի Երևանում ապրում էր 2984 քուրդ ընտանիք, որոնցից զիլան ցեղից 2000 ընտանիք¹⁶¹։ Ադրբեջանցի հեղինակը նշում է, որ Հայաստանում կար ընդամենը 324 քուրդ¹⁶², հղում անելով Ի. Շոպենին, մինչդեռ վերջինս նշում է այդքան եզդի, այլ ոչ քուրդ¹⁶³։

Մահմուդովը, միաժամանակ ցանկանալով հայկական սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկատվությունը ներկայացնել որպես չափազանցություն և ոչ ճշգրիտ, հղում է կատարում Վ. Գրիգորյանի Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780-1800) աշխատանքի 109 էջին և նշում հետևյալը. «глава армянской общины на территории Иреванского ханства С.Тер-Саакян в письме князю Г.Потемкину, датированном декабрем 1784 года, признавал, что он, выполняя поручение Х. Арзутяна (религиозного руководителя армян России – ред.), значительно преувеличивал численность армян»¹⁶⁴։ Վ. Գրիգորյանի շարադրանքի սխալ մեկնաբանությունից խուսափելու համար հարկ ենք համարում այն մեջբերել ամբողջությամբ. «1784թ.-ի հոկտեմբերի 18-ին Ս. Տեր-Սահակյանը նամակով դիմում է իշխան Գ. Պոտյոմկինին և հայտնելով Հ. Արղությանի այս¹⁶⁵ ինչպես և նոյեմբերի 3-ին գրած նամակի մասին, տեղեկություններ է հաղորդում Պարսկաստանում տեղի ունեցած քաղաքական անցուդարձի և Ղարաբաղի մելիքների ծանր վիճակի մասին։ Նա գրում է, որ ինքը համաձայն Հ. Արղությանի ցուցումի

¹⁶⁰ Я. Махмудов, նշվ. աշխ., էջ 536.

¹⁶¹ Там же., с. 541.

¹⁶² Там же., с. 77.

¹⁶³ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 633-634.

¹⁶⁴ Я. Махмудов, նշվ. աշխ., էջ 376.

¹⁶⁵ «Այս նամակ» նշելով Վ. Գրիգորյանը նկատի ունի 1784թ. -ի հոկտեմբերի 24-ին Արղությանի Ս. Տեր-Սահակյանին գրած նամակը, որի մասին Վ. Գրիգորյանը հիշատակում է տեքստում մեջբերված հատվածից առաջ։ Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 109։

ներկայացուցիչ է ողջ հայության, որոնց թիվը չափազանց նշանակալից է ինը միլիոն և կամ ավելի»¹⁶⁶։ Այսպիսով Վ. Գրիգորյանի մոտ որևէ հիշատակում չկա հայության թիվը չափազանց նշանակալից Հ. Արղությանի որևէ համաձայնության վերաբերյալ։ Հարկ ենք համարում մեջբերել նաև Հ. Արղությանի Ս. Տեր-Սահակյանին և Ս. Տեր-Սահակյանի Գ. Պոտյոմկինին գրված նամակների վերոնշյալ խնդրին վերաբերվող հատվածները։ Հ. Արղությանի գրած նամակում կարդում ենք հետևյալը. «Հոգի որդի՛, ոչ եթե դու դեֆուրաթ. այսինքն դեսպան և կամ միջնորդ ես յերևանու, այլև՝ բոլոր ազգին հայոց և ողորմելի մելիքացն Ղարաբաղու...»¹⁶⁷։ Այսպիսով նամակում Հ. Արղությանը Տեր-Սահակյանին պարզապես հորդորում է հանդես գալ որպես ամբողջ հայության ներկայացուցիչ։ Դրա մասին է վկայում Տեր-Սահակյանի նամակը, որտեղ վերջինս Պոտյոմկինին գրում է. « ազգքն մեր մինչև Թ(9) միլիոն կամ այլ աւելի կարեմ ասել, որք միշտ աղօթող են բամբրջին կենաց և գթառատ այցելութեանդ»¹⁶⁸։

Այսպիսով, Յ. Մահմուդովը, իր ուսումնասիրած սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները մասնակի ներկայացնելով, խեղաթյուրում է փաստերը և բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ սխալ տվյալ ներկայացնում՝ փորձելով գիտական շրջանառության մեջ դնել և առաջ քաշել սխալ պնդումներ։

Համաձայն մեր կողմից ուսումնասիրված սկզբնաղբյուրների Երևանի խանությունում հայերն ունեին «հասարակաց ազգային գլուխ»՝ ժառանգական մելիք Աղամալյան տոհմից, որը Երևանի խանության հայերի գլխավորն էր¹⁶⁹։ Բացի Աղամալյաններից, խանությունում այլ ազդեցիկ հայ մելիքներ ևս կային։ Աբրահամ Կրետացին, նշելով, որ Երևանում 9 մահալ կար և 9 մելիք, հիշա-

¹⁶⁶ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 109։

¹⁶⁷ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов. т. III, с. 326.

¹⁶⁸ Там же, с. 326

¹⁶⁹ Ե. Բ., Բարոն Օ. Հակաստիաուզենի ճամփորդությունից մի գլուխ, «Կոռնկ Հայոց աշխարհի» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ Ա., հունւար, Տիֆլիս 1862, էջ 26։

տակում է Մելիքջանին, որպես Երևանի քալանթար, ինչպես նաև Մելիք Հակոբջանին¹⁷⁰, ով Նադիր շահի կողմից նշանակվում է Երևանի փողերանոցի կառավարիչ¹⁷¹: Ըստ Աբրահամ Կրետացու մահալների մելիքները հնազանդ էին քալանթարին և դողում են նրա առջև ինչպես նոքար¹⁷²: Վերջիններիս ունեցած բարձր դիրքի մասին են վկայում պարսիկ տիրակալների հետ ունեցած նրանց հարաբերությունները: Այնուհետև Նադիր շահը 1738թ.-ի շաբան ամսի (նոյեմբերի 14-ից դեկտեմբերի 13-ը) հրամանագրով հաստատում է մելիք Մկրտումի և մելիք Հակոբջանի կալվածքների մուաֆուջյան (հարկերից ազատված լինելու) իրավունքը¹⁷³:

1752թ.-ի մայիսին արձակված հրամանագրով Ազատ խանը, ում ազդեցության ներքո էր անցել Երևանն այդ ժամանակ, Մինաս կաթողիկոսին հայտնում է, որ Մելիք Հակոբջանի միջոցով նրա խնդրանքն ստացել է, և Երևանի բեկլարբեգ է նշանակել Խալիլ խանին՝ հանձնարարելով նրան լավ վարվել Երևանի բնակչության և կաթողիկոս Մինասի հետ¹⁷⁴: Այս հրամանագիրը փաստում է այն մասին, որ մելիք Հակոբջանը տվյալ ժամանակահատվածում պահպանել է իր ազդեցիկ դիրքը Երևանում և բարձր մակարդակի հարաբերություններ ունենալով Ազատ խանի հետ, նրան է փոխանցել (գուցե նաև միջնորդել) Մինաս կաթողիկոսի խնդրանքը:

¹⁷⁰ Մելիք Հակոբջանը Երևանի նշանավոր հայ մելիքներից էր, ով մելիք Մկրտումի հետ իր կալվածքներին և հարկային արտոնություններին վերաբերվող իրավունքները ստացել էր Նադիր շահի հրովարտակով: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հտ. երրորդ, նոր ժամանակաշրջան (17-րդ դարի երկրորդ կես – 1918), գր. Առաքին (17-րդ դարի երկրորդ կես – 19-րդ դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 58:

¹⁷¹ Հայոց պատմություն, հտ. երրորդ, նոր ժամանակաշրջան (17-րդ դարի երկրորդ կես – 1918), գր. Առաքին (17-րդ դարի երկրորդ կես – 19-րդ դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 66, **Աբրահամ Երևանցի**, նշվ. աշխ., էջ 72-74:

¹⁷² Աբրահամ Կաթողիկոս Կրետացիոյ, նշվ. աշխ., էջ 61-62:

¹⁷³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 1032:

¹⁷⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1326: Տե՛ս հավելված, նկար 12, 13:

18-րդ դարում յուրաքանչյուր մահալում հայ մելիքի առկայության մասին է վկայում նաև Բարոն Օ. Հակստհաուզենը: Վերջինս արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում խանության հայ բնակչության «համայնքային» կյանքի կազմակերպման վերաբերյալ: Ըստ այդ տեղեկությունների խանության տարբեր հատվածներում ապրող հայ բնակչությունը կառավարվում էր ազգությամբ հայ ավագի կողմից, ով ազդեցիկ ընտանիքից էր և իմնականում ժառանգաբար ստանում էր իր պաշտոնը: Հայաբնակ բնակավայրերի կառավարումը կատարվում էր հետևյալ կերպ: Հասարակությունում յուրաքանչյուր շենից հայոց իրենց հին սովորության համաձայն ընտրում էին երեք անձ՝ մեկը գլխավոր, երկուսն օգնական՝ շենը կառավարելու համար: Այս մարդիկ բանավոր կերպով վարում են մամր գործերի դատերը հողերի սահմանների և այլնի վերաբերյալ¹⁷⁵: Մեծ հանցանքները՝ գողություն, սպանություն, վիրավորում, ուղարկում էին մելիքի մոտ, ով Երևանում էր նստում: Մելիքները ևս բանավոր էին դատում, կարող էին բանտարկել մարդկանց, սակայն մահապատժի չէին կարող ենթարկել, դրա իրավունքը միայն խանին էր տրված¹⁷⁶:

Հարկ ենք համարում նշել, որ խոշոր կալվածքների վերաբերյալ հայերի և մահմեդականների միջև եղած դատերը անց են կացվել շարիաթի օրենքներին համապատասխան շարիաթական դատարանների կողմից, քանի որ խանությունում դատական համակարգը մահմեդական հոգևորականների ձեռքում էր¹⁷⁷: Սակայն դա չէր խանգարում հայ հոգևորականությանը վանքին պատկանող կալվածքների և ունեցվածքի վերաբերյալ վեճերը լուծել առանց շարիաթական դատարանի: Հայ հոգևորականությունը, հանձինս Էջմիածնի կաթողիկոսների, իրենց կալվածքների վերաբերյալ խնդրանքներով դիմում էին Երևանի խաներին և Իրանի այլ տիրակալներին, օրինակ շահերին: Բացի այդ, շահ

¹⁷⁵ Բարոն Օգոստ Ֆոն Հակստհաուզենայ, նշվ. աշխ. էջ 183:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 186:

¹⁷⁷ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801-1879), էջ 25:

Աբբաս Բ-ի 1650թ.-ի հրամանագրով հայերին իրավունք էր տրվում միմյանց միջև առկա վեճերն ու խնդիրները հարթելու համար դիմել հայ հոգևորականությանը և արգելվում էր մուսուլմաններին խառնվել դրան¹⁷⁸։ Իսկ Քերիմ խանը, հատուկ հրամանագրով շեյխ-ուլ-իսլամից, դազիներից, ամիրներից և մահմեդական քալանթարներից բացի, նաև հայ մելիքներին է արգելում միջամտել Էջմիածնի կաթողիկոսի գործունեությանը¹⁷⁹։ Պետք է նշել, որ Էջմիածնի վանքի ներկայացուցիչները հողային և հարկային տարբեր հարցերով նաև դիմում էին շարիաթական դատարանին։ Կարևոր գործարքներն, անգամ հայերի հետ իրականացվում էին շարիաթական դատարանի վճռով, որի որոշումներն ավելի հեղինակավոր ու ազդեցիկ էին ինչպես Սեֆյան տիրապետության, այնպես էլ կիսանկախ խանությունների շրջանում։ Օրինակ 1722թ.-ին Օշականի բնակիչների և Էջմիածնի կաթողիկոսի միջև կայացած ֆինանսական գործարքը հաստատելու համար նրանք դիմում են Մոլլա Մահմադ Հուսեյն շեյխիսլամին¹⁸⁰։ Հատկանշական է այն փաստը, որ գործարքն իրականացվել է Օշականի հայ բնակչության և Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի (1715-1725թթ.) միջև¹⁸¹։

Հայ հոգևորականությանը հայերի ներքին որոշ (ամուսնություն, ապահարգան, մանր վեճեր և այլ) խնդիրների կարգավորման հարցում դատական իշխանություն տալու հանգամանքը փաստում է այն մասին, որ խանության հայության առաջնորդներ ճանաչվում էին ոչ միայն հայ մելիքները, այլ նաև հոգևորականները։ Թերևս Էջմիածնի հոգևորականների հայության կյանքում խաղացած կարևոր դերի մասին է փաստում նաև այն հանգա-

մանքը, որ 1779թ.-ին Բալազետ գաղթած հայերին ետ կանչելու համար Հերակլ Բ-ը դիմում է Սիմեոն Երևանցուն, այլ ոչ հայ մելիքներին։ Հատկանշական է այն փաստը, որ Սիմեոնի կոչով ետ վերադարձած և այնուհետև Հերակլ Բ-ի կողմից Քարթլի-Կախեթի բռնագաղթված հայ բնակչությունը Էջմիածնին պատկանող գյուղերից չէր¹⁸²։ Այսինքն՝ տնտեսական կախվածություն չունեղ Էջմիածնի կաթողիկոսից։

Հայ բնակչությունը կարևոր դեր էր խաղում նաև Երևանի խանության տնտեսական կյանքում։ Խանը սիրաշահում էր հայերին, քանի որ խանության հայ բնակչության տնտեսական գործունեության հաշվին խանը մեծ եկամուտներ էր ստանում¹⁸³։ Դրա մասին են վկայում նաև ժամանակակից աղբյուրները։ Ռայնեգալը, ով ուսական իշխանությունների պատվերով 1771-1783թթ. հինգ հետազոտական ճանապարհորդություն է իրականացրել Կովկասում, 1783թ. փետրվարին, լինելով Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հյուրը, ուսումնասիրում է բերդը և նշում, որ վաթսուն «լեռնականը»¹⁸⁴ բավական է խանին և բոլոր պարսիկներին Երևանից քշելու համար։ Անդրադառնալով խանությունում հայերի դերին՝ նա նշում է, որ քաղաքը լի է հայերով և խանը ներսից պաշտպանված է հայերի կողմից։ Խանության տնտեսության վերաբերյալ վերջինս իր զեկույցում գրում է, որ Երևանը հարուստ է Ղարաբաղից և Ղարադաղից։ Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ խանության հարստության մասին վկայում է մեկ տարի առաջ միայն բամբակից հավաքված գումարի չափը, որի 1/7-րդ մասը հավաքել է խանը և որը գնահատում է մոտ 476000 ռուբլի¹⁸⁵։ Որպեսզի հասկա-

¹⁷⁸ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ երկրորդ, (1601-1650թթ.), էջ 146։

¹⁷⁹ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 92։

¹⁸⁰ Դորք Գրական գիտական յեվ քաղաքական հանդես, № 2, Յերեվան 1923, էջ 150, տե՛ս նաև Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 156։ Գործարքի մանրամասներին կանդրադառնալով մեր աշխատության մյուս էջերում, բոլոր քննարկվող թեմաների։

¹⁸¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 156։

¹⁸² Գյուղերի և նրանց առաջնորդների անվանումներն առավել մանրամասն տե՛ս [Բարսեղ Սուրդունևանց], նշվ. աշխ., էջ 280։

¹⁸³ АКТЫ собранные кавказскую археографическую комиссию, т. 1, с. 118.

¹⁸⁴ Այդ ժամանակ տարածաշրջանում պարբերաբար բնույթ էին կրում Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների ասպատակիչ արշավանքները, որոնք անվանում էին նաև «լեռնականներ»։

¹⁸⁵ А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах 18 столетия, с. 214-215. .

նալի լինի, թե որքան մեծ էր այդ գումարն այն ժամանակվա համար, նշենք որ օրինակ խառատի տարեկան աշխատավարձը կազմում էր 242.6. ռուբլուն հավասար թուման¹⁸⁶:

Այսպիսով, չնայած ներքին և արտաքին խոչընդոտներին, ինչպիսիք էին Իմամ Ջաֆարի օրենքը, քոչվոր ցեղերի կենցաղավարությունը, պատերազմները և այլն, ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին հայությունը շարունակում էր կազմել խանության բնակչության մեծ մասը, ներհամայնքնային կյանքում ղեկավարվում էր հայազգի վերնախավի կողմից, կարևոր դերակատարում ուներ խանության տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

2.3. Երևանի խանության տնտեսական համակարգը

Սկզբնաղբյուրներում քիչ տեղեկություն է առկա ԺԸ.-րդ դարի երկրորդ կեսին Երևանի խանությունում տիրող հողատիրության ձևերի մասին: Այստեղ հիմնականում պահպանվել էին Սեֆյան Իրանում ընդունված կարգերը: Ուստի խանության տնտեսության կարևոր բաղադրիչներից մեկի՝ հողատիրության, վերաբերյալ մեր ուսումնասիրությունն իրականացնելիս հետազոտել ենք նաև Սեֆյանի Իրանում գործող կարգերը՝ փորձելով ամբողջացնել մեր ուսումնասիրությունը: Իրանում գործում էին հողատիրության հետևյալ ձևերը՝ ա. պետական հողեր, որոնք կազմում էին մեծամասնությունը և դրանց տիրում էին պետական ծառայողները՝ ժամանակավոր, քանի դեռ ծառայության մեջ էին, բ. հողեր, որոնք պատկանում էին շահին՝ նրա սեփականությունն էին, գ. վանքապատկան հողեր, որոնք կարող էին լինել շահի կամ այլ անձանցից ստացված նվիրատվություններ՝ վակֆներ, դ. անհատներին «պատկանող» հողեր, որոնց նրանք տիրում էին 99

տարով, որի ընթացքում կարող էին վարվել հողի նկատմամբ ինչ-պես կցանկանային¹⁸⁷:

Երևանի խանությունում մուլքը, որպես հարկ կազմում էր համախառն բերքի 1/10-րդ մասը, իսկ բահրաչեն 1/5-րդը¹⁸⁸: Պաշտոնական փաստաթղթերում մուլք տերմինն օգտագործվում էր բնորոշելու ինչպես հողատարածքները, այնպես էլ առուները, ձիթհանքները և այլ սեփականություններ¹⁸⁹: 14-15-րդ դարերից մուլքային հողերից հավաքվող հարկը պաշտոնական փաստաթղթերում կոչվում է բահրա-յե մալիքանե, կամ բահրաչե-յե մալիքանե, այսինքն մալիքանեի բաժինը, կամ մուլքի տիրոջ բաժինը¹⁹⁰: Սկզբնաղբյուրները, այդ թվում առևտրական և այլ արխիվային փաստաթղթերը, վկայում են այն մասին, որ չնայած մուլքային հողերի տերը չունեի բացարձակ սեփականատիրական իրավունքներ դրա նկատմամբ, գյուղական համայնքը մուլքի տիրոջը համարում էր հողի սեփականատերը¹⁹¹: Մուլքը կարելի էր գնել և վաճառել, կամ ժառանգություն թողնել, դրանց տիրելը կապ չուներ պետական պարտադիր ծառայություն իրականացնելու հետ¹⁹²: Մուլք և բահրա տերմինների կողքին հիշատակվում է նաև թիուլ տերմինը: ԺԸ. դարում Երևանում թիուլը ընկալվում էր հետևյալ կերպ. մուլքի տիրոջը, որը իրավունք ուներ հավաքել բահրայի մի մասը՝ մալոջիհաթը և այլ հարկեր, իրավունք էր

¹⁸⁶ Բ. Հարությունյան, «Լարձու աշխատանքը Երևանի խանության մեջ XVIII դարում և XIX դարի առաջին քառորդում. Պատմա-քաղաքական հանդես, № 1, Երևան 1959թ., էջ 93:

¹⁸⁷ V. Minorsky, Tadhkirat Al-Muluk, A manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), Persian text in facimile (B.M. Or. 9496) Translated and explained by V. Minorsky, London 1943, p. 195.

¹⁸⁸ И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 229-232.

¹⁸⁹ Տե՛ս Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա-ի 1612թ. -ի հրովարտակը, Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ երկրորդ, (1601-1650թթ.), էջ 91, Երևանի բեկյարբեկ Ամիր-Գունա խան դաշարի 1620թ. -ի հրամանագիրը, նույն տեղում, էջ 94, և այլն:

¹⁹⁰ Հ. Փափազյան, Ծարիաթական իրավական նորմերը և հողի ֆեոդալական սեփականության հարցը Արևելքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 12, Երևան 1966, էջ 24:

¹⁹¹ А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках, с. 84.

¹⁹² И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 228.

տրվում հավաքել նաև բահրայի մնացած մասը՝ փոքր բահրան կամ բահրաչեն: Այդ կերպ նույն մարդը համարվում էր և մուլքի և թիուլի տերը: Թիուլի այս տեսակը հարկային իմունիտետի իրավունք ունեցող մուսաֆներից տարբերվում էր նրանով, որ այն ժառանգական չէր և պետք է վերահաստատվեր նոր հրամանագրով¹⁹³:

Պետությունը, Երևանի խանության դեպքում պետական բարձրագույն կառավարիչ խանը, իր պաշտոնյաներին, որպես վարձատրություն հողեր էր հատկացնում, որտեղից նրանք ստանում էին բահրայի մի մասը՝ բերքի 1/10-ը, որը ընդունված էր կոչել մուլք¹⁹⁴, իսկ՝ 2/10-ը, որը կոչվում էր նաև բահրա, գանձվում էր պետության կողմից¹⁹⁵: Կալվածքից գանձվող հարկերի պետությանը տրվող բաժինը կարող էր որպես թիուլ տրվել դրան մուլքային իրավունքով տնօրինողին և վերջինս կստանար ամբողջ բահրան: Թիուլների տերերն¹⁹⁶ այն ստանում էին առանց ժառանգելու և վաճառելու իրավունքի¹⁹⁷: Այս հարկային համակարգը Երևանի խաների համար էլ ավելի մեծ եկամուտներ ապահովեց հատկապես կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերելուց հետո, քանի որ կենտրոնական պետական ապարատից կախվածության բացակայության պայմաններում պետական հողերի եկամուտն ամբողջությամբ անցավ խանի վերահսկողության ներքո:

Սեֆյան Իրանում բոլոր պետական հողերը գրանցվում էին հատուկ մատյաններում, որոնք գտնվում էին տվյալ վիլայեթի ֆինանսական կառավարչի մոտ: Նախքան Երևանի խանության կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերելը տեղի բոլոր պետական հո-

ղերի գրանցամատյանը գտնվում էր Թավրիզում, որտեղ գտնվում էր Ասորպատականի¹⁹⁸ վեզիրի նստավայրը: Պետական հողերից ստացված եկամուտներից վճարվում էր պետական ծառայողներին, զինվորականներին¹⁹⁹: Իրանի ազդեցությունից դուրս գալուց հետո Երևանի խանությունում ամենախոշոր կալվածատերը Երևանի խանն էր: Մուհամմադ խանի կալվածքների ցուցակի համաձայն նա մուլքեր ուներ Ղրիխբուլաղի մահալի տասներեք գյուղում, որոնցից մեկում՝ վեց դանգ, մեկում՝ մեկուկես, մեկում՝ կես, իննում՝ երեք դանգ, Գառնիի մահալի գյուղերում, որոնցից մեկում՝ երկու դանգ, վեցում՝ երեք դանգ, Կարբիի գյուղերում՝ երեք դանգ, մեկում՝ երկու, Սուրմալուի ինը գյուղում՝ երեք դանգ, Օարուրի ինը գյուղում՝ երեք դանգ, մեկում՝ երկու, երկուսում՝ կես դանգ և վեցում՝ երեք դանգ²⁰⁰:

¹⁹⁸ Մասնագիտական գրականությունում և աղբյուրներում Ասորպատական անվան փոխարեն հաճախ հանդիպում ենք «Ազերբայջան» տեղանունը: Պարսից մատենագրության մեջ և վավերագրերում «Ազերբայջան» անվան տակ հաճախ նկատի են ունենում այն տարածքները, որոնք համապատասխանում են ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության, Ադրբեջանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական հանրապետության Ասորպատական նահանգի տարածքներին: Անդրադառնալով վերոնշյալ տարածքները «Ազերբայջան» անունով հիշատակելու հարցին՝ Հակոբ Փափազյանը նշում է, որ 15-րդ դարից հետո «Ազերբայջանը» Թավրիզ կենտրոնով, վարչական մի խոշոր միավոր էր, որի մեջ մտնում էր ոչ միայն բուն «Ազերբայջանը» կամ «Ասորպատականը», այլ նաև հին Աղվանքն ու պատմական Հայաստանի Արցախի ու Սյունիքի նահանգներն ամբողջությամբ, Վասպուրական ու Այրարատ նահանգների արևելյան գավառների մեծ մասը: Հետևաբար ինչպես, որ արաբական աղբյուրների «Արմենիան» ունի լոկ վարչական իմաստ, այնպես էլ 15-րդ դարից հետո «ընդարձակ առումով» «Ազերբայջան» վարչական միավորի հիշատակումը պարսից մատենագրության մեջ և պատմական վավերագրերում, հաճախ ցույց է տալիս միայն տվյալ վիլայեթի կամ շրջանի գուտ ֆինանսական-վարչական ենթակայությունը: Տե՛ս Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, 2, կալվածագրեր, պրակ առաջին (ԺՂ-ԺԶ դդ.), Երևան 1968թ., էջ 144:

¹⁹⁹ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 47, А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении, в XVI- XVII, с. 99-100:

²⁰⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1և, վավ. 861:

¹⁹³ Там же с. 207.

¹⁹⁴ 1722թ. Օշականի բնակիչները էջմիածնի կաթողիկոսից հայուր հիսուն թուման են պարտքով վերցնում՝ պարտավորվելով մյուս տարիներին կրկնակի մուլք տալ: Թ. Ավդալբեգյանն այս գործարքի օրինակով պնդում է, որ Արևելյան Հայաստանում մուլքը երբեմն կազմել է նաև բերքի 2/10-ը: Տե՛ս Թ. Ավդալբեգյան, Բահրան և մյուլքը XVII-XVIII-րդ դարերում, Նորք Գրական գիտական յևլ քաղաքական հանդես, № 2, Յերեվան 1923, էջ 149-150:

¹⁹⁵ И. Петрушевский, указ. соч., 1949, с. 267.

¹⁹⁶ Կամ հողին թիուլային իրավունքով տնօրինողները:

¹⁹⁷ И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 207.

Հողերից գանձվող հարկերի տեսակներն ու չափերն ուսումնասիրելու համար կարևոր է քննել հիմնական հարկատեսակների անվանումները:

Երևանի խանությունում գործող հարկային համակարգն ուսումնասիրվել է տարբեր հետազոտողների կողմից. Ի. Պետրուշևսկի, Ս. Մարկոսյան, Հ. Փափազյան, Բ. Հարությունյան, Թ. Հակոբյան և այլն, որոնց հետազոտություններում սակայն հաշվի չեն առնվել Երևանի խանության պարսկալեզու սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները: Այս վավերագրերի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս առավել ստույգ պատկերացում կազմել ԺԸ. դարի երկրորդ կեսում Երևանի խանությունում գործող հարկային համակարգի վերաբերյալ, քանի որ խանությունում միշտ չէ, որ գործել է միանման հարկային համակարգ. հարկերն ու տուրքերը կարող էին ավելանալ և պակասել կախված խաների կամքից և խանությունում տիրող քաղաքական և տնտեսական իրադրությունից:

Խանության գյուղացիությունից գանձվող գլխավոր հարկատեսակը մուլքը և բահրան էին²⁰¹:

²⁰¹ Պետրուշևսկին մուլք տերմինի ներքո բացատրում է 6 հասկացություն՝ 1) մուլք-սենյորիա, երբ մուլք անվան տակ հասկացվում էր ամբողջ իշխանությունը, 2) մուլք-խոշոր կամ մանր ֆեոդալական կալվածք, երբ խոսքը գնում էր մի կամ մի քանի գյուղերի սեփականության իրավունքի մասին, 3) մուլք-ջրատիրություն-երբ խոսքը վերաբերվում էր ջրային ռեսուրսների՝ առուների, եթե դրանք անցնում էին երա կալվածքի տարածքով, 4) մուլք-սենտա՝ ավելի կոնկրետ ռենտա-հարկի մի մասը (մալոջիհաթ կամ բահրա), որը հողատիրոջ կողմից հարկվում էր իրեն մուլքային իրավունքով պատկանող հողերից, իսկ մնացած մասը՝ փոքր բահրան, կամ բահրաչեն, անցնում էր գանձարան, եթե մուլքադարը շահից կամ տեղի խանից չէր ստանում նաև բահրաչեն գանձելու իրավունքը: 5) մուլք-ամեն տեսակ անշարժ գույքի, որը եկամուտ էր բերում սեփականատիրոջը, 6) մուլք-համայնքային կալվածքների քանի որ Հայաստանում և Արևելյան Այսրկովկասում 17-18-րդ դարերում կային ոչ մեծ թվով ազատ համայնքներ, ապա նրանց կալվածքները համարվում էին մուլքեր: Տե՛ս **И. Петрушевский**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград 1949, с. 229-232

Խանության հարկատուների հաշվառման համակարգի մասին տեղեկություններ է հայտնում Ս. Մարկոսյանը: Չնայած հեղինակը չի նշում, թե ինչ սկզբնաղբյուրից է օգտվել, և հնարավոր չէ ճշտել այս տեղեկության արժանահավատությունը, այնուամենայնիվ, կարևոր համարելով հարցի քննության վերաբերյալ յուրաքանչյուր տեղեկատվություն, ստորև կներկայացնենք այն, միաժամանակ ճշելով նաև այն աղբյուրները, որոնց հղում է կատարել հեղինակը:

Յուրաքանչյուր տարի խանը ցուցակագրում և հաստատում էր հարկային միավորները, որպեսզի բնակչությունը չկարողանար թաքցնել հարկերը: Նա կազմում էր երդեր, որոնք ընդգրկում էին երեք, չորս կամ հինգ ընտանիք և դրանք կոչվում էին բինաչի: Երբեմն մի ընտանիքը կարող էր մի երդ կազմել²⁰²: Բինաչիների հաշիվը պահում է ինքը խանը և անհրաժեշտության դեպքում յուրաքանչյուր գյուղից գումար, ամասումներ և այլն էր պահանջում ըստ բինաչիների հաշվի²⁰³: Բինաչին դա տնտեսական միավորի (կով, ծառ, ոչխար և այլն) և աշխատունակ տղամարդու հանրագումարն է²⁰⁴: Այսինքն եթե ընտանիքում կար երկու տնտեսական միավոր և երկու աշխատունակ տղամարդ ապա դրա բինաչների թիվը չորսն էր²⁰⁵:

Բացի բահրայից՝ բերքի 1/3-րդ մասը, խանության բնակչությունը վճարում էր բազմաթիվ այլ հարկեր և պարտադիր աշխատանքներ էր կատարում կալվածատիրոջ համար: Պետրուշևսկին կազմել է Արևելյան Հայաստանում և Արևելյան Այսրկովկասում հարկերի, տուրքերի և տարբեր հարկադիր աշխատանքների ցուցակը, որը հասնում է 35-ի²⁰⁶: Երևանի խանությունում տարածված էին նաև վաշխատունական տոկոսների դիմաց կատարվող աշխա-

²⁰² Ս. Մարկոսյան, Ազրաբային հարաբերությունները Արարատյան երկրում: Քննական ուրվագծեր, Երևան 1959, էջ 419:

²⁰³ Նույն տեղում, էջ 431:

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 433:

²⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 433, **АКТЫ** собранные кавказскую археографическую комиссию, т. VIII, Тифлис 1881, с. 516, И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 986-987.

²⁰⁶ **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 265.

տանքները, երբ վաշխատուն գումարի դիմաց գյուղացու հողը մի քանի տարով վերցնում էր և գյուղացին իր հողի վրա աշխատում էր կիսրարի սկզբունքով²⁰⁷։ Երևան քաղաքի բնակչությունը քաղաքի գիշերային պաշտպանության կազմակերպման համար պարտավոր էին տարեկան 72 թուման վճարել խանին²⁰⁸։ Երևանի խանությունում տարածված էր նաև պարսիկների մոտ ընդունված փիշքեշի երևույթը։ Փիշքեշը համարվում էր նվեր, որը ենթակաները հանձնում էին իրենց վերադասներին։ Սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունների ուսումնասիրումից իմանում ենք որ խանին փիշքեշի հանձնումը կանոնավոր բնույթ է կրել։ Ըստ Օռպենի Երևանի խանը տարեկան 890 թուման փիշքեշ էր ստանում²⁰⁹։ Սկզբնաղբյուրներում հիշատակություններ կան նաև Էջմիածնի վանքի կողմից տարբեր տիրակալների բարեհաճ վերաբերմունքին արժանանալու համար փիշքեշ վճարելու մասին։ Այն միշտ չէ, որ գումարի տեսքով էր. 1778թ.-ին Քերիմ խանը հատուկ հրամանագրով Սիմեոն Երևանցուն հայտնում է ստացած փիշքեշի և նրա հանդեպ ունեցած շահական բարեհաճության մասին, թվարկելով նաև, թե ինչ նվերներ է ուղարկել կաթողիկոսը. 39 ձի, 33 ջորի, մեկ հատ ժամացույց, 50 զար ատլաս, 50 զար մետաքս, 30 զար հում մետաքս (աբրիշում), 60 զար մահուդ, 12 հատ դաշույն, 1 կլոր կաթսա, կանաչեղեն, համեմունքներ, 4 մեխակ, 3 սանր, 6 հատ հաշիշի տուփ²¹⁰։

Խանության տնտեսական կյանքում կարևոր էր հատկապես գյուղատնտեսական հողատարածքների ոռոգման կազմակերպումը։ Եթե առուն անցնում էր կալվածատիրոջ հողատարածքով, ապա գյուղացիները պարտավոր էին ջրի համար նրան հարկ վճարել²¹¹։ Ջրից օգտվելու համար կոփվները գյուղացիների միջև

սովորական երևույթ էին։ Այդ գործը կարգավորելու համար հատուկ պաշտոնյաներ կային՝ միրաբները։ Նրանց վարձատրությունը ևս խանության բնակչությունից էր գանձվում։ Միայն Երևան քաղաքի բնակիչները պարտավոր էին տարեկան 976 թուման վճարել միրաբներին²¹²։ Սակայն միշտ չէ, որ միրաբները կարողանում էին ջրի բաշխումն այնպես կազմակերպել, որ գյուղացիների միջև անհամաձայնություններ չլիներին։ Նման դեպքերում վիճող կողմերն իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար դիմում էին ավելի բարձր պաշտոնյաների։ Նման օրինակներից է Կարբի գետից դեպի Էջմիածին բերված ջրանցքի ջրի բաշխման շուրջ առաջացած խնդիրը, որի լուծման համար Ալեքսանդր կաթողիկոսը խնդրագիր է ներկայացնում Ազատ խանին։ Ազատ խանը 1755թ. հունիսի 5-ի հրամանագրով հաստատում է Էջմիածնի վանքի իրավունքները Կարբի գետի ջրի կեսի նկատմամբ²¹³։ Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ Ալեքսանդր կաթողիկոսը խնդրագրին կցել է նաև նախկին միրաբների, մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում նաև Կարբի մահալի մելիք Մելիք Աֆթանդիլի գրավոր վկայությունները ջրի բաշխման վերաբերյալ, որպես ապացույց Էջմիածնի ջրի մի մասի տնօրինության իրավունքի²¹⁴։ Հետագայում Էջմիածնի վանքի այս իրավունքը վերահաստատվեց նաև Քերիմ խանի կողմից²¹⁵։

Երևանի խանությունում հիշատակվում է նաև «դարուղա» կոչվող պաշտոնյաների մասին։ «Դարուղա» տերմինը ըստ Հ. Փափազյանի մոնղոլական ծագում ունի և այդպես էին անվանում գլխավոր ոստիկանապետին և հարկահանին²¹⁶։ Դարուղաները սեֆյան ժամանակաշրջանում համարվում էին շրջանում ոստիկանական իշխանության բարձրագույն ներկայացուցիչը, իսկ կի-

²⁰⁷ Բ. Հարությունյան, *Հարձու աշխատանքը Երևանի խանության մեջ XVIII դարում և XIX դարի առաջին քառորդում*, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, Երևան 1959թ., էջ 84։

²⁰⁸ Ի. Մոսեն, *указ. соч.*, с. 978.

²⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 974.

²¹⁰ Բ. Կոստիկյան, *Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ*, էջ 96։

²¹¹ Վ. Գրիգորյան, *ևշվ. աշխ.*, էջ 52։

²¹² Ի. Մոսեն, *указ. соч.*, с. 976.

²¹³ Բ. Կոստիկյան, *Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ*, էջ 86։

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 86-88։

²¹⁵ Նույն տեղում, էջ 94։

²¹⁶ Հ. Փափազյան, *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտականեր, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺՉդդ.)*, էջ 108։

սանկախ խանութությունների շրջանում նրանք խանի կամ այլ խոշոր ֆեոդալի անունից կառավարողներն էին: Հետագայում դարուղաների ֆունկցիան դարձավ հարկահավաքությունը: Դրա դիմաց նրանք չէին վարձատրվում կալվածատերերի կողմից: Դրա համար նրանց հատուկ հարկ էր վճարվում, որը հայտնի էր չիլլաք անունով և կազմում էր բերքի 1/40-րդ մասը²¹⁷:

Քերիմ խանը 1763/1764թ. հրամանագիրով, հաստատելով Սիմեոնի կաթողիկոսական և Էջմիածնի վանքի իրավունքները, նշում է նաև հեծյալ շրջող հոգևորականներին, ուսանողներին և սպասավորներին Իրանի տարածքում. «*սուրհանդակի ձի [հարկը] տալուց մու'աֆ*» լինելու մասին²¹⁸:

Խանության բոլոր աշխատունակ տղամարդկանցից գանձում էին գլխահարկ: Այդ հարկատեսակը կոչվում էր բաշ-փուլի²¹⁹:

Քրիստոնյաներից գանձվող ջիզյայի հարկը 1736թ.-ին Նադիր շահի կողմից արգելվել էր²²⁰: Չնայած ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին ջիզյայի հարկի գանձման վերաբերյալ չկա որևէ տեղեկություն, չենք բացառում, որ Նադիր շահի մահից հետո այն կարող էր գանձվել: Փոխարենը ջիզյայի գանձումը Երևանի խաների կողմից արգելելու մասին վավերագրեր կան: Ազատ խանի 1755թ.-ի ուսմազան ամսի (հունիսի 11-ից հուլիսի 11-ը) հրովարտակով, վերջինս արգելում է ջիզյայի գանձումն Էջմիածնից²²¹:

Ավերված վանքերից ջիզյայի գանձումն արգելելու վերաբերյալ 1756թ.-ի ապրիլին հրամանագիր է արձակել նաև Երևանի Հասան Ալի խանը²²²:

Երկու հրովարտակներն էլ գրվել են Ալեքսանդր կաթողիկոսի խնդրագրի հիման վրա: Երևանի խանությունը ոռոսական տիրա-

պետության ներքո անցնելուց հետո այս հարցով հետաքրքրվել են նաև ոռոսական իշխանությունները: Այս մասին է վկայում Հայկական մարզի²²³ կառավարիչ Ալեքսանդր Ծավճավաճեի և Էջմիածնի կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու մամակագրությունը: 1828թ.-ի մարտի 22-ին Ծավճավաճեն Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված մամակում գրում է, որ կարգադրություն է ստացել կովկասյան կորպուսի հրամանատար Պասկևիչից. «*տեղեկություններ հավաքել և զեկուցել իրեն, թե արդյոք մահսկին կառավարման ժամանակ Երևանի խանության մեջ որևէ հատուկ հարկ գանձվել է հայերից՝ ազատ դավանության համար: Նմանապես և չեն եղել արդյոք այլ անպատշաճ հարկեր, որոնք ներկա կառավարման ժամանակ գոյություն չեն կարող ունենալ:*» Այս մամակին ի պատասխան Ներսես Աշտարակեցին գրում է, որ «*...մահսկին կառավարման ժամանակ Երևանի խանությունում հայերից ազատ դավանության համար ոչ մի հարկ չի վերցվել*»²²⁴: Կարծում ենք Աշտարակեցին կարող էր լիարժեք տեղեկություն չունենալ կամ նպատակահարմար գտներ մման կերպ ներկայացնել: Ազատ խանը 1752թ.-ի հրովարտակով վաղարշապատ²²⁵ գյուղն ազատում է ավարիզաթ, սադերաթ և մալիյաթ հարկերից²²⁶: Այս հրովարտակից կարելի է եզրակացնել, որ ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին Երևանի խանությունում ամենայն հավանականությամբ գործել են վերոնշյալ հարկատեսակները: Ավարիզաթ էին կոչում գյուղացիության պարտադիր աշխատանքը պատահարների ժամանակ, այն կարող էր փոխարինվել նաև դրամով,

²¹⁷ И. Петрушевский, указ. соч., ст. 280.

²¹⁸ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 93:

²¹⁹ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 53, И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 283.

²²⁰ Աբրահամ Կաթողիկոս Կրետացիոյ, նշվ. աշխ., էջ 24:

²²¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1339: Տե՛ս հավելված, նկար 14, 15:

²²² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 427: Տե՛ս հավելված, նկար 16, 17:

²²³ Երևանի խանության Ռուսաստանին միանալուց հետո Երևանի և Նախիջևանի խանությունների տարածքների հիման վրա կազմվում է Հայկական մարզը՝ 1828-1840թթ.:

²²⁴ Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը, էջ 54:

²²⁵ Վաղարշապատը հայտնի էր նաև «Ուլքիլիսա» անունով: Տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731) Երևան 2005, վավերագիր 38,

²²⁶ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 78:

սաղեքաթը արտակարգ դեպքերի ժամանակ հավաքվող հարկն էր, իսկ մալիյաթը եկամտահարկն էր²²⁷:

Երևանի խանության խոշոր կալվածատերերից էր համարվում Էջմիածնի վանքը: Դեռևս 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցին Ամիր Ռուստամ Օրբելյանից գնում և Էջմիածնի վանքին վակֆ է անում յոթ գյուղ իրենց ամբողջական վեց դանգ մուլքով: Դրանք հետևյալ գյուղերն էին. Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթրինջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Բիրաջու, Մուղնի: Գրիգոր Մակվեցու կողմից գնվում են գյուղերն ամբողջությամբ՝ իրենց վարելահողերով, պտղատու այգիներով, ջրաղացներով, ձիթհանքներով և այլն: Վանքին չէին պատկանում այդ գյուղերում գտնվող շարիաթով բացառություն համարվող կառույցներ՝ մզկիթներ, գերեզմանատներ, ճամապարհներ և այլն²²⁸: Սրանք հանդիսանում էին Էջմիածնի մուլքը և համարվելով վակֆային հողեր՝ ազատված էին պետությանը տրվող բոլոր տեսակ հարկերից: Գրիգոր Մակվեցուց հետո Փիլիպոս Ա Աղբակեցի (1633-1655թթ.), այնուհետև Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսները (1655-1680թթ.) գնում են նաև Օշականի վեց դանգ²²⁹ մուլքը²³⁰: Էջմիածնի կաթողիկոսների դատական իրավասություններին անդրադառնալիս բերեցինք 1722թ. կաթողիկոսի և Օշականի բնակիչների միջև տեղի ունեցած գործարքը, որը քննության ենթարկելով կարևոր տեղեկություն ենք ստանում նաև գյուղի մուլքի պատկանելիության վերաբերյալ: Սիմեոն Երևանցին մշտն է, որ Օշականի բնակիչները կաթողիկոսից պարտքով գումար վերցրեցին, քանի որ պատահարներից կամ էլ այլազգիների հարկահանությունից նեղվել և անելանելի վիճակի մեջ են հայտնվել: Գալով Աստվածատուր կաթողիկոսի մոտ՝ նրանից հարյուր հի-

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 102, 110, 107:

²²⁸ Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, կալվածագրեր, պրակ I, (ԺԴ-ԺԶ դդ.) էջ 66-76:

²²⁹ Մեկ գյուղի ամբողջական մուլքը հաշվվում էին 6 դանգ (նույն դակն է), հետևաբար 3 դակը կազմում էր գյուղի կես մուլքը:

²³⁰ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, Երևան 2003, էջ 152-153:

սուն թուման են խնդրում՝ այն պայմանով, որ այսուհետ կրկնակի մուլք կտան վանքին:²³¹ Այսինքն Օշականը, չնայած այդ ժամանակ Էջմիածնի մուլքն էր, հնարավոր է, որ հարկատու է եղել նաև այլ հողատերերին: Օշական գյուղի նման Էջմիածնի Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը (1730-1734թթ.) մահմեդական 1144 (1731/32) թվականին գործարք է կնքել նաև Ֆոռանկանոց գյուղի բնակիչների հետ, որոնց վեց հարյուր դուռուշ՝ քառասուն թուման, գումար է տվել²³²: Ըստ Հ. Թորոսյանի գյուղերը վանքի հետ են գործարքի գնացել, քանի որ համարվելով Էջմիածնի մուլքը, պարտքով վերցված գումարի դիմաց միայն վանքին կարող էին երկրորդ մուլք վճարել: Ուրիշները ոչ պարտքի դիմաց, ոչ այլ ձևով չէին կարող գյուղերից մուլք ստանալ²³³:

Էջմիածնի վանքը, բացի վերոնշյալ գյուղերից, Երևանի խանության տարբեր տարածքներում նույնպես այգիներ, ջրաղացներ ուներ, որոնք վանքին վակֆ էին արված: Երևանի բեկլարբեկ Քելխոսրով խանը (1647-1652) 1647թ.-ի հրամանագրով Էջմիածնի վանքին վակֆ արված այգիների մալոջհաթը և մամր եղջերավոր անասունների չորսանբեկի գումարները Փիլիպոս կաթողիկոսին է մվիրում²³⁴: Հրամանագրին կցված է վերոնշյալ հարկերից ազատված այգիների և ջրաղացների ցուցակը, որում կարևոր տեղեկություններ կան Էջմիածնին պատկանող այգիների և ջրաղացների, ինչպես նաև դրանցից գանձվող մալոջհաթի և չորսանբեկի հարկի չափի վերաբերյալ: Այդ ցուցակը որոշակի պատկերացում է տալիս մշված կալվածքներից կատարվող հարկազանձումների մասին, որոնք հրամանագրով անցնում էին Էջմիածնին:

Այս հրամանագիրը վերահաստատվեց նույն Քելխոսրով խանի 1649թ.-ի հրամանագրով, քանի որ Էջմիածնի այդ այգիներից

²³¹ Նույն տեղում, էջ 156:

²³² Նույն տեղում, էջ 158:

²³³ Հ. Թորոսյան, Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում, Երևան 2007, էջ 118:

²³⁴ Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ երկրորդ, (1601-1650թթ.) էջ 127:

և ջրաղացներից շարունակվել էր հարկ գանձվել այլոց կողմից: Չնայած Քելխոսրով խանի երկու հրամանագրերով այս այգիներն ու ջրաղացները հաստատվեցին, որպես Էջմիածնի սեփականություն, 1650թ.-ին Սեֆյան Օսման Արքայի Բ-ի հրամանագրով նույնպես դրանք հաստատվում են, որպես վանքի վակֆեր: Այդ հրամանագրում նշվում է, որ ոմանք թույլ չեն տալիս կաթողիկոսին տնօրինել այդ այգիներն ու ջրաղացները, ինչպես նաև այլ վայրերում Էջմիածնին պատկանող սեփականությունը: Օսման ի պատասխան Փիլիպոս կաթողիկոսի խնդրագրի հրամայում է, որպեսզի. «*Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկը... տեղի սրբազան շար'ի անդամների ներկայությամբ իրողությանը վերահասու լինի և եթե պարզվի, որ ոմանք հակառակ լուսավոր շար'ի հիշյալ վակֆերը բռնագրավել են, շարիաթական «սպացույցից և անհրաժեշտությունից» հետո, կարգադրեն որպեսզի նրանց ապօրինի սեփականությունը վերացվի և համաձայն լուսավոր շար'ի դրանք տրվի յուրաքանչյուր վայրի տնօրենի...»²³⁵:*

Որոշ սկզբնաղբյուրների՝ շահական հրամանագրերի, հարկացուցակների ուսումնասիրումից պարզվում է, որ Էջմիածնի վանքը մինչ Նադիր շահը և՛ արսկական և՛ թուրքական տիրապետությունների օրոք ջիզյայի հարկ է վճարել: Պարսկական տիրապետության օրոք Էջմիածնի կողմից ջիզյա վճարելուն է վերաբերում Օսման Արքայի Բ-ի 1645թ.-ի հրամանագիրը, որով վերջինս հրամայում է ջիզյան գանձել սահմանված չափով, ոչ ավել²³⁶: Թուրքական տիրապետության ժամանակ Էջմիածնի վանքը իրեն ենթակա օբյեկտները հարկերից ազատելու համար ստիպված էր տարեկան որոշակի գումար «բերաթի փեշքաշի» տեսքով վճարել²³⁷: Նադիրը 1735թ.-ի հրամանագրով հաստատում է Էջմիածնի վանքի մուսֆությունը և 17 թավրիզի թուման 5000 դինար հարկ սահմանում Երևանի մեջ մտնող տասնյոթ վանքերի խարա-

²³⁵ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ երկրորդ, (1601-1650թթ.), էջ 137-139:

²³⁶ Նույն տեղում, էջ 118:

²³⁷ Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թ թուրքական հարկացուցակները, էջ 438:

ջի և ջիզյայի փոխարեն²³⁸: Հասան Ալի խանը 1755թ հրամանագիր է արձակում ի պատասխան Ալեքսանդր կաթողիկոսի

[Ընդհանուր գումար] 29244 դինար	
Մուլոթիա 47694 դինար	Չարանբեկի գումարներ 950 դուլա—52250 դինար
Ներքոհիշյալ վայրերում գանձվող այգիները 33411 դինար	
1. [Երևանի] հին բաղարում	
ա) Անապատ կոչվող այգին Դադաբյանի	այգու. և ևս միայն 6150 դինար
բ) Չարանբեկի կոչվող այգին	5749 դինար
գ) Երբեքի այգին Բաժանի անվան այգին	3191 դինար
2. Նորք կամ Չոլմազի կոչվող գյուղում գանձվող Դադիկի վարդապետի անվան այգին	1937 դինար
3. Դադաբյանի գյուղում գանձվող այգին որը ջամ' է արժանի Անապատի այգուց [գանձվող գումարի] մեջ	
4. Օշական գյուղում	
ա) Ազերեկի անվան այգին	6500 դինար
բ) Եղվարդի այգին	2232 դինար
5. Երբեքի գյուղում մեկ այգի	1113 դինար
6. Աշտարակ գյուղում մեկ այգի	1387 դինար
3114 դինար	
Ներքոհիշյալ վայրերում գանձվող շրջապաններ 14283 դինար	
1. Սարգսի անվան ջրաղացը՝ բաղարում	1 թար 1587 դինար
2. Մարտիրոսի անվան ջրաղացը Դոխ գյուղում	2 թար 3174 դինար
3. Դադաբյանի գյուղում	2 թար 4291 դինար
4. Աշերիկյան գյուղում	2 թար 3174 դինար
5. Նարպեկ գյուղում	1 թար 1587 դինար

²³⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 354, Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 35-36:

խնդրագրի և այդ վանքերն ավերված լինելու պատճառով ազատվում են 17 թավրիզի թուման 5000 դիմար հարկից²³⁹:

Մինչ այդ նույն տարում Ալեքսանդր կաթողիկոսը 10-15 վանքեր հարկերից ազատելու խնդրանքով դիմում է Ազատ խանին: Վերջինս Երևանի բեկլարբեկին և ամիրներին հրահանգում է այդ եկեղեցիների սպասավորներին, ովքեր հողագործությամբ են զբաղվում, չմեղել և հարկեր չպահանջել²⁴⁰: Նադիր շահի, Հասան Ալի և Ազատ խանների վերոնշյալ հրովարտականքի ուսումնասիրությունից հասկանում ենք, որ կարճ ժամանակահատվածում Երևանի խանությունում տիրող պատերազմական, տնտեսական, քաղաքական իրադրության և ժողովրդագրական փոփոխությունների արդյունքում թվով 17 վանք հավանաբար ավերված էին: Նշվում են այդ վանքերի անունները. Սևանավանք, Կեչահոն, Վիրապի վանք, Քորք (Ս. Գեղարդ), Կրզըրվանք (Հավուցթառի վանք), Աղջ[ոց]վանք (Աղջոց Ս. Ստեփանոս), Գյոքչայի վանք, Չայկ[ղ]աթարան վանք, Բջնի, Գյումեշ, Սար[ղ]մոսավանք, Ուշի, Մուղնի, Դղր (Տեղեր), Անաբադ, Հնավանք (Հնեվանք), Կոշ, Օհանավանք²⁴¹:

Նադիր շահից հետո Իրանում սկսված խառնակ ժամանակահատվածում էջմիածնի կաթողիկոսներն իրենց կալվածքներն ու իրավունքները պահպանելու համար Իրանի տարբեր գահակալներին և Երևանի խանությունում իշխող տիրակալներին էին դիմում նախկին շահերի կողմից հաստատված կալվածքներն ու արտոնությունները վերահաստատելու համար: Այսպես 1748թ. -ին Իբրահիմ շահի հրամանագրով Վաղարշապատի մութավաջջեհաթը հատկացվում է վանքի սպասավորներին, ինչի շնորհիվ վանքին պատկանող այգիները, ջրաղացները, դիմզերը, ձիոհանները, քրքրաներ, բաղնիքները խանութները մավաշի և մարափ կանխիկ գումարով ու բնամթերքով վճարվող հարկերից ազատ-

վում են, ինչպես Նադիրի շահի օրոք է եղել²⁴²: Մեկ տարի անց այլ հրամանագրով Իբրահիմ շահը Ղազար Ա Ջահկեցի կաթողիկոսին (1737-1751) ծանուցում է, որ Էջմիածնի վանքին պատկանող չորս գյուղերի կապակցությամբ Երևանի տեղական իշխանություններին կարգադրվել է նրան նեղություն չպատճառել: Հրամանագրի հակառակ կողմում հայերեն մեկնաբանության մասում նշվում են այդ գյուղերի անունները՝ Էջմիածին, Օշական, Ֆոանկանոց և Մաստարա²⁴³: Այսինքն տվյալ ժամանակ միայն վերոնշյալ գյուղերն էին պատկանում Էջմիածնին: 1751թ.-ին Ազատ խանը Էջմիածնի մուլքերի հողդուղ-ե-դիվանին և մութավաջջեհաթը վերահաստատում է և պատվիրում է, որպեսզի նույն կերպ այն ծախսեն այնտեղի սպասավորների, վանականների կարիքների համար²⁴⁴: 1752թ.-ի հրամանագրով Ազատ խանը Երևանի հաքիմին,²⁴⁵ ամիրներին և մելիքին կարգադրում է Վաղարշապատ գյուղի բնակիչներին ազատված համարել մի շարք հարկատեսակներից՝ պարտադիր աշխատանքներից, արտակարգ իրավիճակներում գանձվող հարկից և մալից²⁴⁶: Հրամանագրում միայն Վաղարշապատ գյուղի նշված լինելն ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ ժամանակ միայն Վաղարշապատն էր Էջմիածնին պատկանող գործուն մուլքերից: Վանքին նախկինում պատկանող մնացած գյուղերը՝ Օշականը, Ֆոանկանոցը (Ամբերդ)²⁴⁷, Մաստարան, Քիրաշլու, Դիպակլուն և Քեշիշքյանդը (Եղեգնաձոր)²⁴⁸, որոնք Նադիր շահի հրամանով

²⁴² Ք. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ չորրորդ, էջ 72: Մավաշին այժեր, ջորիներ ու ավանակ պահելու համար գանձվող հարկն էր, իսկ մարափն վճարվում էր արտավայրերից օգտվելու ու ոչխար և այծ պահելու համար: Տե՛ս նշվ. աշխ. էջ 107:

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 75-76:

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 76:

²⁴⁵ Տվյալ հրամանագրում հարիմ կոչման տակ պետք է նկատի ունենալ Խալիլ խանին՝ որպես Երևանի խանության բեկլարբեկ, այսինքն բացարձակ իշխանություն ունեցող կառավարիչ:

²⁴⁶ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ չորրորդ, էջ 78:

²⁴⁷ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, ցուցակ 1, Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Երևան 1986, էջ 524:

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 349:

²³⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 893:

²⁴⁰ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ չորրորդ, էջ 81-82:

²⁴¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1338: Տե՛ս հավելված, նկար 18, 19:

հաստատվել էին որպես Էջմիածնի վանքին պատկանող գյուղեր²⁴⁹ Ազատ խանի օրոք կամ չեն պատկանել Էջմիածնին, կամ ավերված են եղել: Մի շարք աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ դրանց մի մասն ավերված է եղել, մի մասն էլ խլված է եղել վանքից: Սիմեոն Երևանցին իր «Ջամբո» աշխատությունում անդրադառնալով Օշական գյուղին, նշում է, որ այն վանքին է վերադարձվում 1768թ.-ին, իսկ մինչ այդ այն գրավվել էր մուղանլու կոչվող տաճիկ ցեղի կողմից, որից հետո տեղի բնիկները վտարվել էին և գյուղը, քսան տարի մնալով տաճիկների վերահսկողության տակ, վանքին ոչ մի տեսակ հարկ չէր տալիս²⁵⁰: Այսպիսով համաձայն Սիմեոն Երևանցու բերած տեղեկությունների Օշականը 1748-1768թթ-ը դուրս է եղել վանքի վերահսկողությունից: Նույն աղբյուրի համաձայն Նադիրի մահից հետո, երբ «Երևանը խռովության մեջ ընկավ, Ֆոանկանոցն ամբողջովին ամայացավ բնակիչներից»²⁵¹: Էջմիածնի մուլքերի մի մասի ավերված լինելու մասին է վկայում նաև Ազատ խանի 1753թ.-ին հրապարակված հրամանագիրը, որով Ազատ խանը վանքի ավերված մահալներն ազատում է հարկերից²⁵²:

Ազատ խանի կողմից հետագայում արձակված մի քանի հրամաններից տեղեկանում ենք, որ Խալիլ (1752-1755թթ) խանի իշխանության տարիներին Էջմիածնի կաթողիկոսները խնդիրներ են ունեցել ինչպես հարկային արտոնությունների պահպանման հետ կապված հարցերում, այնպես էլ Ազատ խանի կողմից Երևանի բեկլարբեկ նշանակված Խալիլ խանի գործունեության հետ: 1755թ.-ի հրամանագրի համար հիմք է հանդիսանում Ալեքսանդր Բ Բյուզանդացի կաթողիկոսի (1753-1755) խնդրագիրը: Հրամանագրում ասվում է, որ Նադիր շահի օրոք Էջմիածնի հարկերը հաշվել են 10 թավրիզի թուման 7000 դինար և 66 խարվար հացահատիկ: Սակայն Խալիլ խանի օրոք Էջմիածնի բերքի նոր չափագրումներ են իրականացվել և նախկին թվին ավելացվել է

10 թուման 41 թավրիզի խարվար: Ազատ խանը հրահանգում է, որ ավելացումները չեղյալ համարեն և հաշվարկն անեն այնպես, ինչպես հաստատված է եղել Նադիրի ժամանակ²⁵³: Էջմիածնի վերոնշյալ հարկը վճարում էր ոչ վակֆային տիրույթներից: Դրանք հարկերից մուսաֆ էին լինում մասնակի: Սա մուսաֆության այն տեսակն էր, որի ժամանակ բահրան մասնակի էր ապահարկ: Հարկի չափը որոշվում էր սերմանելիքի որոշակի քանակի շրջանակում, այսինքն շատ ցանելու դեպքում ավելորդից պետք է հնգորդ կամ դրան համարժեք վճարեին²⁵⁴: Իսկ Էջմիածնի վանքը, բացի Գրիգոր Մակվեցու կողմից որպես վակֆ ստացած յոթ գյուղերից, այլ գյուղեր ևս ուներ, որոնցից մուլք էր վերցնում, սակայն դրանք վակֆ չէին և ենթակա էին օտարման²⁵⁵: Ազատ խանի 1755թ.-ի ռամազան ամսի (հունիսի 11-ից հուլիսի 11-ը) Խալիլ խանին ուղղված հրամանագրից տեղեկանում ենք, որ Խալիլ խանը շարունակել է նեղություն պատճառել Ալեքսանդր կաթողիկոսին: Համաձայն Էջմիածնի հոգևորականության և կաթողիկոսի տեղապահի անունից գրված խնդրագրի «Չոխուր Սաադի»²⁵⁶ բեկլարբեկ Խալիլ խանն արդեն 12 օր է, ինչ վանքում է մնում և նրա զինվորների իխրաջաթն ու սոյուրսաթը նրան վճարում են, ուստի պետք է, որ վերոհիշյալը անօրինական պահանջներ չունենա»²⁵⁷:

Ազատ խանը հրահանգում է անհանգստություն չպատճառել Էջմիածնի վանքին: Մեզ հասանելի սկզբնաղբյուրներում տեղեկություն չկան այս հրովարտակի հետևանքների մասին: Էջմիածնի կալվածքների նկատմամբ ոտնձգությունները շարունակվեցին նաև Երևանի մյուս խաների օրոք: 1760 թ. Ալեքսանդր վարդա-

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 83:

²⁵⁴ Հ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

²⁵⁵ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնի վանքը տիրել է 23 վանքի, որից 12-ին ամբողջական կամ մասնակի վակֆային իրավունքով, իսկ մնացածին զանազան մուլքի (օտարման ենթակա) իրավունքով: Տե՛ս Հ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 107

²⁵⁶ Մեր ուսումնասիրման ժամանակաշրջանին վերաբերվող պարսկալեզու սկզբնաղբյուրներում Երևանի խանությունը կոչվում էր նաև Չոխուր Սաադի բեկլարբեկություն:

²⁵⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1344: Տե՛ս հավելված, նկար 20, 21:

²⁴⁹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 152:

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 157:

²⁵¹ Նույն, տեղում, էջ 158:

²⁵² Ք. Կոստիկյան, Հրովարտական, պրակ չորրորդ, էջ 79:

պետ վանահայրը կաթողիկոս Հակոբ Ե Ծամախեցուց (1759-1763թթ.) գաղտնի Մուղնի գյուղի մուլքը տալիս է Հուսեյն Ալի խանի նազիր Իբրահիմ աղային, որ վերջինս անհրաժեշտության պահին օգնական և պաշտպան լինի նրան²⁵⁸։ Էջմիածնին պատկանող մնացած գյուղերը նույնպես տարբեր ժամանակներում տարբեր հանգամանքների բերումով դուրս էին եկել Էջմիածնի կալվածքներից։ Արդյունքում, երբ Սիմեոն Երևանցին կաթողիկոս դարձավ (1763-1780թթ.), միայն Վաղարշապատն էր մնացել Էջմիածնին։ Սակայն Սիմեոն Երևանցին կարողանում է տևական պայքարից հետո աստիճանաբար վերադարձնել նախկինում Էջմիածնին պատկանած կալվածքները։ Նախ Սիմեոն Երևանցին կաթողիկոս ընտրվելուց հետո պատվիրակություն է ուղարկում Քերիմ խանի մոտ, իր կաթողիկոսական և Էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքները հաստատելու համար։ Քերիմ խանը 1763թ. հրամանագիր է արձակում, որով հաստատում է Սիմեոնի կաթողիկոսական և Էջմիածնի 14 կետից բաղկացած իրավունքները²⁵⁹։

1768թ. Սիմեոն Երևանցին իմանում է Ալեքսանդր վարդապետի և Իբրահիմի միջև Մուղնու վերաբերյալ տեղի ունեցած անօրինական գործարքի մասին և Գրիգոր Մակվեցու սեփականագրով հաստատելով, որ այդ գյուղը վանքին է պատկանում, ետ է ստանում այն²⁶⁰։ Սիմեոն Երևանցի փորձում է վանքին վերադարձնել նաև Ֆոանկանոց գյուղը։ Այն 1760 թվականի դրությամբ պատկանում էր Էջմիածնին։ Սակայն Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, ավերված գյուղը բնակեցնելու պայմանով կարողանում է կաթողիկոս Հակոբ Ծամախեցու (1759-1763) հետ պայմանավորվել և այդ գյուղի երեք դանգ մուլքը իրեն վերցնել։ Սակայն խանը գյուղը շենացնելուց հետո վերցնում է ամբողջ վեց դանգ մուլքը։ Սիմեոն Երևանցին կարողանում է 1768թ.-ին Հուսեյն Ալի խանից վերցնել Ֆոանկանոցի երեք դանգը։ Սակայն այն երկար չի մնում Էջմիած-

նի տնօրինության ներքո։ Հուսեյն Ալի խանն իրեն պատկանող Քյուլթափա գյուղի վեց դանգը տալիս է Էջմիածնին, փոխարենը ետ ստանում Ֆոանկանոցի երեք դանգը և ամբողջովին տիրում գյուղին²⁶¹։

Այսպիսով, Սիմեոն Երևանցին կարողանում է խանական իշխանություններից կողմից ստացված հրովարտականների շնորհիվ Էջմիածնի վանքին վերադարձել նախկինում վանքին պատկանած կալվածքներն ու իրավունքները։ Կաթողիկոսին դա չէր հաջողվի առանց հողերը վանքին պատկանելու վերաբերյալ նախկին հրովարտականների ու կալվածագրերի։ Ուստի հենց այս պարագայում է հասկանալի դառնում, թե խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Էջմիածնի վանական տնտեսության համար որքան կարևոր էին Երևանի խաների հրովարտականները։

²⁵⁸ Հ. Ծահխաթունյանց, Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ գավառացի Արարատայ, հտ. 1, էջ 135։

²⁵⁹ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտական, պրակ չորրորդ, էջ 93։

²⁶⁰ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 165

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 169։ Փոխանակման փաստաթուղթ տն'ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 931։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ՀՈՒՐԾ
1750-1770-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

3.1. Երևանի խանությունը տարածաշրջանային
քաղաքական իրադրությունում
1750-1770-ականներին

Նադիր շահի սպանությունից (1747թ.) հետո Իրանում տևական ժամանակ պայքար ծավալվեց գահի հավակնորդների միջև, և երկրում գոյություն չունեցող կենտրոնացված պետական իշխանություն: Նման հանգամանքներում Իրանի հյուսիսում և Հարավարևելյան Կովկասում կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերեցին Երևանի, Նախիջևանի, Խոյի, Մակուի, Ղարադաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուբայի, Դերբենդի,²⁶² Բաքվի, Շիրվանի, Շաքիի, Թալիշի, Արդաբիլի, Մարաղայի, Սավուջ-Բուլաղի, Ղարաբաղի իշխանությունները, որոնք հայտնի են խանություն, սուլթանություն անվանումներով: Վերջիններս տարածաշրջանի տարբեր պետական միավորների հետ հարաբերություններում հիմնականում անկախ էին²⁶³: Իրանում կենտրոնացված պետական իշխանության բացակայության պայմաններում դրանք սկսեցին միմյանց հետ պայքարել իրենց իշխանությունն ու տիրույթները ընդլայնելու, մեկը մյուսի նկատմամբ գերագահության հասնելու համար:

Երևանի խանության հարստությունն ու բերդի անառիկությունը գրավում էին տարբեր նվաճողների ուշադրությունը: Թերևս դա էր պատճառը, որ Նադիր շահի սպանությունից հետո այն ենթարկվեց Իրանի գահի համար պայքարող տարբեր հավակնորդների հարձակմանը: 1749թ. Մուհամմադ խանը, որը,

ըստ վրաց պատմիչ Պապունա Օրբելիանիի հաղորդման, Նադիր շահին դավաճանությամբ սպանողներից մեկն էր,²⁶⁴ հարձակվում է Երևանի վրա: Մուհամմադ խանի այս արշավանքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում թուրք պատմիչ Սուլեյման Իզզին, իր «Թարիխ-ե Իզզի» աշխատությունում²⁶⁵: Ըստ վերջինիս հաղորդման Երևանից Մուհամմադ խանին ընդառաջ է դուրս գալիս տեղում շահի²⁶⁶ ներկայացուցիչ Հասան Ալի բեյը: Սակայն Ուլուխանլու կոչված վայրում²⁶⁷ տեղի ունեցած ընդհար-

²⁶⁴ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան 1955, էջ 127:

²⁶⁵ Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 186-213: Այս աշխատությունում նշված դեպքերի ժամանակագրությունը ներկայացվում է երկու թվագրությամբ՝ գրիգորյան 1752թ. և հիջրայի 1162թ.: Այստեղ հակասություն կա, քանի որ հիջրայի 1162թ. համապատասխանում է գրիգորյան 1748-1749թթ., ուստի պետք է կարծել, որ վերոնշյալ 1752թ. ուղղակի վրիպակ է և որպես հիմք ընդունել հիջրայի 1162թ.՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ բնագրում նշված է հիջրայի թվականը:

²⁶⁶ Մենք չենք կարող նշել թե՛ այդ ժամանակ ում ներկայացուցիչն էր Հասան Ալի բեյը, քանի որ Նադիրից հետո 1747թ. հուլիսի 6-ին ղզրաշական ցեղերի խանները շահի հռչակեցին Նադիրի եղբորորդի Ալի Ղուլիին, որն ընդունեց Աղիլ շահ անունը: Տե՛ս A. A. Amin, The British Interest in The Persian Gulf, Leiden, E. J. Brill, 1967, p. 25. Աղիլը կարճ կառավարեց. նրա դեմ ապստամբեց իր եղբայր Իբրահիմ միրզան, ով 1748թ. դեկտեմբերի 8-ին շահի հռչակվեց: Մինչ այդ հոկտեմբերի 1-ին Մեշհեդում տեղակայված զորքերի հրամանատարների կողմից գահ բարձրացվեց Նադիրի 14-ամյա թոռ Շահրուխը, ում մարդկանց կողմից դեկտեմբերին ձերբակալվեց Իբրահիմ շահը: Սակայն դրանով Իրանում չավարտվեցին շահական գահի համար մղվող մարտերը: Շահրուխը չունեց ուժեղ իշխանություն, ուստի շարունակվում էր պայքարը գահի տարբեր հավակնորդների միջև (Տե՛ս Վ. Բայրուրյան, Իրանի պատմություն, Երևան, 2006, էջ 382-385): Այս համատեքստում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև Քարթլիի և Կախեթի տիրակալներ Թեյմուրազի և Հերակլ Բ-ի հետ Շահրուխի հարաբերություններին: Վերջինս 1750թ. հրովարտակով Թեյմուրազին հաստատում է Իրաքի և Հարավային Կովկասի գլխավոր հրամանատար: Տե՛ս В. Пугурдзе, Тбилисская коллекция персидских ферманов, т. I, Кутаиси 1995, с. 1995. Շահրուխը իրեն շահի հռչակելուց հետո գալիս է Սպահան և նամակ գրում Հերակլ Բ-ին, որ իր կողմն անցնի և 30 000 ռուբլի ուղարկում: Տե՛ս Материалы для новой истории Кавказа П. Буткова, ч. 3, хронологический и алфавитный указатели, составленные Л. Броссе, Санктпетербург 1869, ст 88.

²⁶⁷ Այժմյան Մասիս քաղաքի շրջակայքում:

²⁶² 1765թ. հետո այն միացվում էր Դերբենդի խանությանը:

²⁶³ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

ման ժամանակ Մուհամմադ խանը հաղթում է Հասան Ալի բեյի զորքին և ձերբակալում վերջինիս²⁶⁸։ Երևանի Հուսեյն խանը ստիպված օգնության խնդրանքով դիմում է Քարթլիի թագավոր Թեյմուրազ Բ-ին (1744-1762թթ.)՝ խոստանալով 100.000 դուռուշ։ Վերջինս իր որդի Կախեթի թագավոր Հերակլ Բ-ի հետ զորքով գալիս է օգնության և Երևանի բերդի մոտ տեղի ունեցած մարտում հաղթում Մուհամմադ խանին։ Այնուհետև Հերակլ Բ-ը, հետապնդելով Մուհամմադ խանին, ավերում է նրա բնակավայրը,²⁶⁹ ազատում շահի ներկայացուցիչ Հասան Ալի բեյին, մեծ ավար ձեռք բերում և վերադառնում Երևան։ Սակայն Երևանի Հուսեյն խանը Թեյմուրազ Բ-ին չի թողնում մտնել Երևանի բերդ՝ նշելով, որ դրա համար Թեյմուրազ Բ-ը պետք է շահից թույլտվություն ստանա։ Թեյմուրազ Բ-ը չի շտապում հեռանալ և որոշ ժամանակ մնալով Երևանի խանության տարածքում՝ ավերի ու թալանի է ենթարկում տարբեր ցեղերի՝ սկսելով հավաքել նախապես իրեն խոստացված 100.000 դուռուշը²⁷⁰։

Վրաց պատմիչ Պապունա Օրբելիանին, նկարագրելով Թեյմուրազ Բ-ի և Հերակլ Բ-ի արշավանքը Մուհամմադ խանի դեմ, նշում է, որ Թեյմուրազը գրավում է Մուհամմադի բերդը, ազատում Երևանի խանի եղբորը և մեծ ավար ձեռք բերում, որից 5000 թուման²⁷¹ տալիս է Երևանի խանին, նույնքան էլ բաժանում իր

²⁶⁸ Ա. Սաֆրաստյան, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հատոր Ա, Երևան 1964, էջ 203։

²⁶⁹ Մուհամմադ խանի բնակավայրի վերաբերյալ տարբեր են աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները. ըստ Մուլեյման Իզգիի Մուհամմադ խանի բնակավայրը Քերենյե էր, սակայն հեղինակը չի նշում բնակավայրի գտնվելու վայրը (տե՛ս Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 203)։ Ըստ վրաց պատմիչ Օման Խերխեուլիձեի Մուհամմադ խանը Երևանի մոտ պարտվելուց հետո փախավ Ղարաբաղ, քանի որ այնտեղ Խորվիրապի (Խարզվիրաբի) բերդն ամրացրել էր։ Մեկնաբանելով Օման Խերխեուլիձեի հաղորդած տեղեկությունը՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկը նշում է. «Ասել է հին Արտաշատի տեղում, որ, ի հարկն, ոչ մի կերպ չի կապվում Ղարաբաղի (կամ գուցե Ղարադաղի) հետ, ինչպես Օման Խերխեուլիձեն է նշում։ Հավանական է, որ այստեղ գործ ունենք մի ինչ որ lapsus-ի հետ»։ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 172, էջ 181։

²⁷⁰ Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 203։

²⁷¹ Թումանը (բառացի տասն հազար) դրամական միավոր է, որը տարբեր վայրերում տարբեր արժեք է ունեցել։ 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին

գործիս²⁷²։ Այնուհետև վրաց թագավորները շարժվում են դեպի Գանձակ, որտեղի Ծախվերդի խանը օգնության խնդրանքով դիմել էր նրանց՝ Փանահ խանի դեմ պայքարելու համար։ Գանձակում հաղթելով Փանահ խանին՝ նրանք վերադառնում են Թիֆլիս։ Այստեղից Երևանի խանի հետ Երևան են ուղարկում Զազա Թարխանիշվիլուն, իբրև հյուրընկալի (մեյմանդար)²⁷³։

Այս ամենից պետք է եզրակացնել, որ չնայած Երևանի Հուսեյն խանը վրաց թագավորներին թույլ չի տալիս մտնել Երևանի բերդը, այնուամենայնիվ նրանց միջև որոշակի համաձայնություն էր կայացել և Զազա Թարխանիշվիլին ամենայն հավանականությամբ պետք է լինե՝ Երևանում վրաց թագավորների ներկայացուցիչը և հետևե՛ր, որպեսզի Երևանի խանի կողմից հակավրացական քայլեր չիրականացվեին։ Որոշ ժամանակ անց Ատրպատականի Ազատ խանը հարձակվում է Երևանի վրա։ Երևանի խանությանը տիրելու համար Ազատ խանի և Հերակլ Բ-ի միջև սկսվեց համառ պայքար, որի ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը հաջողության դեպքում իր թեկնածուին էր հանձնում Երևանի կառավարումը։

Ե՛վ Հերակլը, և՛ Ազատ խանը նշված ժամանակահատվածում մեծ ազդեցություն և առանցքային դերակատարում ունեին Իրանի քաղաքական կյանքում։ Հերակլ Բ-ը Նադիրի մահից հետո Հարավարևելյան Կովկասում վարելով ակտիվ քաղաքականություն՝ նշանակալի հաջողությունների էր հասել։ Իսկ Ազատ խանը, ով պայքարում էր Իրանի շահ դառնալու համար, կարողացել էր իր իշխանությունը տարածել Ատրպատականում և Իրանի հյուսիսային այլ շրջաններում²⁷⁴։ Երկու գործիչներն էլ նպատակ

թավրիզի թումանը արժեք 3 ռուբլի 8 կոպեկ, Թիֆլիսինը՝ 10 ռուբլի, Երևանինը՝ 3 ռուբլի 76 կոպեկ (Տե՛ս Հ. Աբրահամյան, Կավաճագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ 1, Երևան 1941, էջ 180)։ Հերակլ Բ-ի Երևանի խանին տրված թումանը հայտնի չէ, թե ինչպես է հաշված, սակայն հաշվի առնելով դրա մեծությունը, կարելի է ենթադրել, որ դա եղել է Թավրիզի կամ Երևանի 5000 թուման։

²⁷² Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 129։

²⁷³ Նույն տեղում, էջ 130։

²⁷⁴ J. Perry, Karim Khan Zand, Oxford, 2006, p. 31.

ունենին իրենց ազդեցությունը տարածել և ամրապնդել Հարավարևելյան Կովկասում: Ազատ խանը, խուսափելով բախումից և ցանկանալով իր ուժերը կենտրոնացնել բուն իրանական տարածքներում մղվող պայքարում, վրաց թագավոր Թեմուրազին առաջարկում է դաշինք կնքել և այն ամրապնդել ամուսնական կապով: Վերջինիս կողմից մերժում ստանալուց հետո 1751թ.-ին նա 30 000-անոց զորքով հարձակվում է Երևանի վրա: Ըստ Պ. Բուտկովի մինչ այդ Ազատ խանը տիրել էր Խոյին, Սալմաստին, Ռույանին և Թավրիզին²⁷⁵: Պապունա Օրբելիանիի հաղորդման համաձայն Ազատ խանի առաջին հարձակման ժամանակ Երևանի խանը օգնության խնդրանքով դիմում է վրաց թագավորին²⁷⁶: Օգնության դիմաց Երևանի Հասան Ալի խանը խոստանում է նրանց հարկ վճարել²⁷⁷: Հերակլ Բ-ն օգնության է գալիս: Երևանի մոտ տեղի ունեցած բախմանը մասնակցում է նաև բերդի պարսկական կայազորը: Այս բախումն ավարտվում է Ազատ խանի պարտությամբ²⁷⁸: Բացի այս ճակատամարտից Հերակլ Բ-ի և Ազատ խանի զորքերի միջև մեկ այլ, առավել փոքր բախման մասին է վկայում Ստեփանոս Հազարչորեցին: Ըստ նրա այն տեղի է ունեցել Դովրակի²⁷⁹ մոտ և կրկին ավարտվել է Ազատի պարտությամբ²⁸⁰: Որոշ սկզբնաղբյուրների համաձայն Ազատ խանի նկատմամբ ունեցած այս հաջողություններից հետո Հերակլ Բ-ը կարողացել է արշավել և իր ազդեցության տակ առնել նաև Թավրիզը²⁸¹:

²⁷⁵ П. Бутков, Материали для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 года, ч. 1, Санктпетербург 1869, с. 238.

²⁷⁶ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 127:

²⁷⁷ [Բարսեղ Սուրբունեանց], նշվ. աշխ., էջ 278:

²⁷⁸ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 136-137: Անդրադատնալով այս իրադարձություններին, Բուտկովը նշում է, որ Հերակլ Բ-ը կարողացել է իր ազդեցության ներքո առնել նաև Թավրիզը: Տե՛ս Լ. Բրոսսե, Материали для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, П. Г. Буткова, Хронологический и алфавитный указатель, ч. III, Санктпетербург 1869, с. 88.

²⁷⁹ Հնարավոր է խոսքն էջմիածնի շրջանի Դովրա Խարաբա գյուղի մասին է:

²⁸⁰ Մ. Հազարչորեցի, Պատմություն Պարսից, 1786, էջ 87ա:

²⁸¹ Հեղինակներից Մ. Պեյստելի հիշատակության մասին տե՛ս Մ. Չուպյան, Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի

Այսպիսով, Հերակլ Բ-ը, առավելության հասնելով Ազատ խանի նկատմամբ, Երևանը վերցնում է իր ազդեցության ներքո և այնտեղ զորք թողնելով՝ հեռանում է²⁸²: Մինչ հեռանալը նա մի շարք հրամանագրեր է արձակում տեղի գործերը կարգավորելու համար: Դրանցից մեկով նա հաստատում է Էջմիածնի վանքի հոգևորականության մուսափության իրավունքը: Հրամանագրի կատարումը հանձնարարվում է «բարձրաստիճան բեկլարբեկի հանձնակատարին»՝ չնշելով որևէ անուն²⁸³: Նոր բեկլարբեկի վերաբերյալ տեղեկություն է հաղորդում Պապունա Օրբելիանին, ով մշում է, որ վրաց արքան, փոփոխություններ իրականացնելով խանության դիվանում, Երևանի բեկլարբեկությունը շնորհել է նախկին հազարապետ Աբդուլ խանին, Երևանի և Ղազախ-Բորչալուի զորքերի հրամանատարությունը հանձնել է Բահման խանին²⁸⁴:

Հերակլ Բ-ի հաջողությունները ժամանակավոր բնույթ էին կրում: Աֆղանները կարողանում են հարձակվել և ավերել Նախիջևանը, որտեղ վրացիները չկարողացան նրանց դիմադրել²⁸⁵: Վրաց արքաները, Գանձակի մոտ բախվելով աֆղաններից դաշնակից լեզգիների 12000-անոց բանակի հետ՝ պարտություն են կրում և տալիս 3-4 հազար զոհ²⁸⁶: Սակայն Հերակլ Բ-ը կարողանում է վերականգնավորել իր ռազմական ուժերը և 1752թ. օգոստոսին անցնում է հակահարձակման: Բորչալուի մոտակայքում տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում նա կատարյալ հաղթանակ է տանում²⁸⁷: Ազատ խանը մինչ այդ Հերակլ Բ-ի կողմից

հեղինակների, Գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, Երևան 1990, էջ 227: Նույն տեղեկատվությունը հաղորդում են նաև Բուտկովը. Լ. Բրոսսե, նշվ. աշխ., էջ 88, և Ջոն Փերին. J. Perry, Karim Khan Zand: A History of Iran 1747-1779, 1979, University of Chicago Press, p. 49.

²⁸² Լ. Բրոսսե., նշվ. աշխ., էջ 88.

²⁸³ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտական, պրակ չորրորդ, էջ 77:

²⁸⁴ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 138: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություն չկա Հասան Ալի խանից բեկլարբեկությունը վերցնելու և Աբդուլ խանին հանձնելու պատճառների վերաբերյալ:

²⁸⁵ Մ. Չուպյան, նշվ. աշխ., էջ 228:

²⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 230:

²⁸⁷ Մ. Չուպյան, նշվ. աշխ., էջ 230

Երևանի խանն նշանակված Աբդուլ խանին իր մոտ էր կանչել ու ձերբակալել՝ նրա փոխարեն խան նշանակելով Հասան Ալի խանին «որը նրանից առաջ էր խան»:²⁸⁸

Վերոնշյալ իրադարձություններից հետո կողմերը դադարեցնում են մրցակցությունը և միմյանց հետ դաշինք են կնքում²⁸⁹: Պապունյա Օրբելիանին այս մասին նշում է, որ 1752 թ. Հերակլ Բ-ը Ջեղալ բեկին ուղարկում է Երևան՝ Ազատ խանի հետ բանակցելու: Անդրադառնալով բանակցությունների արդյունքին՝ հեղինակը հայտնում է հետևյալը. «Ազատ խանի չափարն եկավ, արքաներին մատուցեց դաշինքի և հաշտության գիրը»²⁹⁰: Հաշտության պայմանների վերաբերյալ Մ. Պեյսոնելի ներկայացրած սկզբնաղբյուրներում հանդիպեցինք որոշակի տեղեկատվություն: Համաձայն դրա՝ աֆղանները պարտավորվում էին այլևս չանցնել Արաքսը և չասպատակել Երևանի խանության տարածքը²⁹¹:

Հերակլ Բ-ի և Երևանի խանի հետագա հարաբերությունների վերաբերյալ հայտնի է հետևյալը. 1752թ. սկզբին Թեյմուրազը արշավանքի է դուրս գալիս Գանձակի Ծախվերդի խանի դեմ, քանի որ վերջինս հրաժարվել էր հարկ վճարել արքային²⁹²: Ծախվերդի խանին օգնության շտապեց Ծաքիի Հաջի-Չելեպի խանը և ապրիլի 12-ին տեղի ունեցած բախման ժամանակ նրանք պարտության մատնեցին Թեյմուրազին: Պ. Բուտկովի կողմից Թեյմուրազի պարտության պատճառներից մեկը նշվում է Երևանի խանի դավաճանությունը²⁹³: Այսինքն Երևանի խանը մասնակցում էր Ծախվերդի խանի դեմ վրաց թագավորի կազմակերպած արշավանքին, ինչից պետք է եզրակացնել, որ Հերակլ Բ-ի և Երևանի խանի հարաբերությունները, մինչ վերջինիս կողմից վերոնշյալ

դավաճանությունը, եթե ոչ բարեկամական, ապա նաև ոչ թշնամական և որոշակի դաշնակցային բնույթ են կրել: Հավանական ենք համարում նաև այն, որ Երևանի խանը ի պատասխան Հերակլ Բ-ի օգնության, որոշակի պարտավորություններ էր ստանձնել և ստիպված էր մասնակցել նրա արշավանքներին:

Հերակլ Բ-ի և Ազատի միջև կայացած համաձայնությամբ էր պայմանավորված Ազատ խանի զորքի մեջ նաև 200 վրացի զինվորների առկայությունը վրաց իշխաններ Զաալբեկի և Ասլանբեկի գլխավորությամբ²⁹⁴: Ուսումնասիրողների կողմից հիշատակվում է նաև Ազատի և Հերակլ Բ-ի քրոջ ամուսնության մասին²⁹⁵: Ըստ էության նրանց միջև հակամարտության դադարումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ կողմերը երկար ժամանակ ստիպված էին ռազմական գործողություններ իրականացնել այլ ուղղություններով՝ Ազատ խանը Իրանում, իսկ Հերակլ Բ-ը՝ Հարավարևելյան Կովկասում:

Այդ ժամանակ Իրանում իշխանության համար թեժ պայքար է ծավալվում Ազատ խանի, Քերիմ խան Ջենդի և Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարի միջև: Սրանցից յուրաքանչյուրը կարողացել էր իր իշխանության ներքո միավորել մեծ չափի տարածքներ Իրանում և միմյանց հետ սուր պայքարի մեջ մտնել շահական գահին տիրելու համար²⁹⁶: Ազատ խանը 1753թ.-ին կարողանում է հաջողության հասնել Քերիմ խանի նկատմամբ և վերջինս, Սպահանը թողնելով Ազատ խանին, իր դաշնակիցների հետ ամրանում է Ծիրագում²⁹⁷: Ազատ խանը, մուտք գործելով Սպահան, իրեն հայտարարում է գերագույն իշխանության տեր և բնակություն հաստատում Սեֆյան շահերի պալատում²⁹⁸: Նա ծանր հարկատվության տակ է դնում Նոր Զուղայի հայ համայնքը: Նկարագրելով այդ իրադարձությունները Հազարչորեցին գրում է.

²⁸⁸ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 142:

²⁸⁹ J. Perry, Karim Khan Zand: A History of Iran 1747-1779, p. 50.

²⁹⁰ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 142:

²⁹¹ Մ. Չուլայան, էջ 230-231:

²⁹² Գանձակի Ծախվերդի խանն ամենայն հավանականությամբ վրաց թագավորների հարկատու էր դարձել Փանահ խանի դեմ պայքարում վերջինսինքն օգնությունից հետո:

²⁹³ П. Бутков, նշվ. աշխ., էջ 239.

²⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 238.

²⁹⁵ J. Perry, Karim Khan Zand, p. 31.

²⁹⁶ Վ. Բայբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 387:

²⁹⁷ P. Avery, The Cambridge History of Iran, v. 7: From Nadir Shah to The Islamic Republic, Cambridge University Press 1991, p. 72.

²⁹⁸ Վ. Բայբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 387:

«...եկեալ Ազատ խանըն նստաւ ի զահն Ասպահանու՝ և բազում չարինս գործէաց կոչէաց զտանուտերուն Զուղայու որ էր Կոնիկենց Արութինն և ասէ երբայք տուաք ըզույն հազար թումանս՝ ապա և ոչ աւար հարկանելոց եմք զշենն ձեր...»²⁹⁹։ Ծարունակելով իր հաջողություններն Ազատ խանը 1754 թ.-ի օգոստոսին մուտք է գործում Ծիրազ³⁰⁰։

Ազատ խանի դիրքերն իրանում ամրապնդվելուն զուգահեռ նաև Երևանում են ամրանում և Երևանի խանությունն ամբողջությամբ անցնում է նրա իշխանության ներքո։ Պետք է նկատել, որ սկզբնաղբյուրներում տեղեկատվություն չկա Երևանի՝ Ազատ խանի ազդեցության ներքո անցնելու իրադարձության մանրամասների, այս հարցում Հերակլ Բ-ի դիրքորոշման և դերի վերաբերյալ։ Թե որքան ժամանակ և որքան ամուր իշխանություն է Երևանում ունեցել Ազատ խանը կարելի է հասկանալ վերջինիս կողմից հրապարակված հրամանագրերի ուսումնասիրությունից։ Այդ հրամանագրերի մի մասն առկա է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համապատասխան ֆոնդերում, որոնց մի մասը հրատարակվել է Ք. Կոստիկյանի կողմից³⁰¹։

Ամենայն հավանականությամբ Երևանում Ազատ խանը, որոշ ընդհատումներով, ազդեցություն է ունեցել սկսած 1751 թվականից, քանի որ վերջինս Էջմիածնի վանքի կալվածքները պետական հարկերից ազատելու մասին հրամանագիրն այդ տարի է հրապարակել³⁰²։ Խանն այս հրովարտակում նաև համապատասխան կարգադրություններ էր կատարում նախկինում գործող հարկազանձման կարգը վերահաստատելու համար. «Պատվարժան հաքիմներն ու արդար ամիրները, քալանթարները, գեղջավազները, դիվանի գործերի մութաշիրները և բարեբախտ սարքարի գործերի մութասադդիները բոլոր հարցերում թող դրախտարանակ հզոր տիրակալների ռադամները հաստատված և ուժի մեջ

համարեն ու դրանք չխախտեն։...»³⁰³։ Կարևոր է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ Ազատ խանն այս հրովարտակում, նշելով, թե ում են ուղղված հանձնարարականները, չի նշում Երևանի բեկլարբեկին։ Բեկլարբեկը, լինելով քաղաքական և զինվորական իշխանության բարձրագույն պաշտոնյան, համարվում էր ամենաբարձրը Երևանում և նրա մասին հրամանագրում չհիշատակելը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այդ ժամանակ Երևանում չկար բեկլարբեկ ում կենթարկվելի մնացած պաշտոնյաները, և խանության բարձրագույն կառավարիչն էր հենց ինքը՝ Ազատ խանը։

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի 1Է թղթապանակի համար 1323 վավերագիրը Ազատ խանի 1752թ.-ի Էջմիածնի Մինաս կաթողիկոսին (1751-1753թթ.) ուղղված հրամանագիրն է, որով Ազատ խանը բարեհաճություն է հայտնում Մինաս կաթողիկոսին իր ծառայությունների համար և հայտնում, որ վերջինիս խնդրանքը կատարելու համար հանձնարարականներ է տվել իր պաշտոնյաներին³⁰⁴։

Ցավոք վավերագրում և տվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերվող սկզբնաղբյուրներում չկան տեղեկություններ, թե ինչպիսի ծառայության և հանձնարարականների մասին է խոսքը։ Սակայն Ազատ խանին խնդրանքով դիմելը փաստում է այն մասին, որ այդ ժամանակ Երևանը դեռևս նրա իշխանության ներքո էր, իսկ հրամանագրում բեկլարբեկի մասին հիշատակության բացակայությունը նշանակում է, որ Երևանի խանությունում դեռևս այդպիսի պաշտոնյա չկար։ Առաջին զլխում մենք տեսանք, որ Ազատ խանի նույն տարվա մայիսի մեկ այլ հրամանագրում հիշատակվում է Մինաս կաթողիկոսի խնդրանքը ստանալու, խալիլ խանին Երևանի բեկլարբեկ նշանակելու մասին։ Ազատ խանը մեկ այլ հրամանագրով հաստատում է Ստամբուլից Երևան եկող Ալեքսանդրի (1754-1755թթ.) կաթողիկոսական իրավունքները³⁰⁵։

²⁹⁹ Ս. Հազարթրեցի, նշվ. աշխ., էջ 84բ։

³⁰⁰ P. Avery, The Cambridge History of Iran, p. 74

³⁰¹ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ։

³⁰² Նույն տեղում, վավերագիր 35՝ Իբրահիմ շահի 1748թ. -ի հրամանագիրը, էջ 72։

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 76։

³⁰⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ, 1Է, վավ. 1323։ Տե՛ս հավելված, նկար 22, 23։

³⁰⁵ Նույն տեղում, վավ. 1327։ Տե՛ս հավելված, նկար 24, 25։

Ալեքսանդրի կաթողիկոսական իրավունքներն Ազատ խանի կողմից հաստատվելու փաստը վկայում է այն մասին, որ խալիլ խանը, չնայած Երևանի բեկլարբեկն էր, այնուամենայնիվ չունեց բացարձակ իշխանություն և հարկավոր էր, որպեսզի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվեին Ազատ խանի կողմից, ով, ըստ էության, պահպանել էր իր ազդեցությունը Երևանում: Դրա ապացույցն է Ազատ խանի մեկ այլ հրամանագիր, որով նա Երևանի բեկլարբեկ խալիլ խանին կարգադրում է հոգ տանել կաթողիկոսի ու վանքի մյուս սպասավորների մասին և հաստատում է նրանց տրված նախորդ շահերի հրամանագրերը³⁰⁶:

Հայ հոգևորականության համար կարևոր էր, որպեսզի իրենց հարկային արտոնությունները և իրավունքները ճանաչվեին ոչ միայն Երևանում ազդեցություն ունեցող մահմեդական տիրակալների, այլ նաև տարածաշրջանի մյուս հատվածներում իշխանություն ունեցողների կողմից, քանի որ հոգևորականությունը եկեղեցական տուրքերի և այլ հանգանականությունների հավաքագրման գործողություններ էր իրականացնում ոչ միայն Երևանի խանությունում, այլ ամբողջ տարածաշրջանում: Իրանում, Օսմանյան կայսրությունում, Վրացական թագավորություններում և այլուր:

Որոշ ժամանակ անց Ալեքսանդր կաթողիկոսը Երևանի թվով 10-15 ավերված եկեղեցիների հարկերից ազատելու համար դիմում է Ազատ խանին: Ի պատասխան այդ խնդրանքին Ազատ խանը 1755թ. Երևանի բեկլարբեկին և ամիլներից հրահանգում է այդ եկեղեցիների սպասավորներին, ովքեր հողագործությամբ են զբաղվում, չնեղել և նրանցից հարկեր չպահանջել³⁰⁷:

Ազատ խանը շուտով Իրանում անհաջողություն է կրում Քերիմ խանի դեմ պայքարում³⁰⁸: Իրանում կրած անհաջողություններ-

րից հետո նա չպահպանեց իր ազդեցությունը Երևանում: Այդ մասին են փաստում հետագա հրամանագրերը, որոնք արդեն հրապարակվում էին Երևանի խաների կողմից: Երևանն Ազատ խանի ազդեցությունից դուրս է եկել 1755թ., որից հետո որպես Երևանի բեկլարբեկ է հիշատակվում Հասան Ալի խանը, ում կառավարման տարիները Շահխաթունյանցի մոտ նշվում են 1755-1762թթ.³⁰⁹: Հասան Ալի խանի 1755թ. Երևանում իշխելու մասին է վկայում նրա հրամանագրերից մեկը, որը նա արձակել է ի պատասխան Ալեքսանդր կաթողիկոսի խնդրագրի, որին մենք անդրադարձել ենք առաջին գլխում:³¹⁰ Սակայն Հասան Ալի խանը չի իշխել մինչև 1762թ.: Դրա մասին է վկայում Հուսեյն Ալի խանի, որպես Երևանի բեկլարբեկ, հիշրայի 1173թ. (հմպտ. 1759/60թթ.) հրամանագիրը, որը գրվել է Երևանի Անապատի վարդապետ Ղազարի խնդրագրի հիման վրա և վերաբերվում է եկեղեցական կալվածքներին³¹¹:

Ցավոք սկզբնաղբյուրներում որևէ հիշատակություն չկա Երևանում Հասան Ալի խանի իշխանության գալու հանգամանքների վերաբերյալ: Տեղեկություն չկա նաև Հասան Ալի խանի և Ազատ խանի միջև որևէ կապի մասին: Բացի այդ, Հասան Ալի խանի իշխանության տարիներին Երևանի վերաբերյալ Ազատ խանի արձակած որևէ հրովարտակի մենք չհանդիպեցինք: Այդ իսկ պատճառով կարծում ենք, որ Հասան Ալի խանի իշխանության գալուց սկսած Երևանի խանությունը դուրս է եկել Ազատ խանի ազդեցությունից:

Օ. Մարկովան նշում է, որ 1759թ.-ին Երևանի խանությունը, Գանձակի հետ դառնում է Հերակլ Բ-ի հարկատուն³¹²: Հարկի չափի վերաբերյալ տեղեկություններ են հայտնում մի շարք հեղինակներ: Ըստ Ե. Շահազիզի այն եղել է 40000 թուման:³¹³ Ամե-

³⁰⁶ Ք. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 80:

³⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 81-82:

³⁰⁸ Քերիմ խանի Ազատ խանին վերջնական պարտության մատնելու և գահի համար մղվող պայքարի վերաբերյալ տարբեր են հետազոտողների նշած ժամանակահատվածները. Վ. Բայրուրյանի մոտ նշվում է 1754թ., Ջոն Փերին Ազատի Քերիմին հանձնվելը թվագրում է 1762թ., տե՛ս J. Perry, նշվ. աշխ., էջ 45-46.

³⁰⁹ Հ. Շահխաթունյանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

³¹⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1338:

³¹¹ Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 427: Տե՛ս հավելված, նկար 16, 17:

³¹² Օ. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва 1966, с. 129.

³¹³ Ե. Շահազիզ, Հին Երևանը, Երևան 1931, էջ 110:

նայն հավանականությամբ խոսքը թավրիզի թումանի մասին է: Մ. Ջուլայանը նշում է, որ Երևանի խանը վճարում էր իր եկամտի 1/5-րդ մասը: Կարծում ենք, որ 1/5-րդ մասը պատահական հարկաչափ չէր, քանի որ այն, ինչպես տեսանք առաջին գլխում, պետական գանձարանին վճարվող հարկի՝ բահրայի, չափն էր: Մ. Ջուլայանը, հղում կատարելով անգլիացի ուղեգիրների նյութերին,³¹⁴ նշում է, որ այդ հարկը Գանձակի խանությունից Հերակլ Բ-ին վճարվող հարկի հետ միասին կազմում էր 7000 անգլիական ֆունտ³¹⁵:

Սակայն այս տեղեկատվությունը ճշգրտման կարիք ունի, քանի որ որոշ սկզբնաղբյուրների քննությունից պարզվում է, որ Քերիմ խանը որոշակի ժամանակ կարողացել է իր ազդեցությունը տարածել նաև Երևանի խանությունում: Նա, Իրանում Ազատ խանի նկատմամբ հաջողության հասնելուց հետո, 1759թ. փետրվարին վերջնականապես պարտության մատնեց և գլխատեց իր մյուս մրցակցին՝ Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարին: Իր հիմնական մրցակիցների նկատմամբ հաջողության հասնելուց հետո Քերիմ խանը նախկինում Իրանի կազմում եղած գրեթե բոլոր անկախ և կիսանկախ խաներին և կառավարիչներին գրություններ ուղարկեց՝ պահանջելով իր մոտ ծառայության ուղարկել զինված ջոկատներ: Այս պահանջը ոչ բոլորն բավարարեցին: Վրաստանի և Դաղստանի կառավարիչներն ու Ատրպատականի մի շարք խաներ չենթարկվեցին Քերիմ խանին³¹⁶: Քերիմ խանի պահանջին Երևանի խանի պատասխանի մասին ոչինչ հայտնի չէ: Սակայն մի շարք իրադարձությունների քննությունը հնարավորու-

թյուն է տալիս հասկանալու, թե ինչ ազդեցություն կարող էր Քերիմ խանն ունենալ Երևանի խանությունում: 1763թ. Քերիմ խանը հաստատում է Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքները և Էջմիածնի վանքի իրավունքները տասներեք կետերով: Մինչ այս հրովարտակը, Երևանի Հուսեյն Ալի խանի կողմից ևս նման հրովարտակ էր հրապարակվել³¹⁷: Քերիմ խանի կողմից Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքների հաստատումը կարևոր էր, քանի որ այն հնարավորություն էր տալիս, որպեսզի Էջմիածնի նվիրակներն իրենց գործունեությունն ազատորեն իրականացնեին նաև Քերիմի անմիջական ենթակայության ներքո գտնվող իրանական տարածքներում: Կարևոր են նաև Քերիմ խանի հրովարտակի կետերը, քանի որ դրանցով սահմանվում էին Էջմիածնի մի շարք կարևոր իրավասություններ և արգելվում էին ամեն տեսակի ոտնձգությունները Էջմիածնի թե՛ գանձագին և թե՛ վակֆային կալվածքների նկատմամբ, ոչ ոք իրավունք չուներ արգելելու Էջմիածնին ու հայոց մյուս վանքերին հնչեցնել իրենց զանգերը, ժամերգություն կատարել, ամուսնական, անջեջյալների թաղման ծեսերը հայկական օրենքներով կատարել, արգելվում էր մահմեդական տիրակալներին հայ եկեղեցու ու հոգևորականության գործերին խառնվել և այլն³¹⁸:

³¹⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1353

³¹⁸ Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 91: Հրամանագրի բնօրինակը տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 591: Քերիմ խանի այս հրովարտակի վրա թվականը ջնջված է, սակայն այն ձևով բերող Սիմեոն Երևանցու վկայության համաձայն հրատարակվել է հիջրայի 1177թ., որը համապատասխանում է գրիգորյան 1763/4թթ.: Սակայն Քերիմ խանի նույն բովանդակությամբ մեկ այլ վավերագիր թվագրված է հիջրայի 1176թ., ինչը համապատասխանում է 1763թ., այսինքն Սիմեոն Երևանցու մոտ նշվող տարեթիվը մեկ տարի առաջ: Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1354: Ամենայն հավանականությամբ Սիմեոն կաթողիկոսի մոտ նշվող տարեթիվը վավերագիրը կաթողիկոսը նշել է այն ամսաթվով, երբ այն արդեն հասել է իրեն, իսկ 1354 համարի հրովարտակը նշվել է այն ամսաթվով, երբ այն արձակվել է, կամ դրանից մի փոքր ուշ, քանի որ Սիմեոն Երևանցին կաթողիկոս է դարձել 1761թ.:

³¹⁴ Memoir of a map of the countries comprehended between the Black sea and Caspian with an account of the Caucasian Nations and vocabularies of their languages", London, 1788.

³¹⁵ Մ. Ջուլայան, նշվ. աշխ., էջ 231: Որպեսզի հասկանալի լինի, թե որքան գումարի մասին է խոսքը, նշենք, որ այդքան գումարը մոտավորապես հավասար էր մերօրյա 1.3 միլիոն ֆունտին: Ֆունտի արժեքի տատանումների մասին տես՝

<http://www.in2013dollars.com/1759-GBP-in-2018?amount=7000>,

<http://www.uwoy.edu/numimage/currency.htm>, 27.01.2018:

³¹⁶ Վ. Բայբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 388:

Երևանի խանությունում Քերիմ խանի ունեցած մեծ ազդեցության մասին են փաստում նաև սկզբնաղբյուրներում առկա այլ տեղեկություններ ևս: Ըստ Սիմեոն Երևանցու հաղորդած տեղեկությունների, 1763 թ. Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, վախենալով Քերիմ խանի Երևան արշավելուց, փակվել էր բերդում³¹⁹: Քերիմ խանի Երևան արշավելու դեպքում Սիմեոն Երևանցին վերոնշյալ հրամանագրի շնորհիվ որոշ չափով ապահոված կլիներ Էջմիածնի կալվածքներն ու իրավունքները: Չնայած Քերիմ խանը չարշավեց Երևան, սակայն նրա դեսպանը 1763 թ. մարտի 26-ին ժամանում է Երևան³²⁰: Ծարունակելով Երևանի շուրջ ընթացող իրադարձությունների նկարագրությունը և անդրադառնալով Հերակլ Բ-ի 1765թ. Երևան կատարած արշավանքին, որի ժամանակ կաթողիկոսը միջնորդի դեր է կատարել Հերակլ Բ-ի և Երևանի Հուսեյն Ալի խանի միջև, Սիմեոն Երևանցին գրում է հետևյալը. «... գնաց առ նա (Հուսեյն Ալի խանը-Վ.Հ.) սրբազան Վեհրն և բազումս խօսեալ ընդ նմա խանն և մեծամեծք իւր, յանձ առին տալ զկէսն խնդրելեաց Արքային, և ծառայել նմա: Քանզի զքնան տալ ոչ կարէին, և ունէին յայսմ վայրի նոքա ևս զիրաւունս զի ասէին թէ կամի Արքայն բացապէս տիրել մեզ, և զմեզ ծառայեցուցանել ինքեան, մեր այնմ յօժարիմք, ապա ազատեցէ զմեզ ի Քեսրիմ խանէն, որոյ ի տարւոջն մեր զայս ինչ և զայն ինչ տամք, և պատանդք մեր այժմ առ նմա են»³²¹: Այսպիսով սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկության համաձայն շատ խաների նման Երևանի խանը ևս պատանդներ է ուղարկել Քերիմ խանին, ինչպես նաև հարկատու է եղել նրան: Ուստի Քերիմի դեսպանի Երևան կատարած այցը կարող էր պայմանավորված լինել հարկահավաքության կամ նման բնույթի այլ հարցերով:

Սույն ժամանակահատվածում Քերիմ խանի և Հերակլ Բ-ի հարաբերությունների մասին տարբեր են սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Ըստ Պապունա Օրբելիանիի՝ 1760թ.-ին

Քերիմ խանն Ազատին պարտության է մատնում, և վերջինս գնում է Հարավարևելյան Այսրկովկաս: Քերիմ խանը Հերակլ Բ-ին նամակ է գրում՝ որպեսզի հնարավորության դեպքում Ազատ խանին ձերբակալի և իր մոտ ուղարկի: Վերջինս ձերբակալում է Ազատ խանին և ուղարկում Քերիմի մոտ: Ի պատասխան դրա՝ նա Հերակլ Բ-ին շատ ընծաներ է ուղարկում և Երևանը դնում նրա ենթակայության ներքո՝ Երևանի խանին գրելով. «Որքան էլ պետական հարկ լինի քեզ վրա դրված բոլորը Իրակլի թագավորին պիտի տաս և նրան հնազանդվես ինչպես էլ հնազանդության կարգն է»³²²:

Օ. Մարկովան, իր աշխատությունում անդրադառնալով վրաց արքայի և Քերիմ խանի հարաբերություններին, առաջ է քաշում վարկած, համաձայն որի Քերիմ խանը խուսափել է Հերակլ Բ-ի նկատմամբ կոշտ քաղաքականությունից, հրավիրել է իր մոտ՝ խոստանալով անգամ նրան հանձնել Թավրիզի կառավարումը: Սակայն Հերակլ Բ-ը, բարեկամաբար և զգուշորեն պատասխանելով, հրաժարվել է մեկնել նրա մոտ և պատանդներ հանձնել, միևնույն ժամանակ հորը՝ Թեյմուրազին, մեղադրել է Ռուսաստան մեկնելու համար՝ ցանկանալով ցույց տալ, որ ինքը կողմ չէ Այսրկովկասում ընթացող իրադարձություններին Ռուսաստանի միջամտելուն: Այնուհետև Մարկովան, հղում կատարելով Իրանում Ռուսաստանի հյուպատոս Իլյա Իզմուլմովի 1764թ. մարտի 10-ին արտաքին գործերի կոլեգիա ուղարկած հաշվետվությանը, նշում է, որ Ազատ խանի Հերակլ Բ-ին հանձնվելուց հետո Քերիմ խանը նրա մոտ դեսպաններ և նվերներ է ուղարկում՝ պահանջելով Ազատ խանին հանձնել իրեն: Ըստ Մարկովայի՝ այս հարցի շուրջ տեական ժամանակ ընթացած բանակցությունները հանգեցրեցին 1762թ. Հերակլ Բ-ի միանձնյա իշխանության հաստատմանը ամբողջ Արևելյան Վրաստանում՝ Քարթլիում և Կախեթում, իսկ հաջորդ տարում Ազատ խանը Քերիմին հանձնվեց³²³:

³¹⁹ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Մասն երրորդ (1767-1776), Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 8:

³²⁰ Նույն տեղում, էջ 75:

³²¹ Նույն տեղում, էջ 209-210:

³²² Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., 176

³²³ Օ. Маркова, նշվ. աշխ., էջ 131-132.

Անդրադառնալով Երևանի համար կողմերի միջև առկա պայքարին՝ նշենք, որ, անգամ, եթե Պապունյան Օրբելիանիի հաղորդած վերոնշյալ տեղեկությունը համապատասխանում է իրականությանը, այնուամենայնիվ Քերիմ խանի կողմից Երևանը Հերակլ Բ-ին զիջելը պետք է պայմանավորված լիներ Ազատ խանին Քերիմին հանձնելու և Իրանում Քերիմ խանի ոչ այնքան ամուր դիրքեր ունենալու հանգամանքներով: Ամեն դեպքում կարծում ենք, որ Քերիմ խանի կողմից արված որևէ զիջում ժամանակավոր բնույթ է կրել, քանի որ Քերիմ խանը հենց Հերակլ Բ-ից էլ պատահողներ էր պահանջել՝ համարելով իրեն շահի փոխանորդը, իսկ Քարթլի-Կախեթը՝ Իրանի մի մաս, դրանց թագավոր Հերակլ Բ-ին էլ՝ իր ենթական: Նաև չպետք է անտեսել այն, որ, ըստ Մարկովայի, Քերիմ խանի և Հերակլ Բ-ի բանակցությունների արդյունքում վրաց արքան միավորեց Քարթլին և Կախեթը: Այսինքն՝ չնայած այդ թագավորությունները փաստացիորեն Հերակլ Բ-ի ազդեցության ներքո էին, այնուամենայնիվ վերջինիս անհրաժեշտ էր նաև Քերիմի կողմից իր իրավունքների ճանաչումը Քարթլի-Կախեթի նկատմամբ:

Պետք է նշել, որ այս իրադարձություններին վերաբերվող աղբյուրներում տեղեկության սակավության պատճառով, մենք չենք կարող հաստատապես պնդել քննարկվող հարցի վերաբերյալ վերոնշյալ տեսակետներից որևէ մեկը, քանի որ Հերակլ Բ-ի Քարթլի-Կախեթի թագավոր ճանաչվելը կարող էր պայմանավորված լինել նաև Թեյմուրազի մահով, ով 1762թ. հունվարի 8-ին կյանքին հրաժեշտ տվեց Ռուսաստանում:

Այսպիսով, Մատենադարանի դիտարկվող փաստագրական նյութերի տվյալների օգտագործմամբ առավել լիարժեք է դառնում այդ շրջանի Երևանի խանության շուրջ ստեղծված քաղաքական իրադրության հարցերի քննությունը և ակնհայտ է դառնում այն իրողությունը, որ կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերելուց հետո, Երևանի խաները չկարողացան իրենց տիրույթը պահպանել ոտնձգություններից: Խանության համար պայքար ծավալեցին տարածաշրջանի առավել հզոր առաջնորդները: Երևանի խաները, 1760-ականների սկզբներից սկսած տարբեր տիրակալ-

ների հարկ տալով, կարողացան պահպանել իրենց իշխանությունը և վարել անկախ ներքին և կիսանկախ արտաքին քաղաքականություն: Իսկ 1760-ականների կեսերից Երևանում գնալով էլ ավելի ամրապնդվեցին Հերակլ Բ-ի դիրքերը: Սակայն դա չվերացրեց Քերիմ խանի ազդեցությունը Երևանում, քանի որ նա, իր ազդեցության ներքո ունենալով Սեֆյան Իրանի տարածքների մեծ մասը, շարունակում էր որոշակի ազդեցություն ունենալ նաև նախկինում Իրանին պատկանած տարածքներում, այդ թվում նաև Երևանում:

3.2. Երևանի խանությունը ռուս-վրաց-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում 1760-1770-ականներին

1760-ականներից վրացական իշխանությունները սկսեցին գործնական քայլեր իրականացնել Ռուսաստանի հետ դաշնակցելու և դրա շնորհիվ երկրամասն ու վրաստանը թուրքական կամ իրանական ազդեցության ներքո անցնելու վտանգներից, լեզգիական արշավանքներից զերծ պահելու համար: Հերակլ Բ արքան մի շարք բարեփոխումներ իրականացրեց երկրի պաշտպանունակությունն ուժեղացնելու համար: Նա նոր հարկ մտցրեց բանակի կարիքները հոգալու համար: Կազմեց մշտական բանակ, որտեղ բոլոր պիտանի վրացիները պետք է ծառայեին³²⁴: Ե՛վ ռուսական և՛ օսմանյան իշխանությունները դեռևս 1750-ականներից ակտիվորեն հետևում էին երկրամասում ընթացող գործընթացներին: Օսմանյան կայսրության հույները, ըստ Կ. Պոլսում ռուսական ներկայացուցիչ Ա. Օբրեսկովի, հույս ունեին, որ «Հերակլը Պարսկաստանը նվաճելուց հետո կգրավի նաև Թուրքիան»³²⁵:

³²⁴ R. G. Suny, s. p., p. 56.

³²⁵ Պ. Չոբանյան, Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, էջ 158: Չնայած Հերակլ Բ-ի Թուրքիան նվաճելու հնարավորությունը հետո էր իրականությունից և հույները դժվար թե նման հույսեր ունենային, այնուամենայնիվ Օբրեսկովի նման հաղորդումը փաստում է այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունում անհանգստացած էին վրաց թագավորի դիրքերի արավադմամբ:

Օսմանյան իշխանությունները կարծում էին, որ Հարավային Կովկասում Հերակլ Բ-ի համարձակ գործողությունների ու հաջողությունների ետևում թաքնված է ռուսական հովանավորչությունը³²⁶։ Վրաց արքան, չցանկանալով թշնամանալ օսմանյան իշխանությունների հետ, Մ. Դե Պեյսոնելի վկայությամբ, «հայտարարեց, որ ինքը գործում է, որպես կայսրության բարեկամ»³²⁷։ Սակայն այս հայտարարությունով Հերակլ Բ-ի և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունները բարեկամական չդարձան։

Քարթլի-Կախեթի սահմաններին սպառնում էին մեծ տարածաշրջանի մահմեդական տիրակալները, հատկապես լեզգիները, որոնք պարբերաբար, երբեմն մեծ Օսմանյան կայսրության դրոմամբ, ասպատակում էին վրացական թագավորությունների տարածքները, ավերում երկիրն ու գերեվարում բնակչությանը։ Վրաստանում ռուսական ներկայացուցիչը, նկարագրելով Քարթլիի և Կախեթի թագավորությունում լեզգիների արշավանքների հետևանքները, գրում է «Հերակլի երկիրը սակավամարդ է, հողերի մեկ երրորդը՝ դատարկված»³²⁸։ Վրաց թագավորներ Սողոմոնը, Թեյմուրազ Բ-ը և Հերակլ Բ-ը փորձում էին Ռուսաստանի մասն հզոր դաշնակից ունենալ՝ իրենց անկախությունը Օսմանյան կայսրությունից, հետագայում մեծ իրանից պաշտպանել³²⁹։

Հայ քաղաքական գործիչները, որոնց թվում մեծ Հովսեփ Էմինն ու հնդկահայ ազատագրական կենտրոնի ներկայացուցիչները, իրենց հերթին փորձում էին հայությանը վերաբերվող ազգային անվտանգության ինչպես մեծ Հայաստանի ազատագրության հարցերը լուծել Հերակլ Բ-ի հետ համագործակցելով։ Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ հայ քաղաքական շրջանակներում երկու մոտեցում կար։ Մի կողմից հնդկահայ գործիչները փորձում էին զինված պայքարի միջոցով հասնել Հայաստանի

նի անկախացմանը, մյուս կողմից հայության հոգևոր առաջնորդ Սիմեոն Երևանցին, ով կարևոր դերակատարում ուներ Երևանի խանությունում, դեմ էր զինված պայքարին՝ համոզված լինելով, որ այն հաջողություն չի ունենա և կհանգեցնի հայության ֆիզիկական բնաջնջմանը։ Սիմեոն Երևանցու մասն մոտեցումն ուներ իր դրսևապատճառները. Երևանի Հուսեյն Ալի խանը խիստ բացասական էր վերաբերվում ռուս-վրացական հարաբերությունների սերտացմանը, դրանցում հայության ունեցած դերակատարմանը՝ հասկանալով, որ դրանք սպառնալիքներ են իր իշխանությանը։

1760թ. Քարթլիի թագավոր Թեյմուրազ Բ-ն անցնում է գործնական քայլերի՝ Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները սերտացնելու և Վրաստանը ռուսական ազդեցության ներքո մտցնելու նպատակով։ Նա իր թագավորությունը թողնում է իր որդի Կախեթի թագավոր Հերակլ Բ-ին և մեկնում է Ռուսաստան³³⁰։ Սակայն ռուսական արքունիքում չէին շտապում խորացնել ռուս-վրացական հարաբերությունները։ Բարձր Դուռը հետևում էր ռուս-վրացական հարաբերություններին և բացասաբար էր վերաբերվում դրանց սերտացմանը։ Իսկ Ռուսաստանն այդ ժամանակ, խուսափելով Օսմանյան կայսրության հետ մոր պատերազմ սկսելուց, չէր ցանկանում փխրուն խաղաղությունը վտանգել Վրաստանի հետ հարաբերությունների խորացմամբ։ Թերևս դա էր պատճառը, որ արտաքին գործերի կոլեգիայում վախճնում էին, որ Թեյմուրազի այցը կարող է կասկած և լարվածություն հարուցել Օսմանյան կայսրությունում³³¹։ Պատվիրակության մուտքը Մոսկվա թույլատրվեց միայն սուլթանական կառավարությանը ներկայացված հավաստիացումներից և համաձայնությունից հետո, որ պատվիրակությունը այնտեղ է գնում միայն ապրելու համար, այլ ոչ ուրիշ գործերի³³²։

Օսմանյան կայսրությունը, չնայած ռուս-վրացական հարաբերություններում ռուսական կողմից ցուցաբերվող մասնագործալվո-

³²⁶ Նույն տեղում, էջ 160։

³²⁷ Նույն տեղում էջ 160, Մ. Չուպյան, նշվ. աշխ., էջ 325-326։

³²⁸ А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся к Грузии, Том I, с. 1768 по 1774, с. 358.

³²⁹ Իրանում գահի տարբեր հավակնորդների միջև պայքար էր գնում և կանխատեսելի էր, որ այդ պայքարում հաղթողը մեծ հավակնելու է վերականգնել Իրանի իշխանությունը Հարավային Կովկասում։

³³⁰ А. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван 1945, с. 71.

³³¹ О. Маркова, նշվ. աշխ., էջ 129.

³³² Նույն տեղում, էջ 130։

րությանը, ուս-վրացական հարաբերություններում ցանկացած առաջընթաց դիտում էր որպես իր դեմ ուղղված դաշինքի կազմակերպում, իսկ վրացական թագավորությունները՝ Քարթլի-Կախեթի թագավորությունն ու Իմերեթիան, ընկալվում էին, որպես Այսրկովկասում Օսմանյան կայսրության դեմ հակամարտության մեջ Ռուսաստանի դաշնակիցներ։ Մի շարք հանգամանքներ նպաստում էին թուրքական արքունիքում մյան կարծիքի ձևավորմանը. Իմերեթիայի թագավոր Սողոմոնը 1760-ականներին մի շարք մարտերում փոքրաթիվ ուժերով կարողանում է հաղթել թուրքական զորքերին,³³³ արևմտաեվրոպական և թուրքական մամուլում գրում էին Հերակլ Բ-ի հաղթանակների մասին, իբր Հերակլ Բ-ը գրավել է Սպահանը, հակաթուրքական կոչեր է անում, 1761թ. թարմացվեց 1746թ. կնքված ուս-ալստրիական հակաթուրքական դաշինքը, Ռուսաստանի կանցլեր Մ. Վորոնցովը ցանկանում էր Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում օգտագործել թուրքահպատակ քրիստոնյաների ազատագրական շարժումները³³⁴։ Թերևս վերոնշյալ գործոններով էլ պայմանավորված Օսմանյան կայսրությունում սկսում էին խոսել, որ վրացիները ուսների օգնությամբ մեծ առաջընթաց են ապրում³³⁵։

Բացի Թեյմուրազ Բ-ից, 1762 թ. թուրքերի դեմ պայքարելու խնդրով Եկատերինա Բ-ին դիմել էին չեռնոգորցիները։ Հուլները իրենց հերթին կայսրուհուն հավաստիացնում էին, որ պատերազմի դեպքում սուլթանի դեմ 50 հազարանոց բանակ կհանեն³³⁶։ Այս ընթացքում Օսմանյան կայսրության սահմաններն անվտանգ չէին Այսրկովկասի հատվածում։ 1767թ.-ին Ղարաբաղի Փանահ խանի որդի Իբրահիմի ուժերը Կարսն ավերել և ավար էին տարել։ Նրանց վրա հարձակվել էր Երևանի խանի զորքը և ավարի մի մասը խլել։ Փանահ խանի որդու զորքի վրա հարձակվել էին նաև Հերակլ Բ-ին ենթարկվող դազախեցիները, որոնք ևս ավար էին խլել։ Կարսեցիք եկել և խանից խնդրել էին ավարը և նա տվել էր։

³³³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **А. Иоаннисян**, Иосиф Эмин, с. 160.

³³⁴ Նույն տեղում, էջ 94.

³³⁵ **О. Маркова**, նշվ. աշխ., էջ 130.

³³⁶ **Մ. Չուլպյան**, նշվ. աշխ., էջ 233:

Նրանք գալիս են վեհափառի մոտ և նրան խնդրում են մամակ գրել Հերակլի Բ-ին, որ նա էլ տա³³⁷։

2նայած 1764թ. հունիսի 10-ին Սիմեոն Երևանցու Ռուսաստանի ներկայացուցչին գրած մամակին, համաձայն որի Օսմանյան կայսրության կողմից զորքով արշավելու մտադրության մասին լուրերը հեռու են իրականությունից,³³⁸ այնուամենայնիվ ամբողջ 1764թ. ընթացքում Թիֆլիսի բնակչությունը սարսափած սպասում էր թուրքերի հարձակմանը. քանի որ թուրքական իշխանությունները բացահայտորեն պատերազմով էին սպառնում Վրաստանին³³⁹։ 1768 թ., երբ սկսվեց ուս-թուրքական պատերազմը, սուլթանը դադատանցի ֆեոդալների մոտ պատվիրակություն է ուղարկում՝ նրանց համոզելու Վրաստանի դեմ գործելու համար³⁴⁰։ Թուրք-վրացական հարաբերություններում առկա անվտանգությունն ու զգուշավորությունը պարարտ հող հանդիսացավ այս պատերազմի ընթացքում միմյանց դեմ բացահայտ ուղղակի կամ գործողություններ իրականացնելու համար։ 1769թ. Հերակլ Բ-ը, ցանկանալով պատժել Վրաստանի սահմաններն ասպատակող քրդերին,³⁴¹ ներխուժում և ավերում է Կարսի գյուղերը³⁴²։ Կարծում ենք այս արշավանքը պայմանավորված էր նաև քրդերի Հերակլ Բ-ին տրվելիք հարկատվությունից հրաժարվելով³⁴³։

Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում Վրաստանին աջակցելու համար որոշվեց 4000 զինվոր ուղարկել Վրաստան³⁴⁴։ Ռուսական արքունիքում, գերագնահատելով վրաց թագավորների

³³⁷ **Գ. Աղանյան**, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Մասն երրորդ (1767-1776), Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 721:

³³⁸ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., сборник документов, т. IV, с. 64.

³³⁹ **А. Иоаннисян**, Иосеф Эмин, с. 166.

³⁴⁰ **Л. Броссе**, նշվ. աշխ., էջ 123.

³⁴¹ Նույն տեղում, էջ 112.

³⁴² **Գ. Աղանյան**, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Մասն երրորդ (1767-1776), Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 117:

³⁴³ Քրդերի Հերակլ Բ-ին հարկատու դառնալու հանգամանքների վերաբերյալ աշխատության մյուս էջերում

³⁴⁴ **А. Цагарели**, Сношения России с кавказом в 16-18 столетиях, Реч проф. А. А. Цагарели, с. 39.

հնարավորությունները, մեծ հույսեր էին կապում վրաց արքաների հակաթուրքական գործողությունների հետ: Կայսրուհի Եկատերինա Բ-ը հայտնի լուսավորական Վոլտերին գրած նամակում գովեստի խոսքեր է ասում Հերակլ Բ-ի մասին, իսկ գեներալ Ռուսլանցկին գրած նամակում գրում է, որ վրացիները արշավում են Օսմանյան կայսրության դեմ, Հերակլ Բ-ը՝ 30 000, իսկ Սողոմոնը՝ 20 000 զորքով³⁴⁵: Վրաց արքաներն իրենց հերթին ցանկանում էին ամեն ինչ անել, որ ռուսական զորքը թուրքերի դեմ շարժվի մաս Այսրկովկասի ուղղությամբ, որպեսզի ռուսական զորքի միջոցով լուծեն իրենց տարածքների անվտանգության հարցը: Թերևս դրա մասին է վկայում 1769թ. ռուսական իշխանություններին գրած նամակը, որտեղ Հերակլ Բ-ը մշտում է, որ ծնված օրվանից ցանկացել է կայսրուհուն ծառայել: Այնուհետև, ցանկանալով մատնանշել այն օգուտները, որ Ռուսաստանը կարող է ունենալ Վրաստան գործ ուղարկելուց, մշտում է, որ իր հողերում ոսկու, արծաթի և այլ թանկարժեք հանածոների շատ հանքեր կան և խնդրում է զորքի հետ իր մոտ ուղարկել մաս մասնագետների, այդ հանքերը շահագործման հանձնելու համար: Հերակլ Բ-ը գրում է, որ իր ենթականերից՝ Վրաստանի բնակչությունից, արարատյան հայերից ու այլոցից, կարող է զինել մոտ հիսուն հազար մարդու³⁴⁶: 1769թ. Հերակլ Բ-ը, նկարագրելով Վրաստանին հարակից երկրները, նկարագրում է մաս Երևանը՝ մշտելով, որ երևանցիները ռազմի դաշտ կարող են դուրս բերել 2000 զինվոր³⁴⁷: Պետք է նկատել, որ Հերակլ Բ-ի համար այնքան էլ հեշտ չէր լինի և, ամենայն հավանականությամբ, անհնար կլինեք մոտ հիսուն հազար մարդու զինել, այնպես որ Հերակլ Բ-ի կողմից մատնանշված այս թվին պետք է խիստ վերապահումով մոտենալ, հաշվի առնելով մաս, որ նամակով մա նպատակ էր հետապնդում շահագրգռելու ռուսական իշխանություններին զորք ուղարկելու Վրաստան: Այդ

ժամանակ Վրաստանը ռուսական գանձարանին լավագույն դեպքում կարող էր տրամադրել տարեկան 250 000 ռուբլի, ինչը չնչին գումար էր և չէր բավականացնի անգամ Հերակլ Բ-ի կողմից պահանջված ռուսական զորքի ծախսերը հոգալու համար³⁴⁸:

1771թ. Հերակլ Բ-ը պաշտոնապես դիմում է ռուսական արքունիք Ռուսաստանի հովանու ներքո անցնելու խնդրանքով³⁴⁹: Սակայն այս դիմումը մերժվեց: Ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներն ամփոփվեցին 1774 թ. հուլիսի 10-ին կողմերի միջև կնքված Քյուչուկ Կայնարջիի պայմանագրով, որտեղ Վրաստանին վերաբերվող կետի համաձայն թուրքիան պարտավորվում էր ներդրություն չտալ Վրաստանին³⁵⁰: Ակնհայտ էր, որ այս պայմանը բավականին հեռու էր Հերակլ Բ-ի ակնկալիքներից: 1774 թ. օգոստոսի 24-ին Ն. Պանինին գրած իր նամակում Հերակլ Բ-ը թուրքերին, պարսիկներին և լեզգիներին բնութագրում է, որպես Վրաստանի անվտանգության գլխավոր սպառնալիքներ³⁵¹:

Ռուս-թուրքական այս պատերազմի ընթացքում Երևանի Հուսեյն Ալի խանի արտաքին քաղաքականության մասին սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չեն հիշատակվում, իսկ Հուսեյն Ալի խանի Օսմանյան կայսրության կենտրոնական իշխանություններին, սահմանամերձ փաշայությունների ղեկավարներին և Հերակլ Բ-ին գրած նամակները, որոնք ուսումնասիրվել են մեր կողմից, ինչպես աշխատանքի ներածությունում մշտել ենք, թվագրված չեն: Սակայն քննելով դրանց բովանդակությունները Հուսեյն Ալի խանի արտաքին քաղաքականությանը բնորոշ հատկանիշների համատեքստում, կարող ենք որոշակի եզրահանգումներ կատարել: Թեև Երևանի խանը վրաց թագավորից կախվածության մեջ էր, փորձում էր բարիդրացիական հարաբերություններ ունենալ նրա հետ հակամարտության մեջ գտնվող Օսմանյան իշխանությունների և հարևան փաշայությունների հետ:

³⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 41:

³⁴⁶ **А. Цагарели**, Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся к Грузии, Том 1, с. 1768 по 1774, с. 432.

³⁴⁷ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 64.

³⁴⁸ **Н. Дубровин**, История войны и владения русских на Кавказе, т. 2, С. Петербург 1886, с. 2.

³⁴⁹ **Л. Броссе**, նշվ. աշխ., էջ 126.

³⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 134.

³⁵¹ **О. Маркова**, նշվ. աշխ., էջ 168-169.

Հուսեյն Ալին, Նեման աղային շնորհավորելով Կարսի կառավարիչ ճշանակվելու կապակցությամբ. հույս է հայտնում, որ երկու երկրների հարաբերությունները մոր հրամաններով կկարգավորվեն, և էլ ավելի կամրապնդվի վաղեմի բարեկամական կարգավիճակը³⁵²: Հուսեյն Ալի խանն օսմանյան արքունիք ուղարկած մամակներում խոսում է բարեկամության մասին՝ շնորհակալություն հայտնելով տարբեր նվերների մասին³⁵³: Էնգելիի հյուպատոս Գ. Բոգոլյուբովը 1770թ. մայիսի 28-ին արտաքին գործերի կոլեգիա ուղարկած հաշվետվությունում նշում է, որ Երևանի հալեբն ապավինում են Հերակլ Բ-ի պաշտպանությանը՝ չխուսափելով նրան գումարային աջակցություն տրամադրելուց: Նույն հաշվետվությունում հեղինակը, անդրադառնալով Երևանի Հուսեյն Ալի խանին, նշում է, որ վերջինս առանց Քերիմ խանի չի կարող դիմակայել Հերակլ Բ-ին, չնայած Քերիմ խանը նրան դրդում է Հերակլ Բ-ի դեմ դուրս գալ և հարկ չվճարել³⁵⁴:

Այսպիսով կարելի է եզրահանգել, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, լինելով Հերակլ Բ-ի հարկատուն, ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ամենայն հավանականությամբ կարողացել է չեզոք դիրքորոշում պահպանել և որևէ հակաթուրքական գործողություն չիրականացնել:

Հերակլ Բ-ը, չկարողանալով ռուսական զենքի օգնությամբ հասնել իր նպատակներին, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերությունները կարգավորելու և Քարթլի-Կախեթի թագավորության սահմանների անվտանգությունը ապահովելու ուղղությամբ: Դրա համար հարմար առիթ էր թուրք-իրանական հարաբերությունների սրումը: 1776թ. Քերիմ խանը խախտում է օսմանյան սահմանները Բաղդադի և Բասրայի շրջաններում: Նրա եղբայր Սադեղ խանը պաշարում է Բասրան: Սկսված թուրք-իրանական պատերազմում Օսմանյան կայսրությունը փորձեց լավացնել հարաբերությունները Հարավային

Կովկասի տիրակալների՝ այդ թվում նաև Հերակլ Բ-ի հետ: Պատմագիր Ջևդեթ փաշայի հաղորդման համաձայն, այդ ժամանակ Բաղդադի վալի՝ Օմեր փաշայի և Իրանում Օսմանյան կայսրության դեսպան, ճշանավոր բանաստեղծ Վեհբի-էֆենդիի ներկայացրած զեկուցագրերից պարզվում էր, որ Իրանի խաների օսմանյան կառավարության դեմ պատրաստած զինվորական ուժերի հետ միասին, մեծ վտանգ էր ներկայացնում նաև Հերակլ Բ-ը: Անդրադառնալով նրա դերին՝ Ջևդեթ փաշան գրում է. «Թիֆլիսի խանը՝ Հերակլը Ռուսիայի հետ լավ հարաբերության մեջ էր...: Այդ ժամանակ երկրում երևան եկած հանքերի շնորհիվ իր ուժն ու հզորությունն ավելացնելով, նաև մեկ օրում 20 հազարանոց բանակով ուզած ուղղությամբ շարժվելու կարող՝ ուժեղ մի թշնամի էր դարձել: Այնպես որ նա կարող էր Քերիմ խանին միանալ, որով նրա [Քերիմ խանի] հարձակումը դառնում էր որոշված և անտարակույս»³⁵⁵:

Նման իրադրությունում օսմանյան իշխանությունները քայլեր են ձեռնարկում Այսրկովկասի խաներին և Հերակլ Բ արքային իրենց կողմը գրավելու, որպեսզի վերջիններս չմիանան Քերիմ խանին: Ախալցխայի և Կարսի կառավարիչների միջոցով սուլթանի կողմից մամակներ և նվերներ ուղարկվեցին երկրամասի խաներին և Հերակլ Բ-ին: Երևանի Հուսեյն Ալի խանին ուղարկված ֆերմանի քննումը հնարավորություն է տալիս առավել խորքային ուսումնասիրել Հուսեյն Ալի խանի և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունները, ինչպես նաև Հերակլ Բ-ի և Խոյի Ահմադ խանի ունեցած դերակատարումը դրանցում: Այդ իսկ պատճառով հարկ ենք համարում ներկայացնել ֆերմանի առավել կարևոր հատվածները:

«... Իմ աշխարհապարփակ ֆերմանում հայտնել եմ, քանի որ Աղբբեջանի խաների կողմից առայժմ թշնամական ընթացք և շարժում չի նկատվել, հետևաբար նրանց երկրների վրա չպետք է հարձակվել: Նրանցից արժանավորներին հատուկ մամակներ եմ գրել և արգելել Ջենդ-Քերիմի հետ կապ հաստատել: Եթե նրանք

³⁵² ԴՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 176բ:

³⁵³ ԴՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 132ա, 161բ և այլն:

³⁵⁴ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 101-102.

³⁵⁵ Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 228:

[խաները] իրենց վիճակում ապրեն, մեր նկատմամբ թշնամություն և ատելություն արտահայտելուց հեռու մնան, իմ Բարձր Սուլթանությանը հպատակություն և հնազանդություն ցուցաբերելու դեպքում, նրանց ապահովության և անվնաս կացության մասին ցուցումներ և հանձնարարություններ կտրվեն»³⁵⁶:

Այսպիսով, Ֆերմանի սկզբում նշվում է, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը մինչ այդ սուլթանական արքունիք ուղարկած գրությունով իր հավատարմությունն էր հայտնել սուլթանին: Ֆերմանում նշվում է, որ սուլթանը Հուսեյն Ալիի իրեն հպատակվելու մասին իմացել է ոչ միայն վերջինիս մարդկանց գեկուցումներից, այլ նաև Խոյի Ահմադ խանից և Հերակլ Բ-ից: Հնարավոր է, որ Հուսեյն Ալի խանի սուլթանին հավատարմություն հայտնելու որոշման վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել նաև Ահմադ խանը և Հերակլ Բ-ը: Հարկավոր է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ Հերակլ Բ-ը, Երևանի, Խոյի և Հարավարևելյան Կովկասի մյուս խաները Բարձր դռանը հավատարմություն էին հայտնում և դրա դիմաց նվերներ ստանում միայն չեզոքության և Քերիմ խանի հետ դաշինքի չգնալու նախապայմանով: Բացի այդ օսմանյան իշխանությունները խոստանում էին Հարավարևելյան Կովկասի խանություններին Քերիմ խանի հարձակման դեպքում օգնություն տրամադրել³⁵⁷:

Այսպիսով, Հուսեյն Ալիի հպատակություն և հավատարմություն հայտնելը սուլթանին ամենևին չի նշանակում, որ նա անցել է սուլթանի ենթակայության ներքո: Նա պարզապես խոսանավում էր զորեղ հարևան տերությունների միջև և պարտավորվում չօգնել Քերիմ խանին, ինչի դիմաց արժանանում է սուլթանի բարեհաճ վերաբերմունքին և երկու հազար ոսկե դրամ ու սամույրե խալաթ նվեր ստանում: Իսկ վերոնշյալ Ֆերմանին ի պատասխան Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, հետևելով Հերակլ Բ-ի, Խոյի Ահմադ խանի, Չլդրի վալի՝ Սուլեյման փաշայի օրինակներին, Կարսի սե-

րաքեր Ալի փաշայի հետ բանակցելով օսմանյան կառավարությանը հավատարմություն է հայտնում³⁵⁸:

Ֆերմանում Հերակլ Բ-ի և Խոյի Ահմադ խանի սուլթանին միանալու հանգամանքի հիշատակումը նշանակում է, որ այդ ժամանակ Երևանի խանի արտաքին քաղաքականության վրա զգալի ազդեցություն ունեին վերջիններս: Մենք արդեն որոշ չափով ներկայացրել ենք Հերակլ Բ-ի և Երևանի խանի փոխհարաբերությունները: Այդ իսկ պատճառով կանդրադառնանք Երևանի Հուսեյն Ալի խանի և Խոյի Ահմադ խանի հարաբերություններին: Երկու խաների միջև առկա դաշնակցային հարաբերությունների մասին վկայում են Հուսեյն Ալի խանի կողմից Ահմադ խանին ուղղված նամակները, որոնցում Երևանի խանը հայտնում է իր բարեկամության մասին, շնորհակալություն հայտնելով Խոյի խանի կողմից ուղարկված կտորեղենի և քաղցրավենիքի համար,³⁵⁹ շնորհավորում է Ահմադ խանին Իմամ Ղուլի խանի նկատմամբ տարած հաղթանակի կապակցությամբ, միաժամանակ պատրաստակամություն հայտնելով նրա համար կատարելու ցանկացած տիպի ծառայություն³⁶⁰:

Նրանց դաշնակցային հարաբերություններն ավելի ամրապնդվեցին Հուսեյն Ալի խանի դստեր և Ահմադ խանի ամուսնությամբ: Այս ամուսնությունում իր ավանդն ուներ նաև Հերակլ Բ-ը: Ըստ Իենե Բարաթաշվիլիի (1728-1786թթ.) 1776թ. Հուսեյն Ալի խանի դստերը, ով գեղեցիկ էր և հարուստ օժիտի տեր, կնության էին ուզում նաև Գյանջայի Մահմադ խանը և Օուշիի Իբրաֆիմ խանը: Հուսեյն Ալին բոլոր փեսացուներին գրում է, որ ում Հերակլ Բ-ը կհրամայի տալ, նրան էլ կտա իր աղջկան: Ահմադ խանը Հերակլ Բ-ին երեք հազար թուման և հազար պալատական ծառա է խոստանում³⁶¹: Գյանջայի խանն ուղարկում է պատանդներ³⁶²: Այսպիսով, ոմանք արծաթ և գումար էին ուղարկում,

³⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 229:

³⁵⁹ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 55ա:

³⁶⁰ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 42բ:

³⁶¹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 165:

³⁶² Նույն տեղում, էջ 165:

³⁵⁶ Ֆերմանն ամբողջությամբ տե՛ս Նույն տեղում, էջ 233-234:

³⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 233-234

ոմանք՝ պատանդներ: Մինչ սրանց գալը Հերակլ Բ-ն իր գորապետին մեկ այլ գործով ուղարկում է Երևանի խանի մոտ և բերանացի հասկացնել տալիս. «Աղջիկդ Ահմադ խանին տուր, որոշիր»³⁶³: Կարծում ենք Հերակլ Բ-ի մասն խորհուրդը պայմանավորված էր օսմանյան իշխանությունների այսրկովկասյան քաղաքականությամբ, որի համատեքստում վերջիններս Հերակլ Բ-ին, Հուսեյն Ալի խանին և Ահմադ խանին կարևոր տեղ հատկացնելով՝ փորձում էին սիրաշահել և ամեն ինչ անել, որպեսզի նրանք դաշինքի զգնային Քերիմ խանի հետ:

Հուսեյն Ալին, ակտիվ կապեր ունենալով օսմանյան փաշաների հետ, երբեմն մասնակցում էր փաշաների միջև մղվող միջիշխանական պայքարին՝ դաշնակցելով կողմերից մեկի հետ, ինչպես եղավ 1774թ., երբ Բալազետի Ավդի և Իսհաղ փաշաների միջև պատերազմ էր ընթանում փաշայությանը տիրելու համար: Այդ ժամանակ Հուսեյն Ալի խանը դաշնակից էր Ավդի փաշային³⁶⁴: Ուստի Երևանի խանության շուրջ ընթացող իրադարձություններից անմասն չէին նաև օսմանյան փաշայությունները: Օ. Մարկովան նշում է, որ օսմանյան իշխանության հետ դաշինքի գնալն օգնեց Հերակլ Բ-ին Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հետ տիրել Երևանին՝ չհանդիպելով թուրք փաշաների դիմակայությանը³⁶⁵: Պետք է ենթադրել, որ օսմանյան իշխանությունները ճանաչել են Հուսեյն Ալի խանի վասալական կախվածությունը Հերակլ Բ-ից ի հակադրություն Քերիմ խանի, քանի որ այդ ժամանակ լարված էին վերջինիս և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունները: Չնայած օսմանյան իշխանությունների մասն դիրքորոշմանը մենք չունենք բավարար փաստեր պնդելու, որ Երևանում թուլացել էին Քերիմ խանի դիրքերը և խանությունն ամբողջովին անցել էր Հերակլ Բ-ի ազդեցության ներքո:

Երևանում քննարկվող ժամանակաշրջանում Հերակլ Բ-ի հետ միաժամանակ ազդեցություն ուներ նաև Ղարաբաղի Իբրահիմ

խանը: Պ. Բուտկովի հաղորդման համաձայն Հերակլ Բ-ը դեռևս 1760թ.ից բարեկամական կապեր էր հաստատել Ղարաբաղի խանի հետ, որը տևել էր 23 տարի³⁶⁶: Նա Իբրահիմի հետ կիսում է իր ազդեցությունը Հարավարևելյան Այսրկովկասում՝ Երևանից և Գանձակից հարկեր գանձելով³⁶⁷: Երևանի Հուսեյն Ալի խանի և Իբրահիմ խանի փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման համար կարևոր սկզբնաղբյուր է Հուսեյն Ալիի կողմից վերջինիս ուղարկված նամակը³⁶⁸:

Նամակով Երևանի խանը հայտնում է, որ վստահելի մարդ է ուղարկում դաշինքն ամրապնդելու համար, նշում է, որ որոշ խնդիրներ են ծագել, որոնց մասին նամակատարն անձամբ կհայտնի, ինչպես նաև նվերներ՝ կտորեղեն և այլն է ուղարկում, միաժամանակ ներողություն խնդրելով թերացումների համար և հույս հայտնում, որ բարեկամական ամուր կապեր կստեղծվեն միմյանց միջև³⁶⁹: Համաձայն այս նամակի Երևանի խանը որոշակի վասալական պարտականություններ է ունեցել Իբրահիմ խանի նկատմամբ: Կարծում ենք, որ Իբրահիմ խանի և Հուսեյն Ալիի միջև առկա «դաշինքը», ինչպես նաև Իբրահիմի Երևանի խանության նկատմամբ ունեցած գերակայությունը բավականին կարճ ժամանակ է ընդգրկել՝ պայմանավորված լինելով թուրք-իրանական հակամարտությամբ և Օսմանյան կայսրության Իրանի դեմ Այսրկովկասում կռիվիցիս ստեղծելուն ուղղված քաղաքականությամբ: Հերակլ Բ-ին ևս ձեռնառու չէր Երևանի խանությունում իր ազդեցությունը Իբրահիմ խանի հետ կիսելը: 1779թ. Հերակլ Բ-ի Երևան կատարած արշավանքին Իբրահիմի մասնակից չլինելը փաստում է այն մասին, որ այդ ժամանակ Երևանում նա որևէ ազդեցություն չուներ:

³⁶³ Նույն տեղում, էջ 166:

³⁶⁴ Գ. Աղանյան, Դիվան հայոց պամության, գիրք Ը, Միմոն կաթողիկոսի յիշատակարան, մասն երկրորդ (1767-1776), Թիֆլիս 1908, էջ 283:

³⁶⁵ Օ. Մարկով, նշվ. աշխ., էջ 156

³⁶⁶ Կողմերի դաշնակցային հարաբերությունների 23 տարի անց դադարումը պայմանավորված էր Ռուսաստանի և Քարթլի-կախեթի թագավորության միջև 1783թ. Գեորգևսկի դաշնագրի կնքումով, որին կանդաղադանք աշխատության մյուս գլխում:

³⁶⁷ П. Бутков, Материали для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 года, ч. 1, с. 337.

³⁶⁸ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 123ա:

³⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 124բ:

Այսպիսով, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրական նյութերի ու մյուս աղբյուրների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը տարածաշրջանում լարված միջազգային իրադրությունում կարողացավ հակամարտող կողմերի հետ պահպանելով բարեկամական հարաբերություններ՝ չթշնամանալ նրանցից որևէ մեկի հետ և շարունակել վարել իր կիսանկախ արտաքին ու անկախ ներքին քաղաքականությունը:

3.3. Երևանի Հուսեյն Ալի խանի և Հերակլ Բ-ի փոխհարաբերությունները

Երևանի հայ բնակչությունը կարևոր դերակատարում ուներ խաների և Հերակլ Բ-ի հարաբերությունում: Նշված ժամանակաշրջանում մեծ էր հայ բնակչության թիվը Քարթլի-Կախեթի թագավորությունում: Հայերը ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին կազմում էին Թիֆլիսի քաղաքային բնակչության երեք քառորդը և առաջնային էին համարում քաղաքային տնտեսության զարգացումը³⁷⁰: Հերակլ Բ-ի բանակում այլազգիների հետ կոչում էին նաև հայերը³⁷¹:

Սույն ժամանակահատվածում հայ ազատագրական գործիչները Հայաստանի ազատագրման իրենց ծրագրերում մեծ հույսեր էին կապում Հերակլ Բ-ի հետ: Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ալեքսեյ Օբրեսկովը 1752թ. օգոստոսի 4-ին գրած զեկուցագրում նշում է, որ «Հայերը, լսելով, որ իրենց պատրիարքին Հերակլը ընդունել է բոլոր պատիվներով և իրենց՝ հայերին, վրացիներին հավասար հովանավորում է, որոնք նրա զորքերում կազմում են գրեթե կեսը, փառաբանում էին սնապարծությանը, որ իրենց հավատակիցները ուրիշներից ոչ պակաս լավ զինվորներ են և որ դրանով զերության լծից, որի ներքո նրանք մի քանի հար-

յուրամյակ գտնվում են, կազատագրվեն»³⁷²: Էնգելիում (Իրանում) գտնվող ռուսական հյուպատոսը գրում է. «Վրաստանի տիրակալ Հերակլը, սկսելով Վրաստանի կառավարումը, շատ դեպքերում հանդես էր գալիս պարսկական կամայականություններից Երևանի քաղաքացիների և բնակչության պաշտպանությամբ՝ որպես հարևան ու քրիստոնյա...»: Հյուպատոսը նշում է, որ Երևանի հայերը տարբեր խնդրանքներով հանույքով դիմում են Հերակլին և դրան տրամադրում, երբ վերջինս դրամական պահանջներ է ունենում³⁷³: 1760թ. կաթողիկոս Հակոբ Ծամախեցին նամակ է գրում կայսրուհի Ելիզավետա I (1742-1761թթ.) և տեղեկացնում, որ վրաց ու հայ ժողովուրդը, տարիներ ի վեր օտար տիրապետության տակ լինելով, ավելի ծանր բեռի տակ ընկան Իրանում թագավորության անկումից հետո: Կաթողիկոսը խնդրում է Ռուսաստանին ուշադրություն դարձնել Թեյմուրազ Բ-ի խնդրանքին և օգնություն ցուցաբերել լեզգիների դեմ պայքարում, քանի որ նրանք անընդհատ ավերի ու թալանի են ենթարկում հայ ու վրաց ժողովրդին³⁷⁴:

Այսպիսով, ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին մահմեդականների դեմ պայքարում շարունակվում էր հայ-վրացական համագործակցությունը: Արևելյան Հայաստանի հայությունը, լինելով մահմեդական տիրակալների ենթակայության ներքո, փորձում էր Հերակլ Բ-ի օգնությամբ ամրապնդել իր դիրքերը և թեթևացնել օտար լուծը: Հայությունը վրացիների հետ համագործակցում էր նաև ռուսական կայսրության հովանու ներքո անցնելու քաղաքականության գործում: Հերակլ Բ-ն իր հերթին ի դեմս հայության ամուր հենարան ուներ իր ներքին և արտաքին քաղաքականության ուղղվածության մեջ: Ըստ Օ. Մարկովայի՝ Երևանի խաների վրա Հերակլ Բ-ի իշխանության ամրությունը պայմանավորված էր

³⁷⁰ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 110:

³⁷¹ Բազմաթիվ են վկայությունները շված ժամանակաշրջանում հայ-վրացական զինակցության մասին: Առավել մանրամասն տե՛ս Մ. Չուպլյան, նշվ. աշխ., էջ 227, Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 109-155:

³⁷² Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., 159:

³⁷³ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 193, Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 101.

³⁷⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 18:

նաև խանության հայ բնակչությանը ցուցաբերած աջակցությանը³⁷⁵:

Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, ինչպես բազմիցս նշեցինք, Հերակլ Բ-ին հարկատու դառնալով պահպանում է ներքին ինքնավարությունը, փոխարենը վրաց թագավորը պետք է պաշտպաներ խանությունն արտաքին թշնամիներից: Այս կարգավիճակը օգնեց Երևանի խանին խուսանալով արտաքին քաղաքականության մեջ և համեմատաբար ապահով պահպանել խանության սահմանները: Հուսեյն Ալի խանի արտաքին քաղաքականության մեջ Հերակլ Բ-ի դեմ չգործելու դեպքում, համեմատաբար անկախ էր:

Հովսեփ Էմինի Երևանում իրականացրած գործունեության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ըմբռնել Հերակլ Բ-ի և Հուսեյն Ալի խանի փոխհարաբերությունների ենթաշերտերը, մասնավորապես, թե արդյո՞ք իր ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ խանը կաշկանդված էր Հերակլ Բ-ին հարկատու լինելով, թե ոչ, ինչպես նաև՝ ինչ դերակատարում այդ ամենում ունեին հայերն ու հայ քաղաքական միտքը: 1764թվականին Սիմեոն կաթողիկոսը Հերակլ Բ-ին ուղղված նամակում, անդրադառնալով Երևանում Հովսեփ Էմինի մարդկանց վարքագծին, գրում է. «Այդ մեր պարոնին մեկ-երկու մարդ ունի, որք միշտ գան յայս կողմունս և համարձակ ծաղր առնին...: Յայս միջոցին մեկ մահտեսի Գրիգոր մի ունի, եկն յԵրևան և աստ լրբաբար խօսելով կոռել է ընդ խանի մարդկանցն, և նոքա ևս գնեալ էին զնա և մերկացուցեալ և զոր ինչ գրեանս ուներ առեալ էին և տարել խանին և այլոց ցույց տուեալ»³⁷⁶: Այնուհետև անդրադառնալով Էմինի մարդկանց մոտից գտնված երկու գրություններին՝ կաթողիկոսը նշում է, որ դրանցից «մեկն ի տէրութէնէդ առ Սուրբ Կարապետա առաջնորդ Յօնան վարդապետն գրեցեալ, զորս տեսին ամենեքեան և առ մեզ ևս բերին, և տեսաք, որ քո կնիքն էր և յոյժ զարմացաք: Բայց մեք ստեցաք՝ ասելով, թե այդ կնիքդ հնարացեալ է և ոչ է վալուն կնիքն»³⁷⁷:

³⁷⁵ О. Маркова, указ. соч., с. 141.

³⁷⁶ Պ. Զորանյան, նշվ. աշխ., էջ 164:

³⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 164:

Հայտնի է, որ Հովսեփ Էմինը Հայաստանի ազատագրման գործում կարևոր տեղ էր հատկացնում նաև Հերակլ Բ-ին, և Սիմեոն Երևանցին պետք է այնպես աներ, որ Հուսեյն Ալի խանը հայության և Հերակլ Բ-ի կողմից եկող որևէ վտանգ չտեսներ իր իշխանության նկատմամբ: Այդ պատճառով Սիմեոն Երևանցին Հովսեփ Էմինի մարդկանց մոտ հայտնաբերված նամակի Հերակլ Բ-ի կողմից գրված լինելը հերքում է՝ իմանալով, որ հայ-վրացական համագործակցությունը կարող է հանգեցնել հայության նկատմամբ Հուսեյն Ալի խանի անվստահությանը և հալածանքների: Սակայն միայն այդ պատճառով կաթողիկոսը չէր կարող Հերակլ Բ-ի անունից խանին հավաստել, որ այդ կնիքը կեղծված է: Կաթողիկոսի նման քայլը հուշում է Սիմեոն Երևանցու և Հերակլ Բ-ի ընդհանուր խնդիրներ ունենալու, թուրք և պարսիկ նվաճողների դեմ ընդհանուր պայքարելու (անկախ դրա տվյալ ժամանակահատվածում իրատեսական կամ ոչ իրատեսական լինելուց) քաղաքականության մասին: Այս դեպքերի քննությունից մեկ այլ կարևոր եզրակացության ևս կարելի է հանգել: Դա վերաբերվում է Հուսեյն Ալի խանի և Հերակլ Բ-ի փոխհարաբերություններին: Երևանի խանը Հերակլ Բ-ի հարկատուն էր, սակայն Սիմեոն Երևանցին փորձում էր Հերակլ Բ-ին «արդարացնելու» Հուսեյն Ալի խանի մոտ, որպեսզի խանը չկարծեր, որ նա պարսիկների դեմ ուղղված քայլեր է ծրագրում: Այս փաստը խոսում է խանի բավականին ինքնուրույն լինելու: Սակայն դա բավարար չէր, որպեսզի կաթողիկոսը ցանկություն ունենար Հերակլ Բ-ին պաշտպանել խանի մոտ: Կարծում ենք տվյալ ժամանակահատվածում Հերակլ Բ-ը Երևանի խանի նկատմամբ որոշակի զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում՝ հաշվի առնելով Քերիմ խանի ազդեցությունը տարածաշրջանում: Վերջինս, ակտիվ ռազմական գործողություններ իրականացնելով Ղարաբաղի և Ղուբայի խանությունների դեմ, կարողանում է հաղթել և իր հետ գերի տանել Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանին և Ղարաբաղի Փանահ խանին³⁷⁸:

³⁷⁸ Գ. Աղանյան, Դիվան Հայոց պատմության, Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 491:

Այս շրջանում Երևանի խանի իր հերթին չխուսափեց օգնական գործ ուղարկել Գանձակի Ծահվերդի խանին, ում դեմ դաշինք էին կազմել Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը (Փանահ խանին Ղարաբաղում փոխարինեց իր որդի Իբրահիմը), Ծիրվանի Հուսեյն խանն ու Հերակլ Բ-ը³⁷⁹: 1770թ. մայիսի 28-ին էնզելիում ռուս հյուպատոս Գավրիլա Բոգոլյուբովը արտաքին գործերի կոլեգիային գրում է, որ Քերիմ խանը Երևանի խանին կոչ է անում հրաժարվել Հերակլ Բ-ին հարկ վճարելուց և դիմադրություն ցույց տալ: Հերակլ Բ-ը աջակցություն ունի Երևանի հայության կողմից: Հերակլ Բ-ը սպառնալիքներով Երևանի խանից երեսուն հազար ռուբլի³⁸⁰ հարկ է վերցնում, ցույց տալով, որ պատրաստ է զենքի ուժով վերիլից (Քերիմ խանից) վերցնել Երևանը: Քանի որ Երևանի խանը բավարար ուժ չունեւ Հերակլ Բ-ին դիմակայելու, սպասվում էր, որ գործը կհասնի վերիլի և Հերակլ Բ-ի բախմանը³⁸¹: Այսպիսով կարող ենք փաստել, որ Հերակլ Բ-ի իշխանությունը Երևանի վրա հաստատուն չի եղել, երբեմն Հուսեյն Ալին անգամ բացահայտ գործել է վրաց արքայի դեմ:

Աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Երևանի խանն ակտիվ մամակագրական կապեր է ունեցել Հերակլ Բ-ի, ինչպես նաև նրա կնոջ՝ Դարեջան թագուհու, և որդու՝ արքայազն Գեորգիի հետ: Ժամանակակից սկզբնաղբյուրներում հեղինակները, հիշատակելով Հերակլ Բ-ի դեպի Երևան իրականացրած արշավանքները, նշում են, որ դա Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հարկատվությունից խուսափելու հետևանքն էր: Վրացական արքունիք ուղարկված մամակների ուսումնասիրումից հնարավոր է

³⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 492:

Հարկի ցանի ըստ Լուծյան ճիշտ նշված չէ, քանի որ այլ սկզբնաղբյուրներում այն նշվում է 3 000 թուման: Թիֆլիսի թումանով հաշվելու դեպքում հարկը կկազմի 30 000 ժուրի: Սակայն եթե հաշվի առնենք, որ վրաց արքունիք ուղարկվելիք հարկը թավրիզի թումանով էր հաշվում, ապա 3000 թումանը ունեւոր վերածնկան կլինեիր 9000-ից քիչ ավելի: Կարծում ենք այսատեղ գործ ունենք ինչ որ թվաբանական չվորթմունքի հետ:

³⁸¹ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 101.

լինում առավել մանրամասն և արժեքավոր տեղեկատվություն ստանալ հարկի վճարման կարգի, ինչպես նաև հարկատվությունից խուսափելու եղանակների մասին: Հուլեյն Ալին, բանեցնելով ճկուն դիվանագիտություն, չէր հրաժարվում հարկատվությունից, փոխարենը այն կանոնավոր կերպով չէր իրականացնում: Վրաց թագուհի Դարեջանին գրված նամակում խանը, հավաստելով իր հավատարմությունը և բարեկամությունը, նշում է, որ 400 թավրիզի թուման է ուղարկում,³⁸² մեկ այլ դեպքում 200 թավրիզի թուման է ուղարկում, միաժամանակ պատրաստակամություն հայտնելով կատարելու ցանկացած տիպի ծառայություն³⁸³: Բացի սա, խանը երբեմն գումարի փոխարեն որպես հարկ գյուղմթերք էր ուղարկում: Վրաց արքունիք գրված նամակներից մեկով Երևանի խանը նշում է, որ Բաբա բեկի միջոցով 1000 ձմերուկ է ուղարկում Վրաստան, խնդրելով ներել իրեն հարկի վճարումն ուշացնելու համար³⁸⁴: Հերակլ Բ-ն իր հերթին փորձում էր տարբեր մեթոդներ գործի դնելով Երևանի խաներից ստանալ իր հարկը: Նման մեթոդներից մեկն իր պարտատերերին վճարելու փոխարեն Երևանի խանից համապատասխան գումարը վերցնելու փոխգիր տալն էր: Այսպես նա վարվեց տպագրիչ Պողոս Հովհաննիսյանի դեպքում, ով Թիֆլիսում տպարան էր հիմնադրել և Հերակլ Բ-ը, դրա դիմաց չվարձատրելով նրան, 400 թումանի փոխգիր տվեց, որպեսզի նա այդ գումարը վերցնի Երևանի խանից³⁸⁵:

Խառնի հարկատվությունից խուսափելը երբեմն հանգեցնում էր
Հերակլ Բ-ի կողմից պատժիչ արշավանքի իրականացմանը,

382 ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233:

383 Նույն տեղում, էջ 59ա:

³⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 37բ:

385 **Ս. Ճեմճեմյան**, Տպագրիչ Պողոս Արապեան և Հերակլ Բ. Վրաց թագավորը, Բազմավեպ, 1978թ. 1-2, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, էջ 84: Պողոսը Էջմիածին է գալիս 1783թ. հոկտեմբերին և նոր տպագրական դազգահի հիմնումը սկսում: Այն ավարտելով 1784 փետրվարի 5-ին՝ Պողոսը քի հեռանում, քանի որ դեռ չէր վերցրել իր գումարը խանից: Նա գումարը մեծ դժվարությամբ է վերցնում և մարտ-ապրիլ ամիսներին հեռանում է Երևանի խանությունից: Նույն տեղում, էջ 84-85:

որոնց միջոցով Հերակլ Բ-ը վերականգնում էր ազդեցությունը Երևանի խանությունում: Հերակլ Բ-ը այդ արշավանքներն իրականացնում էր այն ժամանակ, երբ խանությանն նկատմամբ հետաքրքրություններ ունեցող այլ ուժեր, ինչպիսիք են օսմանյան փաշաները, Քերիմ խանը, այլ ներքաղաքական կամ արտաքին քաղաքական խնդիրներով զբաղված լինելով, չէին խոչընդոտի Հերակլ Բ-ին:

Երևանի խաների և վրաց թագավորի հարաբերություններում ինչպես այս արշավանքների ժամանակ, այնպես էլ արշավանքների հետևանքների հաղթահարման՝ կողմերի հաշտեցման ժամանակ մեծ նշանակություն ուներ Սիմեոն Երևանցու և նրա հաջորդ Ղուկաս Կարնեցու կատարած միջնորդական գործունեությունը: Հերակլ Բ-ը արշավանքները Երևան տեղի են ունեցել 1765 և 1779 թվականներին: Հերակլ Բ-ի 1765թ. արշավանքն արյունալի հետևանքներ չի ունենում: Մեր պատմագրությունում³⁸⁶ ընդունված է սկզբնաղբյուրներում առկա այն տեսակետը, որ Սիմեոն կաթողիկոսի միջնորդությամբ առանց մարտերի Հերակլ Բ-ը համաձայնում է Երևանի խանության իրեն հարկատու վիճակը պահպանվելու պայմանով դադարեցնել արշավանքը³⁸⁷: Այն, որ Սիմեոն Երևանցին այս արշավանքի ժամանակ ակտիվ գործունեություն է ծավալել Հերակլ Բ-ին Երևանում ռազմական գործողություններ իրականացնելուց զերծ պահելու ուղղությամբ, միանշանակ անհերքելի փաստ է: Սակայն մենք հակված չենք կարծելու, որ Հերակլ Բ-ը, ունենալով ոչ մեծ ֆինանսական միջոցներ, Երևանը թալանելու և մեծ ավարով, առանց լուրջ ռազմական

կորուստների վերադառնալու հնարավորություն, պարզապես Սիմեոն Երևանցու միջնորդությամբ դադարեցրեց իր արշավանքը՝ զրկվելով մեծ ավարից: Ամենահին չթերագնահատելով Սիմեոն Երևանցու ծավալած գործունեությունը և նրա անձնական հեղինակությունը Հերակլ Բ-ի մոտ, կարծում ենք, որ վերջինիս կողմից արշավանքի դադարեցումը կարող էր պայմանավորված լինել Վախթանգ 6-րդի (1711-1714թթ., 1716-1724թթ.) ապօրինի որդի Պաատայի ապստամբությամբ: Վերջինս Հերակլ Բ-ից դժգոհ մի խումբ իշխանների հետ դավադրություն էր փորձում կազմակերպել նրա դեմ և նրան սպանելով բազմել գահին: Սակայն դավադրությունը ժամանակին բացահայտվում է և Հերակլ Բ-ը կարողանում է կանխել այն³⁸⁸:

Այս արշավանքից հետո Հերակլ Բ-ին հարկատու դարձան նաև Երևանի խանության տարածքում ապրող քրդերը, որոնց առաջնորդ Սուլեյմանի դստեր հետ ամուսնացած էր Երևանի Հուսեյն Ալի խանը: Սուլեյմանի գլխավորությամբ քրդերը պարբերաբար ավերիչ արշավանքներ էին կատարում դեպի Կարսի, Բայազետի և այլ շրջաններ: Ղազախի գյուղերը ավերելու և մարդկանց կոտորելու ժամանակ քրդերը սպանում են ղազախցիների առաջնորդ Ջաֆար յուզբաշու որդուն³⁸⁹: Հերակլ Բ-ի արշավանքի ժամանակ քրդերը խուսափում են վերջինիս հետ բախումից, անցնում են Արաքս գետը՝ հեռանալով Երևանի խանության տարածքից: Հուսեյն Ալի խանը Հերակլ Բ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելուց հետո դիմում է Սիմեոն Երևանցուն, որպեսզի վերջինս միջնորդի Հերակլ Բ-ի մոտ Հուսեյն Ալի խանի աներոջ՝ Սուլեյմանի համար, և քրդերը նրա գլխավորությամբ կարողանան վերադառնալ և բնակվել Երևանի խանությունում: Սիմեոնը պատասխանում է, որ դժվար կլինի միջնորդել առանց տուրք խոստանալու: Հուսեյն Ալի խանն առաջարկում է վերահաստատել այն կարգը, որը եղել է Նադիր շահի ժամանակ, համաձայն

³⁸⁶ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800թթ.), էջ 111, Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ, Երևան 1973թ., էջ 817-818 և այլն:

³⁸⁷ Այս դեպքերի բնման արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Գ, Թիֆլիս 1894թ., Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 194-218, աշխատությունը, որի «Յաղագս գալստեան Աստուածագոր Արքային վրաց Հերակլայ յերկիրս Երեւանու ի ՌՄԺԴ ամի (1765) թուականութեանս մերում, ևւ ՚ի Յունիս ամսեանն» գլուխը ամբողջությամբ նվիրված է վերոնշյալ իրադարձություններին:

³⁸⁸ Օ. Маркова, նշվ. աշխ., էջ 132.

³⁸⁹ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 195:

որի քրդերը թե՛ տեղի խանին, թե՛ շահին 300-360 թուման տուրք էին տալիս: Սիմեոնի միջնորդությամբ Հերակլ Բ-ը թույլ տվեց քրդերին Սուլեյմանի գլխավորությամբ վերադառնալ³⁹⁰: Ի պատասխան կաթողիկոսի միջնորդության Սուլեյմանը հետագայում օգնեց նրան: Երբ Սիմեոն Երևանցին հրաժարվեց մի քանի տարվա հարկ վճարել խանին և նրանց միջև խնդիրներ ծագեցին, Սուլեյմանի միջնորդությամբ խանը հաշտվեց կաթողիկոսի հետ³⁹¹: Դառնալով Հերակլ Բ-ի հարկատուն՝ քրդերը հետագայում՝ 1767թ. և 1769թ. հարկ չվճարեցին, ինչին հետևեց Հերակլ Բ-ի պատժիչ արշավանքը քրդերի դեմ³⁹²:

Որոշ ժամանակ անց Հուսեյն Ալի խանը կրկին հրաժարվում է Հերակլ Բ-ին տարեկան 3000 թուման³⁹³ հարկ վճարել³⁹⁴: Վրաց արքան Հուսեյն Ալի խանին պատժելու համար 1778թ. զորքով արշավում է Երևանի վրա³⁹⁵: Սակայն Երևանի բերդ չհասած կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու միջնորդությամբ դադարեցնում է արշավանքը՝ իր պահանջը խանի կողմից կատարելու խոստման դիմաց: Սակայն խանը չի կատարում իր խոստումը և չի վճարում հարկը: 1779թ. Քերիմ խանի մահանալուց հետո³⁹⁶ Հերակլ Բ-ն իրեն առավել ազատ զգաց Երևան պատժիչ արշավանք իրականացնելու համար, քանի որ մինչ այդ Հերակլ Բ-ի նման արշավանքը կարող էր հանդիպել Քերիմ խանի հակազդեցությանը: Հու-

սեյն Ալի խանն իր հերթին փորձում էր օգտագործել Հերակլ Բ-ի և Քերիմ խանի մեջ եղած այս հակասությունը և խուսափել կանոնավոր հարկատվությունից: Սակայն իրադրությունը փոխվեց Քերիմ խանի մահվանից հետո, և Հերակլ Բ-ը, իրեն իր գործողություններում ավելի ազատ զգալով, իր որդի Լևոնի հետ 12000-անոց զորքով, որոնց մեջ մեծ թվով լեզգիներ կային, շարժվում է Երևանի վրա³⁹⁷: Խանը, լսելով Հերակլ Բ-ի արշավանքի մասին, խնդրում է Սիմեոն Երևանցուն միջնորդել: Սակայն այս անգամ Հերակլ Բ-ը վճռական էր տրամադրված և կաթողիկոսի միջնորդությունները չեն օգնում: Խանը փորձում է հաշտության գնալ Հերակլ Բ-ի հետ՝ խոստանալով նրան տալ 4000 թուման և այլ նվերներ: Սակայն Հերակլ Բ-ը չի համաձայնվում³⁹⁸:

Գ. Աղանյանը, անդրադառնալով այդ դեպքերին, նշում է, որ այդ արշավանքի ժամանակ «...ամենահարուստ հայ գիւղերը գաղթեցին Բայազետ և այլ տեղեր...»³⁹⁹: Հերակլ Բ-ը չի կարողանում գրավել Երևանի բերդը: Անհաջողության մատնվելով այս նախաձեռնությունում նա փորձում է Երևանի բնակչությանը գերեվարել և բնակեցնել իր երկրում, որով կթուլացներ Երևանի խանին: Այդ նպատակով նա. «առաքէ զոմանս ի հաւատարմաց իւրոց՝ զՄէլիք Ծաքարօ, զՄիրզա Ռապի և զտէր Զօհաննէս Հայոց ի Բլուր գիւղէ առ Հայս փախուցեալս ի Բայազիտ, խօսիլ ընդ նոսա զխաղաղութիւն, թէ՛ ընդէ՞ր իբր յօտարէ ընդոստեալ խուսափէք զձեզ յանկիւնս աշխարհաց Քրդաց, ո՞չ ապաքէն վասն ձեր առի զգէն՝ փրկել զձեզ ի ձեռաց Պարսիցն ձերոց նեղչաց»⁴⁰⁰: Որոշ աղբյուրների հաղորդման համաձայն Երևանի խանությունից բռնագաղթվածների մեջ եղել են նաև թուրքեր և պարսիկներ⁴⁰¹:

³⁹⁰ Նույն տեղում, էջ ԾԶԴ:

³⁹¹ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Հատոր Բ, Էջմիածին 2001, էջ 3527:

³⁹² Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 188-189:

³⁹³ Ամենայն հավանականությամբ այստեղ խոսքը թավրիզի թումանի մասին է, քանի որ սովորաբար վրացական արքունիք ուղարկվելիք գումարը Երևանի խաները հաշվում էին թավրիզի թումանով: Վրացական արքունիք ուղարկվելիք գումարների դրամական միավորի մասին տե՛ս ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 38բ, 59ա:

³⁹⁴ Գ. Աղանյան, Դիվան հայոց պատմության, Գիրք Դ, (Ղուկաս կաթողիկոս), Թիֆլիս 1899, էջ ԻԸ:

³⁹⁵ Նույն տեղում, էջ ԻԸ:

³⁹⁶ H. Algar, Religion and State in Iran 1785-1906. The Role of the Ulama in the Qajar Period, University of California Press Berkley, Los Angeles, London, 1980, p 33.

³⁹⁷ Գ. Աղանյան, Դիվան հայոց պատմության, Գիրք Դ, (Ղուկաս կաթողիկոս), Թիֆլիս 1899, էջ ԻԸ:

³⁹⁸ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 179:

³⁹⁹ Գ. Աղանյան, Դիվան հայոց պատմության, Գիրք Դ, (Ղուկաս կաթողիկոս), էջ ԻԸ:

⁴⁰⁰ [Բարսեղ Սուրբունեանց], նշվ. աշխ., էջ 280:

⁴⁰¹ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 199:

Հարկ ենք համարում նշել այն հանգամանքը, որ Հերակլ Բ-ը հայ բնակչությանը խոստանում է ետ վերադառնալու դեպքում փոխհատուցել նրանց իրենց նախկին գրկանքների համար. «գրկանս ձեր տուժեցից ի Պարսից եօթնապատիկ»: Նա պարտադրում է նաև Սիմեոն Երևանցուն, որ նա ևս քայլեր ձեռնարկի փախստականներին ետ վերադարձնելու ուղղությամբ, հավաստելով, թե. «վասն դոցա փրկութեան առի զզէն»: Վրաց արքան Բայազետի փաշայից ևս պահանջում է ետ վերադարձնել այնտեղ ապաստանած հայերին⁴⁰²:

Հայերի վերադառնալուց հետո Հերակլ Բ-ը դրժում է իր խոստումը և հայերին գերեվարում ու տանում է Թիֆլիս: «Կոռնկ Հայոց աշխարհի» ամսագրի «Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար» հոդվածում անդրադարձ է արվում այս դեպքերին և նշվում, թե որ գյուղի բնակիչներն են գերի տարվել Թիֆլիսի. «Հերակլը հետևյալ գյուղերի բնակիչներին է տանում գերի Թիֆլիս՝ Հախուես Բալասան մելիքավ մոցա, Բլուր Մինաս մելիքավ մոցա, Ալեթլու և Էվճիլար գյուղերը քեթխոդայովք մոցա: Այս գյուղերը Երասխից այն կողմ էին, իսկ այս կողմից՝ Քեալակարխու և Սարգիս-ջան մելիք մոցա, Ծահրիարուս Զօհան մելիք քեթխուդայ մոցա, Ղուրդուղուլու և խրտնած Հարություն քեթխուդայ մոցա: Աշտարակ և Գեորգ իշխան մոցա»⁴⁰³: Հարկ ենք համարում նշել, որ վրացական պատմագրությունում այս դեպքերը հաճախ խեղաթուրված են ներկայացվում. Ա. Ծեիշվիլին նշում է, որ վրացիները գրավում և ավերում են Երևանը, Գ. Մայսուրաձեն եմթադրում է, որ արշավանքի ժամանակ Երևանից չհեռացած գյուղերի բնակչությունը պատրաստ էր ընդունել վրացահպատակություն, ուստի նրանց նկատմամբ բռնություն չկիրառեց և խանությունից հեռացրեց միայն իր նկատմամբ վտանգ ներկայացնող բնակչությանը⁴⁰⁴:

⁴⁰² Նույն տեղում, էջ 201:

⁴⁰³ [Բարսեղ Սուրդուխեանց], նշվ. աշխ., էջ 280:

⁴⁰⁴ Պ. Զոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 199:

Վաղարշապատի բնակիչները կարողանում են փրկվել: Նրանց Սիմեոն Երևանցին ապաստան է տալիս Էջմիածնի պարիսպների ներսում՝ Հերակլ Բ-ին խոստանալով վանքը չավերելու դեպքում կատարել նրա պահանջները: Հերակլ Բ-ը կաթողիկոսից մեծ չափի գումար է պահանջում, ինչը և ստանում է⁴⁰⁵:

Արշավանքի հենց սկզբում Հուսեյն Ալի խանը հայությանը կասկածում էր Հերակլ Բ-ի հետ համագործակցելու մեջ՝ կարծելով, որ հայերը ցանկանում են, որ Երևանի բերդին տիրի իրենց հավատակից արքան: Այդ պատճառով մինչ Երևանի բերդի պաշարվելը խանը հայ բնակչության մի մասին, այդ թվում տասներեք մշանավորների, պահում է բերդի տարածքում: Հերակլ Բ-ի հեռանալուց հետո խանը մշանավոր հայերին տանջանքների է ենթարկում և մեծ գումարներ խլում նրանցից, նրանցից մեկին մահապատժի ենթարկում՝ մեղադրելով Հերակլ Բ-ի հետ համագործակցելու և նրան դեպի Երևան արշավելու հրահրելու մեջ⁴⁰⁶:

Հերակլ Բ-ի այս արշավանքը և բնակչության գերեվարումը մեծ վնաս հասցրեցին Հուսեյն Ալի խանին: Վերջինս քայլեր է ձեռնարկում Հերակլ Բ-ի հետ հաշտվելու համար: Նա հույս ուներ, որ հաշտությունից հետո Հերակլ Բ-ը թույլ կտար Վրաստան գաղթեցված բնակչության մի մասին վերադառնալ Երևան: Խանի և Հերակլ Բ-ի հարաբերություններում միջնորդի դեր է կատարում Չլդրի Սուլեյման փաշան⁴⁰⁷: Հուսեյն Ալի խանն իր կնիքապահին ուղարկում է նրա մոտ՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը, որպեսզի վրաց արքան թույլատրի Երևանից բռնագաղթած բնակչությանը ետ վերադառնալ⁴⁰⁸: Վ. Գրիգորյանը Սուլեյման փաշայի միջնորդի դերը բացատրում է Օսմանյան կայսրության նախաձեռնությամբ, որին ձեռնառու չէին Երևանի և Վրաստանի միջև թշնամական հարաբերությունները, քանի որ օսմանյան իշխանությունները

⁴⁰⁵ А. Араратян, նշվ. աշխ., էջ 55.

⁴⁰⁶ Е. Хубов, Описание достопамятных происшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, т. е. от патриаршество Симеонова (1779 г) до 1809 года, Санкт-Петербург 1811 г., с. 3-4.

⁴⁰⁷ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 111ա.

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 147ա:

ընդ կարծում էին, որ Հերակլ Բ-ը կարող էր վերջնականորեն գրավել Երևանը: Կարծում ենք տվյալ ժամանակահատվածում Հերակլ Բ-ն այնուամենայնիվ ի վիճակի չէր վերջնականորեն գրավել Երևանը, քանի որ վրաց թագավորը չունեւր բավարար ուժական ուժ անգամ իր երկիրը լեզգիների արշավանքներից պաշտպանելու:

Հուսեյն Ալի խանը մի քանի անգամ պատվիրակություն է ուղարկում Հերակլ Բ-ի մոտ՝ բանակցելու: Չնայած այս բանակցությունները որոշակիորեն թուլացնում են լարված հարաբերությունները կողմերի միջև, այնուամենայնիվ դրանք վերջնական հաջողություն չեն ունենում, քանի որ Հերակլ Բ-ը չի հաշտվում խանի հետ: Այս բանակցություններին իր միջնորդությունն էր հանդես բերում մահ Էջմիածնի կաթողիկոս Ղուկաս Կարենցին⁴⁰⁹:

Օգտվելով Հուսեյն Ալի խանի թուլացած դիրքերից՝ մի քանի քոչվոր ցեղեր ապստամբություն են բարձրացնելում խանի դեմ, դուրս են գալիս խանության տարածքից և այլ ցեղերի հետ միավորվելով պարբերաբար ավերիչ և թալանիչ հարձակումներ իրականացնում խանության տարածքներում⁴¹⁰:

Սակայն իրադրությունը տարածաշրջանում շուտով փոխվում է և Հերակլ Բ-ը շտապում է հաշտվել Հուսեյն Ալի խանի հետ: Հերակլ Բ-ի դաշնակից Իբրահիմ խանը պատերազմի մեջ է մտնում Խոյի Ահմադ խանի հետ և Հերակլ Բ-ը, ունենալով Խոյ արշավելու ծրագրեր, ստիպված պետք է անցներ Արարատյան դաշտով, ինչի համար էլ նրան պետք էր հաշտություն Հուսեյն Ալի խանի հետ⁴¹¹: Կարծում ենք, որ այս իրադարձություններին հաջորդել է Հերակլ Բ-ի կողմից միջնորդներից որևէ մեկի միջոցով Հուսեյն Ալի խանին հաշտվելու ցանկության մասին հայտնելը: Դրա մասին է հուշում Երևանի Հուսեյն Ալի խանի Հերակլ Բ-ին ուղղված մամակներից մեկը, որով խանը նշում է, որ մեծ ուրախությամբ է

ընդունել վերջինիցս եկած լուրը և ֆինանսական միջոցներ է ուղարկում նրան⁴¹²: Նամակը վերնագրված է «Վալիի մոտ բանակցող ուղարկելու վերաբերյալ», ինչը ենթադրում է, որ Հուսեյն Ալի խանը նոր պատվիրակություն է ուղարկել Հերակլ Բ-ի մոտ: Իրադարձությունների ուսումնասիրումն առավել խորքային է լինում սկզբնաղբյուրների հաղորդած այլ տեղեկությունների շնորհիվ: Համաձայն դրանց, Հուսեյն Ալին 1781թ.ի նոյեմբերին չորրորդ պատվիրակությունն է ուղարկում Հերակլ Բ-ի մոտ՝ իր որդի Ղուլամ Ալի խանի գլխավորությամբ: Այս պատվիրակության այցին հաջորդում է վրաստան բռնագաղթեցված գյուղացիների մի մասի վերադարձը Երևանի խանություն: Հաշտության շուրջ բանակցելու համար Ղուլամ Ալի խանի հետ Երևան է գալիս Հերակլ Բ-ի ներկայացուցիչ Իվանե Մուխրան բեյը, ով, մինչև 1782թ. հունվարի 12-ը մնալով Երևանում, հասնում է հաշտության կնքման, որի համաձայն Երևանի խանը պետք է Հերակլ Բ-ին մախկինի պես տարեկան 3000 թուման վճարեր, անհրաժեշտության դեպքում իր զորքով օգնության հասներ, ինչպես նաև Երևանի խաները պետք է այսուհետ մախբան իրենց իշխանությունը ժառանգելը, հաստատվեին Հերակլ Բ-ի կողմից⁴¹³:

Այսպիսով, Մատենադարանի դիտարկվող շրջանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալների ներգրավումը օգնում է առավել ամբողջական դարձնել վրաց թագավոր Հերակլ Բ-ի և Երևանի Հուսեյն Ալի խանի փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը և եզրակացնել, որ Երևանի խանի փորձերը տարածաշրջանի այլ ուժերի հետ համագործակցելով խուսափել Հերակլ Բ-ի նկատմամբ իր վասալական պարտականությունները կատարելուց միշտ չէ, որ պսակվում էին հաջողությամբ: Ի վերջո Երևանի խանության նկատմամբ այլ հավակնորդների բացակայության պայմաններում Հերակլ Բ-ը կարողացավ մեծ ուժերով արշավել Երևան և ամրապնդել իր ազդեցությունն այստեղ: Եթե 1750-1770-

⁴⁰⁹ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 69-71:

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 70:

⁴¹¹ Նույն տեղում, էջ 72:

⁴¹² ՄՄ, արքայադատ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 222բ:

⁴¹³ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 73:

ականների վերջ ընկած ժամանակահատվածում Հուսեյն Ալի խանը պարտավոր էր միայն 3000 թուման գումար հարկ վճարել՝ փոխարենը ստանալով ռազմական օգնություն վրաց արքայից և պահպանել ներքին ինքնուրույնություն, ապա Հերակլ Բ-ի 1779թ. արշավանքից հետո խանությունը ծանր դրության մեջ հայտնվեց և Հուսեյն Ալի խանի ու Հերակլ Բ-ի միջև 1782թ. կնքված հաշտությունից հետո Հերակլ Բ-ի ազդեցությունն ուժեղացավ Երևանում. այսուհետ Երևանի խաների ինքնուրույնությունը սահմանափակված էր խանության ներսում, քանի որ նրանք պետք է հաստատվեին Հերակլ Բ-ի կողմից, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության մեջ համագործակցեին նրա հետ՝ անհրաժեշտության դեպքում զորք տրամադրելով:

ԳԼՈՒԽ IV.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1780-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

4.1. Երևանի խանությունը 1780-ականների ռուս-իրանական հարաբերությունների համատեքստում

Քերիմ խանի մահվանից հետո, երբ Իրանում շահական գահի օրինական ժառանգորդի բացակայության պայմաններում կրկին զահակալական կոիվներ սկսվեցին, Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Այսրկովկասում իրենց ազդեցությունը տարածելու համար: Իրանում Ռուսական կայսրության հյուպատոս Ի. Տումանովսկին, արտաքին գործերի կոլեգիային գրած հաշվետվությունում, նկարագրելով իրադրությունը Իրանում Քերիմ խանի մահվանը նախորդող ժամանակաշրջանում, նշում է, որ Իրանը, օրինական շահի բացակայության պայմաններում, ղեկավարվում է խաների կողմից, ովքեր իրենց տիրույթներում ունենալով անսահմանափակ իշխանություն, զվարճանում են միմյանց հետ պատերազմելով, միմյանց հյուր կանչելով հանում են աչքերը, երկիրն ավերակների է վերածվում: Այնուհետև հեղինակը, հաշվետվությունում նշելով, որ Իրանում տարածված լուրերի համաձայն վեքիլը մահացու հիվանդ է, փորձում է կանխատեսել, թե ինչպիսին կլինի իրադրությունը Իրանում վեքիլի մահվանից հետո, գրելով, որ երկրում երկար ժամանակ արյունահեղություն կլինի, մինչև որևէ մեկը հաջողության հասնի և դառնա շահ կամ վեքիլ, քանի որ Քերիմ խանի որդիները չեն համարվում օրինական ժառանգորդներ⁴¹⁴:

Հյուպատոսի կանխատեսումներն իրականություն դարձան և Իրանում գահի համար ընթացող պայքարին Ռուսաստանը փոր-

⁴¹⁴ РГАДА, фонд 15, оп. 1, дело 192, с. 134/25 об. 25.

ձեց ակտիվ դիվանագիտական մասնակցություն ունենալ՝ նպատակ ունենալով նման կերպ ամրապնդել և տարածել իր ազդեցությունն Այսրկովկասում: Քերիմ խանի մահվանից հետո (1779 թ. մարտի 2) իշխանության համար պայքար ծավալվեց գեներալի միջև՝ Քերիմի եղբայրներ Զեքի խանի, Սադեդ խանի և Քերիմի որդի Աբուլ Ֆաթի խանի միջև: Աբուլ Ֆաթի խանը, իրեն հայտարարելով Քերիմ խանի ժառանգորդ, կարողանում է հաստատվել Ծիրագում: Սակայն նրան իշխանությունից զրկում է Սադեդ խանը⁴¹⁵: Գիլանի Հեդայեթ խանը, ցանկանալով Ռուսաստանին ներգրավել այս պայքարի մեջ, Աստրախանի նահանգապետ Ժուկովին գրած նամակում Քերիմ խանի որդու անունից օգնություն է խնդրում վերջինիս իշխանությունը Իրանում հաստատելու համար⁴¹⁶: Հայտնի չէ, թե ռուսական իշխանություններն ինչպես են պատասխանել Հեդայեթ խանի այդ նամակին, սակայն աղբյուրներում տեղեկության չենք հանդիպել նամակը ստանալուն հաջորդող ժամանակահատվածում Իրանում ծավալված միջֆեոդալական պայքարին հօգուտ Հեդայեթ խանի և Աբուլ Ֆաթի խանի ռուսական օգնության և միջամտության մասին:

Երևանի խանի⁴¹⁷ Սուլեյման փաշային գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ Իրանում ընթացող իրադարձություններին հետևում էին նաև օսմանյան իշխանությունները՝ քայլեր ձեռնարկելով Այսրկովկասի խաներին միավորելու և տարածաշրջանի

Իրանի խաների ոտնձգություններից զերծ պահելու ուղղությամբ: Նամակից տեղեկանում ենք, որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն ու լեզգիների Ումմա խանը նամակներ են ուղարկել Երևանի խանին՝ տեղեկացնելով, որ լեզգի զորահրամանատարներն անցել են իրենց (հավանաբար Երևանի խանը նկատի ունի իրեն, Սուլեյման փաշային և իրենց դաշնակիցներին) կողմը⁴¹⁸: Նամակով հաղորդվում է նաև, որ «Ախալխալի, Էրզրումի և Ռումի կողմերի սանջակբեկերի միրմիրանի պաշտոնը» տրվել է Երևանի խանին, և հրամայվել է, որ եթե որևէ օգնության կարիք լինի, ապա պետք է առանց հապաղելու իրեն օգնության գան⁴¹⁹:

Օսմանյան իշխանությունների կողմից տարածաշրջանի խաների ու փաշայությունների մասնակցությամբ դաշինք ստեղծելու փորձը նպատակ ուներ դիմագրավելու Այսրկովկասում Իրանի խաներից որևէ մեկի ազդեցության տարածմանը: Օսմանյան իշխանությունները փորձում էին Իրանի խաների ազդեցությունից զերծ պահել հատկապես Երևանի խանությունը: Թերևս դրանով էր պայմանավորված Երևանի խանին միրմիրանի պաշտոն տալը: Դա ըստ էության ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ մեր կողմից ուսումնասիրված սկզբնաղբյուրներում չկա որևէ հիշատակություն խանի, որպես «Էրզրումի, Չլդրի և Ռումի կողմերի սանջակբեկերի միրմիրան», որևէ գործունեություն իրականացնելու վերաբերյալ:

Այս ընթացքում Իրանում որոշ հաջողությունների հասած Ալի Մարդան խանը գործունեություն է ծավալում նաև Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքներում իր իշխանությունը տարածելու ուղղությամբ: Իրադարձությունների նման ընթացքով որոշակի սպառնալիք առաջացավ նաև Երևանի խանի իշխանության համար: Ալի Մարդան խանի օգնությամբ Չանադուլի խանը կարողացավ Նախիջևանում իշխանությունից հեռացնել Աբասդուլի խանին և տիրանալ Նախիջևանին: Աբասդուլի խանի կողմնակից Զիլաի-Ղարաբեկը գրավում է Նախիջևանից 20 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Հաջի Դեմուր և Զարի բերդերը: Աբասդու-

⁴¹⁵ Պատմություն Պարսից, Յորագրե Մեսրովպայ Դ Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկախի Ս. Էջմիածնի ճրդեամբ և Շախիբ Պարոն Յովհաննիսի Սարգսեան Սաղմաստոցիոյ ի հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, Հատոր Ա, Կալկաթա 1846, էջ 205:

https://books.google.am/books?id=redo-AAAACAAJ&pg=PA205&lpg=PA205&dq=%D5%A1%D5%AC%D5%AB+%D5%B4%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A1%D5%A4+%D5%AD%D5%A1%D5%B6&source=bl&ots=o4YrEJ_amv&sig=n40KldZ2QxKqRnx-I04rfOWP70Y&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjBxMaBiaXaAhUhm5oKHZvW-DoQQ6AEILDAB#v=onepage&q=%D5%A1%D5%AC%D5%AB%20%D5%B4%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A1%D5%A4%20%D5%AD%D5%A1%D5%B6&f=false

⁴¹⁶ РГБИА, фонд 52, оп 1/194, ч. 1, дело 237, ч. 2, л. 6.

⁴¹⁷ Հայտնի չէ թե որ խանն է նամակի հեղինակը:

⁴¹⁸ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 107ա-107բ:

⁴¹⁹ Նույն տեղում, էջ 108ա:

լին իր գործով միանում է նրան և լուր ուղարկում Ղուլամ Ալի խանին՝ խնդրելով նրա օգնությունը: Ս. Բուռնաշևը, ակտիվորեն հետևելով այդ իրադարձություններին, 1784թ. մարտի 26-ին Պ. Պոտոմկինին ուղղված իր գեղուցագրով հայտնում է, որ Ղուլամ Ալին որոշել է օգնել նրան⁴²⁰: Աբասղուլին օգնության խնդրանքով դիմում է նաև Հերակլ Բ-ին, սակայն վերջինս, զբաղված լինելով իր երկրի ներքին խնդիրներով, չի կարողանում օգնել նրան: Հերակլ Բ-ը Բուռնաշևին տեղեկացնում է, որ ինքն Աբասղուլիին խորհուրդ է տվել սպասել գեներալ Պ. Պոտոմկինի վրաստան ժամանելուն, որից հետո հայտնի կլինի Ալի Մարդանի և ռուսական իշխանությունների միջև ընթացող բանակցությունների մասին: Աբասղուլի խանը միաժամանակ նամակ է ուղարկում Ս. Բուռնաշևին՝ հայտնելով, որ ցանկանում է ռուսահպատակ դառնալ, սակայն զրկվել է իր տիրություններից⁴²¹:

Երևանի խանը որոշում է օգնել նրան, քանի որ Ալի Մարդան խանը, հավակնելով իր ձեռքում կենտրոնացնել նաև այսրկովկասյան տարածքները,⁴²² հետագայում կարող էր հարձակվել նաև Երևանի վրա⁴²³: Աղբյուրներում տվյալների սակավության պատճառով հայտնի չէ, թե ինչպես ավարտվեց Ղուլամ Ալի խանի և Աբասղուլի խանի համագործակցությունը:

Ալի Մարդան խանի Այսրկովկասի նկատմամբ հավակնություններ ունենալու մասին է վկայում Հակոբ Անտոնյանի գեներալ Պոտոմկինին գրած նամակը: Հակոբ Անտոնյանն Ալի Մարդան խանի մոտ էր ուղարկվել գեներալի կողմից: Վերջինիս ուղարկած նամակին ծանոթանալուց հետո Ալի Մարդան խանը պատասխանում է, որ եթե «տիրուհին (Եկատերինա Բ 1762-1796թթ.) իրե-

նից շրջան կամ քաղաք է խնդրում, ապա թող իմանա, որ ինքն աստծու կամոք ամբողջ Իրանը կիսելու իշխանություն ունի, սակայն տեղյակ է, որ տիրուհին ունի շատ քաղաքներ և տարածքներ, ուստի չի կարծում, որ պետք է իրենից տարածքներ խնդրի»: Ալի Մարդան խանն իր այս մերժողական պատասխանին հավելում է, որ Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում լավ է տրամադրված⁴²⁴: Խանի այս պատասխանից պարզ է դառնում, որ ռուսական արքունիքից եղել է Այսրկովկասում որոշ տարածքներ իրենց զիջելու առաջարկ: Թե որ տարածքների մասին է խոսքը, կարելի է ենթադրել Պ. Բուտկովի աշխատությունում առկա հիշատակումից: Համաձայն դրա՝ խանը ռուսական օգնությամբ շահ դառնալու դիմաց պատրաստ էր Ռուսաստանին զիջելու ոչ միայն նախկինում Ռուսաստանին պատկանած տարածքները, այլ նաև Ղարադաղը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Երևանը⁴²⁵: Սակայն, ինչպես վերևում արդեն տեսանք, Ալի Մարդան խանի կողմից տարածքներ հանձնելու առաջարկը մերժվեց, ինչը նշանակում էր, որ նա հավակնում էր հետագայում իր իշխանությունը տարածել այսրկովկասյան վերոնշյալ խանությունների վրա: Ուստի կարծում ենք, որ Ղուլամ Ալի խանի թուրքամետ դիրքորոշումը⁴²⁶ պայմանավորված էր ոչ միայն Հերակլ Բ-ի ենթակայությունից դուրս գալու ցանկությամբ, այլ նաև նրա խանությանը Ալի Մարդան խանի կողմից սպասվող վտանգի առկայությամբ:

Այս համատեքստում կարևոր ենք համարում նաև անդրադառնալ Երևանի խանի և Ալի Մարդանի հարաբերություններին, որին մինչ այս անդրադարձ չի կատարվել ուսումնասիրողների կողմից: Մատենադարանի արաբատառ N 233 ձեռագրում առկա են Ղուլամ Ալի խանի նամակներն ուղղված Ալի Մարդանին: Այդ նամակներից մեկով Երևանի խանը հայտնում է, որ Ալի Մարդա-

⁴²⁰ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

⁴²¹ Նույն տեղում, էջ 84-85:

⁴²² Չնայած Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը նախկին իրանական կայսրության մի մասն էր, այնուամենայնիվ դրա նկատմամբ Ալի Մարդան խանը հավակնություն չուներ կամ չէր կարող ունենալ, քանի որ այն անցել էր Ռուսաստանի հովանու ներքո, իսկ Ալի Մարդան խանն էլ, իր հերթին, ռուսական իշխանությունների հետ բանակցում էր նաև Հերակլ Բ-ի միջոցով (տե՛ս Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 262):

⁴²³ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

⁴²⁴ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 301.

⁴²⁵ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа. ч. II, с. 148.

⁴²⁶ Ղուլամ Ալի խանի և օսմանյան իշխանությունների հարաբերություններին առավել մանրամասն կանոնադրամանք մեր աշխատության հաջորդ ենթագլխում:

նի դեսպանի միջոցով ստացել է վերջինիս հրամանը և նրա մոտ դեսպան ուղարկելով տեղեկացնում, որ պատրաստ է այն կատարել⁴²⁷։ Մեկ այլ նամակով Ղուլամ Ալի խանը Հերակլ Բ-ին տեղեկացնում է Ալի Մարդան խանի հրամանի մասին, որը վերաբերվում էր Իրանում կատարվող իրադարձություններին⁴²⁸։ Համաձայն նամակի, Ալի Մարդան խանի որդին Շեյխ Ուվեյս խանը պարտության է մատնել Աղա Մուհամմադ խանին և տիրել Մազանդարանին, Դամդանին և այլ տարածքների, որոնք պատկանում էին վերջինիս⁴²⁹։ Փաստորեն, Ալի Մարդանը ոչ միայն հավակնություններ ուներ իր իշխանությունը տարածել Երևանի խանությունում, այլ արդեն իսկ այն համարում էր իր ազդեցության գոտի և Երևանի խանին հրամաններ էր տալիս։ Իսկ նամակում իր ռազմական հաջողությունները թվարկելը ըստ էության դիվանագիտական քայլ էր, որով Ալի Մարդանը, ցանկանում էր ցուցադրել իր ուժը և խանի վրա դիվանագիտական ճնշում գործադրել՝ իր հրամաններին ենթարկվելու համար։ Ղուլամ Ալի խանն իր հերթին փորձում էր պահպանել իր ինքնուրույնությունն ու դիրքերը՝ օգտագործելով տարբեր գործիչների միջև առկա հակամարտությունները։ Այդ իսկ պատճառով նա Ալի Մարդանի դեսպանի մասին հաղորդեց Հերակլ Բ-ին՝ փորձելով նրա դեմ պայքարել նաև վերջինիս օգնությամբ։ Սա փաստում է նաև այն մասին, որ տվյալ ժամանակաշրջանում պահպանվում էր Երևանի խանության վասալական կախվածությունը վրաց թագավորից, ինչի դիմաց վերջինս պարտավոր էր թշնամիներից պաշտպանելու Երևանի խանությունը։

⁴²⁷ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 165բ։

⁴²⁸ Գահիի համար ընթացող պայքարի ընթացքին։

⁴²⁹ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 169ա։

4.2. Երևանի խանությունը ռուս-վրաց-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում 1780-ականներին

Մինչ Իրանում գահի համար պայքար էր ընթանում Աղա Մուհամմադ խանի և Ալի Մարդան խանի միջև, Այսրկովկասի քաղաքական կյանքում արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան 1783թ. հուլիսի 24-ին Գեորգիևսկ ամրոցում կնքվեց ռուս-վրացական պայմանագիրը, որով Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը (Արևելյան Վրաստան) անցավ Ռուսական կայսրության հովանու ներքո։ Պայմանագրի վեցերորդ հոդվածով Ռուսական կայսրությունը Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը համարում էր իր դաշնակիցը, պարտավորվում պաշտպանել այն թշնամիներից՝ չմիջամտելով երկրի ներքին գործերին⁴³⁰։

Թվում էր, թե Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը վերջնականապես ազատագրվեց թուրքական և պարսկական հարձակման վտանգից։ Գեորգիևսկի պայմանագիրը մեծ ոգևորություն առաջացրեց նաև հայ ազատագրական գործիչների մոտ։ Կրկին ի հայտ եկան Արևելյան Հայաստանը Ռուսական կայսրության օգնությամբ ազատագրելու նախագծեր, ռուս-հայկական դաշնակցային պայմանագրի օրինակներ, որոնք պետք է կնքվեին Ռուսական կայսրության օգնությամբ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումից հետո⁴³¹։ Այս իրադարձություններում առանցքային դերակատարում ուներ նաև Արարատյան դաշտի մեծ մասն ընդգրկող Երևանի խանությունը։

Գեորգիևսկի պայմանագրի կնքումից հետո Այսրկովկասում էլ ավելի սրվեց ռուս-թուրքական մրցակցությունը։ Կողմերը սկսեցին ակտիվորեն բանակցել տարածաշրջանի մյուս տիրակալների հետ, փորձելով հնարավորինս շատ տեղական իշխողների գրավել իրենց կողմը։ Գեորգիևսկի պայմանագրի կնքումից մի քանի օր անց գեներալ Մ. Պոտյոմկինը նրանց է ուղարկում իշ-

⁴³⁰ О. Маркова, указ. соч., с. 168-169.

⁴³¹ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Մնացականյան, 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջ, Բանբեր մատենադարանի № 4, Երևան 1958, էջ 139-160։

խան Գ. Պոտյոմկինի հրովարտակաները՝ առաջարկելով ընդունել Ռուսական կայսրության գերիշխանությունը և անցնել դրա ենթակայության ներքո: 1783թ. հոկտեմբերի վերջից նոյեմբերի սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում Երևան է ժամանում կոմս Ապրակսինը՝ Հուսեյն Ալի խանին Պոտյոմկինի հրովարտակր հանձնելու համար⁴³²:

Չնայած Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, ինչպես արդեն գիտենք, լինելով Քարթլի-Կախեթի թագավոր Հերակլ Բ-ի հարկատուն, բազմիցս փորձել էր դուրս գալ վերջինիս ազդեցությունից՝ խուսափելով հարկատվությունից, այդ տարիներին Հերակլ Բ-ի դեմ ակնհայտ թշնամական գործողությունների չդիմեց, քանի որ, ըստ իրանում Ռուսաստանի հյուպատոս Գ. Բոգոլյուբովի, Երևանի հայերը պաշտպանում էին Հերակլ Բ-ին⁴³³: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշել ենք, խանը գտնվում էր տնտեսական և ռազմական թույլ վիճակում և չէր ցանկանա Հերակլ Բ-ին մեկ անգամ ևս առիթ տալ արշավելու դեպի Երևան: Իսկ ցարական Ռուսաստանը Այսրկովկասի խանությունների վրա իր իշխանությունը տարածելու քաղաքականությունում համագործակցում էր Հերակլ Բ-ի հետ: Այս քաղաքականության համար հիմք էր նախապատրաստվել Գեորգիևսկի պայմանագրի երկրորդ հոդվածով, որով Եկատերինա Բ. կայսրուհին (1762-1796թթ.) երաշխավորում էր ոչ միայն Հերակլ Բ-ի թագավորության այն ժամանակվա սահմանների ամբողջականությունն ու ապահովությունը, այլ նաև այն տարածքների, որոնք հետագայում կմիացվեին Հերակլ Բ-ի թագավորությանը⁴³⁴: Վերջինս ռուսներին առաջարկում էր Այսրկով-

կասում Ռուսաստանի և իր ազդեցությունն ուժեղացնելու համար իր թագավորությունն ապահովվել լեզգիների արշավանքներից, օգնել, որպեսզի իր իշխանությունն ամրապնդվի Գանձակում և Երևանում, տարածել իր ազդեցությունը նաև Նախիջևանում⁴³⁵:

Իշխան Պոտյոմկինի մամակը ստանալու պահին Հուսեյն Ալի խանը, վախենալով վրաց թագավորի և ռուսների հետ խնդիրներ ունենալուց, խուսափում է մերժողական պատասխան տալ: Ուստի չմերժեց ռուսներին ենթարկվելու առաջարկը, սակայն խուսափեց նաև իրեն բացահայտ ռուսահպատակ հայտարարելուց: Նա պատասխան մամակ գրեց Պոտյոմկինին, որով հայտնում էր, որ քանի որ ինքը Հերակլ Բ-ի հպատակն է, հետևաբար վերջինիս հետ միասին ևս դառնում է ռուսահպատակ⁴³⁶: Այդպես Հուսեյն Ալին, չմերժելով ռուսներին, մի կողմից չի թշնամանում նրանց հետ և կարողանում է պահպանել իր ինքնուրույնությունը, մյուս կողմից որևէ պարտավորություն չի ստանձնում ռուսական իշխանությունների առաջ:

Ռուսական գործակալների Այսրկովկասի տիրակալների հետ հանդիպումները, Հուսեյն Ալիի կողմից Ապրակսինին լավ ընդունելության արժանացնելը թուրքական իշխանությունների կողմից դիտարկվեցին որպես այդ տարածքներում ռուսական ազդեցության ավելացման ուղղված քայլեր: Դրան հակազդելու համար Օսմանյան կայսրությունից գրություններ և հրամաններ ուղարկեցին սահմանային փաշաներին⁴³⁷: Ի կատարում այդ հրահանգների 1783թ. Վրաստանին սահմանակից թուրք փաշաները զինվեցին, որից հետո Այսրկովկասում լուրեր տարածվեցին, որ Օսմանյան կայսրությունը պատրաստվում է պատերազմի և Կովկասում նոր ճակատ բացելու: Ախալցխայի, Էրզրումի, Կարսի և Բայազետի փաշաները կապեր հաստատեցին Երևանի և Այսրկովկասի խաների հետ՝ հրավիրելով համատեղ հարձակման Հերակլ Բ-ի

⁴³² Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴³³ О. Маркова, նշվ. աշխ., էջ 141. Երևանի խանությունում հայությունը կազմում էր բնակչության մեծ մասը, տե՛ս А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся к Грузии, Том 1, с 1768 по 1774, с. 434. 1783թ. փետրվարի 9-ին ռուսական գործակալ Ռայնեգեր լինելով Երևանում, բերդի մասին գրում է. «վաթսուս լեռնականը բավական է խանին և քոյր պարսիկներին Երևանից քշելու համար: Խանը ներսից պաշտպանված է հայերի կողմից: Քաղաքը լի է հայերով»: Տե՛ս А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах 18 столетия, с. 214.

⁴³⁴ О. Маркова, указ. соч., с.167.

⁴³⁵ Նույն տեղում, էջ 174.

⁴³⁶ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 192ա, 192բ:

⁴³⁷ Ա. Սաֆրասոյան, նշվ. աշխ., էջ 247:

վրա⁴³⁸: Օսմանյան կայսրությունն իր այսրկովկասյան քաղաքակառուցությունում հատուկ տեղ էր հատկացնում Երևանին: Երևանի բերդն իր դիրքով և անառիկությամբ ռազմավարական նշանակություն ուներ, ինչպես նաև տնտեսական առումով կարևոր էր Վրաստանի համար: Երևանի խանության տնտեսության և այնտեղի հայ բնակչության ունեցած դերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև ռուսական գործակալ Ռայնգեր, ով, չորս օր լինելով խանի հյուրը, արժանանում է լավ ընդունելության և նշում է, որ խանի վերաբերմունքից հասկացել է, որ խանը պատրաստ է ռուսահպատակություն ընդունել, միայն եթե նման առաջարկ արվի: 1783 թ. փետրվարի 9-ին նա գրում է, որ մեկ տարի առաջ բամբակի 1/7-րդ մասը հավաքել է խանը, որն արժե մոտավորապես 476000 ռուբլի⁴³⁹:

Օսմանյան կայսրությունն իր հերթին քայլեր է ձեռնարկում Երևանը հակավրացական կռաւիցիայի մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ: 1783թ.-ի աշնանից 1784թ.-ի ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում Խալիլ-Էֆենդու գլխավորած պատվիրակությունը այսրկովկասյան խանությունների ղեկավարների հետ հանդիպումներ անցկացնելով փորձում էր հակավրացական և հակառուսական դաշինք կազմել: Դադեստանից, Ծիրվանից և Ղարաբաղից հետո նրա պատվիրակությունը գալիս է Երևան: Թե Երևանի որ խանի հետ է հանդիպել նա և ինչպիսի բանակցություններ են ընթացել հայտնի չէ⁴⁴⁰: Սակայն հայտնի է, որ Երևանի խանի կողմից ուղարկված զորք չկար 1784թ. փետրվարին Օու-

շիում Իբրահիմ խանի մոտ հավաքված 8000-անոց բանակում, որն, ըստ Օ. Մարկովայի, Խալիլ-Էֆենդու բանակցությունների արդյունքում ձևավորված հակավրացական կռաւիցիա էր՝ հիմնականում բաղկացած դադեստանի ֆեոդալներից: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հակավրացական և հակառուսական կռաւիցիայի մեջ լինելը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: 1783թ. վերջին Գանձակում տեղի ունեցած ապստամբության արդյունքում տեղի կառավարիչը վտարվեց: Սա Իբրահիմ խանի համար հարմար առիթ էր, որպեսզի Գանձակը, որը մինչ այդ իր և Հերակլ Բ-ի ազդեցության ներքո էր, ամբողջությամբ իրեն ենթարկեր⁴⁴¹: Սակայն ռուսական իշխանությունների դիվանագիտական միջամտությամբ այդ կռաւիցիան փլուզվեց⁴⁴²:

Երևանի խանության համար մրցակցությունը առավել սուր բնույթ կրեց 1783թ.: Այդ տարվա նոյեմբերին մահացավ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը: Խանական իշխանության ժառանգորդ Ղուլամ Ալի խանի⁴⁴³ հետ ակտիվ մամակագրական կապեր սկսեցին հաստատել տարածաշրջանի տիրակալները: Ղուլամ Ալի խանն իր հերթին շարունակում էր բարեկամական կապեր պահպանել և՛ վրացական և՛ օսմանյան իշխանությունների հետ: Ղուլամ Ալին ցավակցական մամակ է ստանում նաև վրաց Դարեջան թագուհուց, որի համար շնորհակալական մամակ է ուղարկում նրան, նշելով, որ թագուհու խոսքերը շատ են սփոփել իրեն հոր մահվանից հետո⁴⁴⁴:

Ղուլամ Ալիի խան ընտրվելուց հետո Երևանի հայ հոգևորականությունը և քաղաքի ավագանին պատվիրակություն են ուղարկում Հերակլ Բ-ի մոտ՝ նրան որպես խան հաստատելու հա-

⁴³⁸ Օ. Маркова, նշվ. աշխ., էջ 202.

⁴³⁹ А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах 18 столетия, с. 214-215. Որպեսզի հասկանալի լինի թե որքան արժեք ուներ այդ գումարն այն ժամանակվա համար, պարզապես անդրադառնանք Դուբրովնիկի հաղորդմանը, համաձայն որի Հերակլ Բ-ն իր երկրի հանքերի եկամտից կարող էր տարեկան ընդամենը 250 000 ռուբլի հատկացնել Վրաստանի ռուսական գործերի համար:

⁴⁴⁰ Հուսեյն Ալի խանը մահացել է 1783թ. նոյեմբերի վերջ դեկտեմբերի սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում, որից հետո Երևանի խան է դարձել Ղուլամ Ալի խանը:

⁴⁴¹ А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах 18 столетия, с. 101.

⁴⁴² Օ. Маркова, նշվ. աշխ., էջ 204.

⁴⁴³ Ղուլամ Ալիի մայրը Հուսեյն Ալիի առաջին կինն էր և Երևանում բնակություն հաստատած քրդական մի ազդեցիկ ցեղի առաջնորդ դուստրը:

⁴⁴⁴ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 69ա:

մար⁴⁴⁵: Նոր խանի ընտրության վերաբերյալ ուշագրավ է Գյուտ քահանա Աղայանցի հաղորդած տեղեկությունը. «*Երևելի մեծամեծք այլազգեաց զընտրութիւն իշխանութեանն հաստատել ի վերա մեծ որդւոյ մորին Ղուլամալի խանին...*»⁴⁴⁶: Այսպիսով Ղուլամ Ալիին խան են ընտրել Երևանի այլազգի՝ ալսինքն ոչ հայ մեծամեծերը, սակայն նրան խան հաստատելու համար Հերակլ Բ-ի մոտ պատվիրակություն է ուղարկում նաև հայ հոգևորականությունը: Այս երևույթն արտացոլում է ժամանակի հայ հոգևորականության դերը Հերակլ Բ-ի և Երևանի իշխանությունների հարաբերություններում: Միաժամանակ հարկ ենք համարում անդրադառնալ այն փաստին, որ հայությունը, անկախ խանությունում ունեցած տնտեսական և քաղաքական դերին, խանության գլխավոր ղեկավարի ընտրությանը մասնակից չի եղել: Կարծում ենք, դա կարող էր պայմանավորված լինել հայերի լավ հարաբերություններով վրացիների և ռուսների հետ, ինչը երբեմն հանգեցնում էր հայերի նկատմամբ մահմեդական իշխանությունների անվստահությանը:

Ղուլամ Ալիին, որպես Երևանի խան (ալսինքն տիրակալ) հաստատելուց հետո Հերակլ Բ-ը քայլեր է ձեռնարկում Երևանում իր դիրքերն էլ ավելի ամրապնդելու ուղղությամբ: Երևան է ուղարկում Ահմադ սուլթանին⁴⁴⁷, ցուցումներ է տալիս, թե ինչպես վարվի խանը նրա և Երևանի մեծամեծերի հետ: Խանն իր հերթին պատասխանում է, որ վալիին հասկացել է բառ առ բառ և կկատարի նրա ցուցումները: Ինչպես նաև հայտնում է, որ Միրզա Գուրգենի ժամանելուց հետո լուրը ստացել է նրա միջոցով և հոր մահվանից

հետո անցել է գործերի կատարմանը⁴⁴⁸: Ցավոք տեղյակ չենք, թե ով էր Ահմադ սուլթանը և ինչ դերակատարում նա կարող էր ունենալ Երևանի խանությունում, սակայն Հերակլ Բ-ի ցուցումները նրա և Երևանի մեծամեծերի հարաբերությունների վերաբերյալ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ա) Ահմադն ամենայն հավանականությամբ վրաց արքայի ներկայացուցիչն է եղել Երևանում, բ) Հերակլ Բ-ը միջամտում է նաև խանի և Երևանի ազդեցիկ անձանց միջև փոխհարաբերություններին, ինչը չէր լինում Հուսեյն Ալի խանի օրոք:

Այս ընթացքում ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն էին ծավալում նաև օսմանյան իշխանությունները: Ղուլամ Ալիի մոտ են ժամանում Ախալցխայի, Կարսի, Էրզրումի և Բայազետի փաշաների դեսպանները՝ իբրև հոր մահվան համար ցավակցելու: Սակայն նրանք նպատակ ունեին բանակցել Ղուլամ Ալիի հետ համապատասխան գումարի դիմաց բերդը հանձնելու հարցի շուրջ⁴⁴⁹:

Այս բանակցությունների արդյունքում Ղուլամ Ալի խանը, չնայած Հերակլ Բ-ի կողմից էր որպես խան հաստատվել, թուրքամետ դիրքորոշում է ընդունում և սկսում քայլեր ձեռնարկել Հերակլ Բ-ի ազդեցությունից դուրս գալու ուղղությամբ: Ղուլամ Ալի խանի քաղաքականության վերաբերյալ Երևանում ռուսական գործակալներից Սահակը գրում է հետևյալը. «*Որ խանը ցանկանում է ավելացնել իր ուժերը և նրա Հերակլին ենթակա մնալը կասկածելի է, քանի որ նախկին լուրերը, որ ռուսական զորքերը առաջ են գալու, հիմա կասկածելի են: Կարծիք կա, որ այդ լուրերը կեղծ են և Հերակլի հրամանով են տարածվել՝ Հերակլին (խանությունը՝ Վ. Հ.) ենթակա պահելու համար*»⁴⁵⁰: Ղուլամ Ալի խանը սկսեց երկակի քաղաքականություն իրականացնել, ինչը նպաստավոր էր Օսմանյան կայսրության համար: Նոր խանը մի կողմից իր բարեկամությունը և հավատարմությունն էր հավաստում վրացական

⁴⁴⁵ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 267. Ս. Բուռնաշևի Մ. Պոտյոմկինին գրված զեկուցագրում Ղուլամ Ալի ներկայացվում է որպես քրդերի առաջնորդ Շամոխի աղայի թոռ: Սակայն Գ. Աղանյանցի մոտ առկա տեղեկատվության համաձայն Ղուլամ Ալին Սուլեյման փաշայի թոռն էր: Տե՛ս Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Գ, Թիֆլիս 1894թ., Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 195: Իսկ Վ. Գրիգորյանի մոտ նշվում է, որ քրդերի առաջնորդ Շամոխի աղան Ղուլամ Ալիի մորեղբայրն էր: Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 88:

⁴⁴⁶ Գ. Աղանյանց, Դիվան հայոց պատմության, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս 1893, էջ 7:

⁴⁴⁷ «Մուլթանը» այստեղ կոչում է և չի ենթադրվում, որ այն կրողը պետության ղեկավար պետք է լիներ:

⁴⁴⁸ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 110ա:

⁴⁴⁹ Օ. Маркова, նշվ. աշխ., էջ 205.

⁴⁵⁰ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 274.

արքունիքին,⁴⁵¹ ուղտեր և այլ նվերներ ուղարկելով Հերակլ Բ-ին,⁴⁵² մյուս կողմից օսմանյան սուլթանին պատրաստակամություն էր հայտնում ամեն ինչ անել իսլամի թշնամիներին (ըստ էության տվյալ դեպքում խոսքը վրացիների մասին է Վ. Հ.) ոչնչացնելու համար⁴⁵³:

Գեներալ Գ. Պոտյոմկինը Հերակլ Բ-ին խորհուրդ է տալիս ուշադիր հետևել Երևանի նոր խանի քայլերին, ում երկակի քաղաքականության մասին նա տեղեկացված էր: Ախալցխայի, Բալազանի, Կարինի և Կարսի փաշաները Ղուլամ Ալին առաջարկում են բերդը հանձնել թուրքերին, մյուս խաների հետ հարձակվել Վրաստանի վրա՝ փոխարենը խոստանալով գումար և առանձնահատուկ շնորհներ սուլթանից⁴⁵⁴: Այդ ժամանակ Երևանի խանը սուլթանից նվերներ և 2000 աշրաֆի ոսկի է ստանում⁴⁵⁵: 1784թ. հունվարի 15-ին գեներալ Գ. Պոտյոմկինը Երևանից լուր է ստանում, որ Ղուլամ Ալի խանը թուրքերից նամակ ստանալուց հետո սկսել է զորքեր հավաքել և իր դիրքերն ամրացնում է⁴⁵⁶:

Հերակլ Բ-ի իշխանությունը շարունակում է թուլանալ Երևանում, փոխարենն աշխուժանում էին թուրքամետ ուժերը: Ռուսական իշխանությունները Հերակլ Բ-ի հետ սկսում են միջոցներ ձեռնարկել Երևանում թուրքամետ ուժերին ճնշելու համար: 1784թ. ապրիլի 14-ին Ս. Բուռնաշևը գեներալ Գ. Պոտյոմկինին գրած զեկուցագրում նշում է, որ Երևանի խանի Հերակլ Բ-ին ուղարկած նվերները քիչ են նախկին խանի կողմից տրված հարկից: Իսկ քրդերի ցեղապետ Ծամտին աղան դադարեցրել է Հերակլ Բ-ին հարկ վճարել⁴⁵⁷: Հարկ ենք համարում նշել, որ նախկին

նում քրդերի կողմից հարկատվությունից խուսափելը հանգեցրել էր վրաց արքայի կողմից պատժիչ արշավանքների իրականացմանը, ինչին հաջորդել էր քրդերի վրա իր իշխանության վերականգնումը:

Աղբյուրների հաղորդումների վերլուծությունից պարզվում է, որ Ղուլամ Ալին բավականին հաջող դիվանագիտական գործունեություն է իրականացրել: Նա, հավատարմություն հայտնելով օսմանյան իշխանություններին, ոչ թե նվազեցրել է իր իշխանությունը Երևանում և կախվածության մեջ ընկել օսմանյան սուլթանից, այլ ձեռք է բերել ավելին, քան սուլթանի կողմից ուղարկված նվերները: Օսմանյան կայսրությունը հակավրացական և հակառուսական կողմիցիայի մեջ ընգրկում է նաև Ատրպատականի խաներին՝ Խոյի Ահմադ խանի գլխավորությամբ⁴⁵⁸: Երևանի խանին նամակ է ուղարկվում, որով հավաստվում է, որ Երևանի վրա որևէ հարձակում լինելու դեպքում օսմանյան սահմանային փաշայությունները, Ատրպատականի խաները Ահմադ խանի գլխավորությամբ օգնություն կտրամադրեն⁴⁵⁹: Նամակում նշվում է, որ վերոնշյալ անձինք, բացի Երևանից, պետք է պաշտպանեն նաև Իրանի և Օսմանյան կայսրության սահմանները⁴⁶⁰: Երևանի առանձին նշումը Օսմանյան կայսրությունից և Իրանից նշանակում է, որ այն թուրքերի կողմից դիտվում էր որպես Իրանից անկախ իշխանություն և թուրքերը չէին ճանաչում Իրանի որևէ տիրակալի իրավունքները Երևանի նկատմամբ:

Ղուլամ Ալի խանն իր հերթին պատասխան նամակով տեղեկացնում է, որ Հերակլը Բ-ը հավատարիմ է իր հոր՝ Հուսեյն Ալի խանի հետ կնքած համաձայնագրին և ոչ վրացական, ոչ ռուսական կողմից որևէ ոտնձգություն առաջմ չկա⁴⁶¹: Միաժամանակ խնդրում է հրամանագիր շնորհել Օսմանյան կայսրության սահ-

⁴⁵¹ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 69ա:

⁴⁵² Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁴⁵³ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 74ա:

⁴⁵⁴ Վ. Գրիգորյան, Դիվան հայոց պատմության, նոր շարք, Գիրք առաջին, Դուլաս Կարինեցի, հատոր Ա, 1780-1785, Երևան 1984, էջ 57:

⁴⁵⁵ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 74ա:

⁴⁵⁶ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 303.

⁴⁵⁷ Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում, էջ 87: Երևանի քրդերը 1765թ. -ին դարձել էին Հերակլ Բ-ի հարկատու: Տե՛ս Գ. Աղանյան, Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ ԾԶԴ:

⁴⁵⁸ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 112բ: Սա պետք է տեղի ունեցած լինի այն ժամանակահատվածում, երբ ոչ Ալի Մարդան խանը, ոչ Աղա Մուհամմադ խանը և ոչ էլ Իրանի զանի հավակնորդներից որևէ մեկը իշխանություն չունեին Ատրպատականում:

⁴⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 112ա-112բ:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 112ա:

⁴⁶¹ Նույն տեղում, էջ 112բ:

մանային տիրակալներին և Ահմադ խանին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում իրեն անհապաղ օգնություն շնորհել և չթերանալ այդ հարցում⁴⁶²։ Ծարունակելով զարգացնել իր հարաբերությունները թուրքական իշխանությունների հետ՝ Ղուլամ Ալին կարողանում է ավելի ամրապնդել իր դիրքերը։ Սուլթան Աբդուլ Համիդ I Ղազիի (1774-1789) վեզիր Ազեմին գրած նամակով, շնորհակալություն հայտնելով իրեն ուղարկված գումարի և սամույրե մուշտակի համար՝ հավաստում է իր հավատարմությունը։ Ղուլամ Ալին, գովեստի խոսքեր ասելով Չլդրի և Էրզրումի վեզիրներին, Կարսի և Բայազետի միրմիրանների հասցեին, մեծ ուրախություն է հայտնում «Անատոլիայի» (տվյալ դեպքում Արևմտյան Հայաստան վ.ձ.) բեկլարբեկությունը իրեն շնորհելու կապակցությամբ⁴⁶³։

Հարկ ենք համարում քննության ենթարկել այս տեղեկատվությունը, քանի որ այն մինչ այս անհայտ և պատմագիտական աշխատություններում չբացահայտությունից դուրս է եղել։ Բացի այդ, այնքան էլ տրամաբանական չէ այն, որ սուլթանը Ղուլամ Ալիին կարող էր հանձնել ամբողջ «Անատոլիան»։ Այնուամենայնիվ սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրումից պարզվեց, որ «Անատոլիան» Ղուլամ Ալիին շնորհելու հրամանի վերաբերյալ նամակ եղել է, քանի որ Ղուլամ Ալին սուլթանին ուղարկած նամակով, նշում է, որ որոշ խնդիրների պատճառով անհանգստացած է եղել և երբ լուր է ստացել, որ «սուլթանն իրեն է շնորհել Անատոլիայի բեկլարբեկությունը, մեծ ցնծություն է ապրել»⁴⁶⁴։

Ղուլամ Ալիի նման քաղաքականությունից ելնելով՝ ռուսական և վրացական իշխանությունները սկսեցին կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել Երևանի խանությունը Հերակլ Բ-ի ազդեցության ներքո պահելու համար։ Գեներալ Պոտյոմկինը Ս. Բուռնաշևի միջոցով Հերակլ Բ-ին խորհուրդ է տալիս հետևել նոր խանի քայլերին և վերցնել Երևանը⁴⁶⁵։ Արդյունքում Ղուլամ Ալի խանը 1784 թ. հու-

նիսի 7-ին դառնում է դավադրության զոհ⁴⁶⁶։ Ղուլամ Ալի խանին փոխարինում է Հուսեյն Ալի խանի կրտսեր որդի Մուհամմադը, ում մայրը Հուսեյն Ալի խանի երկրորդ կինն էր։ Նոր խանին հաստատելու համար Երևանի մեծամեծերը դիմում են Հերակլ Բ-ին։ Վերջինս հաստատման փաստաթուղթը արքայազն Գեորգիի հետ ուղարկում է Երևան⁴⁶⁷։ Մուհամմադ խանի մայրը վրացուհի էր, ինչն ընկալվում էր որպես Հերակլ Բ-ի դիրքերի ամրապնդում Երևանում։ Ախալցխայի Սուլեյման փաշան քայլեր ձեռնարկեց Երևանում Հերակլ Բ-ի ազդեցության ամրապնդմանը խոչընդոտելու և Երևանի բերդը գրավելու ուղղությամբ։ Նա բանակցությունների մեջ մտավ Երևանի ազդեցիկ ֆեոդալներից մեկի՝ Ահմեդ սուլթանի և Խոյի Ահմադ խանի հետ։ Այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության հատուկ հրամանն ուղարկվեց Երևան, որով խանության բնակիչներին կոչ էր արվում պատերազմի դուրս գալ Հերակլ Բ-ի և ռուսների դեմ։ Էրզրում գումար ուղարկվեց, իսկ Ախալցխայի Բայազետի և Կարսի փաշաներին հրաման ուղարկվեց զորք հավաքելու Երևանը Հերակլ Բ-ից պաշտպանելու համար⁴⁶⁸։ Ղուլաս Կարնեցին, անդրադառնալով այդ ժամանակ Երևանում տեղի ունեցած իրադարձություններին, նշում է, որ նոր խանից դժգոհ հանգուցյալ խանի կողմնակիցները, մի շարք քոչվոր ցեղերի գլուխ անցած, ապստամբում են նրա դեմ և սկսում ավերել խանության գյուղերը։ Այս ավերածություններից տուժում է նաև խանության հայ բնակչությունը։ Նման խառնակ ժամանակաշրջանում Ղուլաս Կարնեցին մի շարք քայլեր է ձեռնարկում խանության տարածքում խաղաղություն հաստատելու համար։ Հայոց կաթողիկոսը, պաշտպանելով նոր խանին, փորձում է համոզել ապստամբներին ենթարկվել նրան։ Սակայն սկզբում Ղուլաս Կարնեցին այս գործում հաջողություններ չի ունենում։ Երևանցիները դիմում են Հերակլ Բ-ին և վերջինս խոստանում է

⁴⁶² Նույն տեղում, էջ 113ա։

⁴⁶³ Նույն տեղում, էջ 197ա։ Տե՛ս հավելված, նկար 26։

⁴⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 197բ-199ա։ Տե՛ս հավելված, նկար 27, 28, 29, 30։

⁴⁶⁵ **О. Маркова**, նշվ. աշխ., էջ 205.

⁴⁶⁶ **Վ. Գրիգորյան**, Դիվան հայոց պատմության, նոր շարք, Գիրք առաջին, Ղուլաս Կարնեցի, հատոր Ա, 1780-1785, էջ 13։

⁴⁶⁷ **Լ. Մեխքեսե-Բեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, էջ 200-201։

⁴⁶⁸ **О. Маркова**, նշվ. աշխ., էջ 206.

լացրեց Իբրահիմ խանի դիրքերը և վերջինս քայլեր չձեռնարկեց Երևանը գրավելու ուղղությամբ⁴⁷⁶:

1787թ. ամռանը Երևանի Մուհամմադ խանը պատերազմի մեջ է մտնում Բայազետի Իսհաղ փաշայի դեմ, որը տևում է երկու տարի: Ի վերջո Ախալցխայի փաշայի միջնորդությամբ կողմերը 1789թ. հաշտություն են կնքում: Այս, ինչպես նաև հետագայում Խոյի խանության դեմ մղվող պատերազմում Երևանի Մուհամմադ խանը գործում էր Հերակլ Բ-ից անկախ, քանի որ Քարթլի-Կախեթից ուսական զորքերի հեռանալուց հետո վրաց թագավորի դիրքերը թուլացել էին և նրա իշխանությունը Երևանում ձևական բնույթ էր կրում⁴⁷⁷ մինչև նրա լիակատար վերացումն ու այդ խանության անցումը Աղա Մուհամմադ խանի տիրապետության տակ:

Այս ընթացքում Իրանում ծավալված գահակալական պայքարում զենդեբն անհաջողություն են կրում ղաջարներից: Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարը, հաստատվելով Թեհրանում, կարողանում է իր ազդեցությունը տարածել շրջակա տարածքներում և 1794 թ. վերջնական պարտության է մատնում զենդեբին⁴⁷⁸: Քարթլի-Կախեթի թագավորության և Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների, այդ թվում նաև Երևանի խանության համար մեծ սպառնալիք էր Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարը: Նա, Իրանում հաղթելով իր մրցակիցներին, 1794թ. իրեն շահ է հռչակում և նախապատրաստություն սկսում Այսրկովկասն իրեն ենթարկելու համար⁴⁷⁹: Երևանի Մուհամմադ խանը, հույս ունենալով, որ օգնություն կստանա Հերակլ Բ-ից, մերժում է Աղա Մուհամմադ խանի իրեն ենթարկվելու և զորք ուղարկելու պահանջը և փակվում Երևանի բերդում բնակչության մի մասին՝ 7000 մարդ, հավաքելով այնտեղ⁴⁸⁰: 1795թ. հուլիսին Աղա Մուհամմադ խանի 20000 զորքը

նրա զորավարների Ալի Ղուլի խանի⁴⁸¹ և Ջաֆարղուլի խանի գլխավորությամբ մոտենում է Երևանին⁴⁸²: Մինչ այդ Աղա Մուհամմադ խանը հրամանագիր էր հրապարակել՝ Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսին ու միաբանությանը, հնազանդության համար ապահովություն խոստանալու վերաբերյալ⁴⁸³: Հրամանագրով արգելվում էր Երևանը պաշարած զորքի զորապետերին որևէ վնաս հասցնել կաթողիկոսին և միաբաններին⁴⁸⁴: Երևանի Մուհամմադ խանը, մոտ երկու ամիս մնալով պաշարման մեջ և օգնություն չստանալով Հերակլ Բ-ից, օգոստոսի վերջին հաշտություն է կնքում Ալի Ղուլի խանի հետ՝ պատրավորվելով լինել Աղա Մուհամմադ խանի հպատակը, հարկ վճարել, անհրաժեշտության դեպքում զորք և զենք տրամադրել: Որպես երաշխիք պատանդ է տալիս իր կնոջը և նորածին որդուն⁴⁸⁵:

Հաշտությունից կարճ ժամանակ անց՝ 1795թ սեպտեմբերի 15 - հոկտեմբերի 15-ը ընկած ժամանակահատվածում, Աղա Մուհամմադ խանը նոր հրամանագիր է հրապարակում, որով Երևանի խանին կարգադրում է հարգել Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսին և հոգ տանել նրա մասին⁴⁸⁶: Թեքևս Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքներով սկիզբ դրվեց Երևանի խանության կիսանկախ կարգավիճակի ավարտին: Մի քանի տարի անց խանությունը վերածեց Իրանի վարչատարածքային միավորի: Աղա Մուհամմադն Էջմիածնի վանքին վերաբերվող հաջորդ հրամանագիրն հրապարակում է 1797թ. արդեն որպես Իրանի շահ: Այս հրամանագրով շահն արգելում է առանց օրինական հիմքերի հարկեր պահանջել Վաղարշապատ գյուղից⁴⁸⁷:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 131-135:

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 136-138:

⁴⁷⁸ R. Foltz, Iran in World History, Oxford University Press, New York, 2016, p. 84.

⁴⁷⁹ Վ. Բայրուդյան, նշվ. աշխ., էջ 401

⁴⁸⁰ Ռ. Տիտանյան, Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), Երևան 1981թ., էջ 177:

⁴⁸¹ Мирза-Адыгезал-Бек, Карабаг-наме, Баку 1950, с. 76.

⁴⁸² [Բարսեղ Սուրդունեանց], նշվ. աշխ., էջ 284:

⁴⁸³ Ք. Կոստիկյան, Իրավարտական, պրակտիկորդ (1734-1797), վավ. 53:

⁴⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 98:

⁴⁸⁵ Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում, էջ 164:

⁴⁸⁶ Ք. Կոստիկյան, Հրավարտական, պրակտիկորդ, վավ. 54:

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, վավ. 55:

Նադիր շահի սպանությունից հետո սկսված խառնակ ժամանակաշրջանում 1750-ականներին Երևանի խանությունում իշխանության էին գալիս տարբեր խաներ: Այս ժամանակահատվածի պատմության վերաբերյալ մինչ այս խորքային ուսումնասիրություն չէր կատարվել, և այն հիմնականում լուսաբանված չէր: Երևանի խաների պարսկալեզու վավերագրերն առաջնային սկզբնաղբյուր են այդ բացը լրացնելու համար: Աշխատությունում առավել մանրամասն ներկայացվեցին Երևանի շուրջ Ազատ խանի և Հերակլ Բ-ի մղած պայքարը, Ազատ խանի Երևանում ծավալած գործունեությունը, Էջմիածնի կաթողիկոսների և Երևանի Ազատ խանի, ապա նաև Խալիլ խանի հարաբերությունները:

Հարավային Կովկասում Իրանի ազդեցության թուլացմանը զուգահեռ Օսմանյան կայսրությունը և Ռուսաստանը փորձեր կատարեցին տարածաշրջանում իրենց ազդեցությունը տարածելու և ամրապնդելու ուղղությամբ: Այս իրադրությունում Երևանի խաները սկսեցին ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն ծավալել՝ փորձելով խուսաճավել և չտուժել ռուս-թուրքական մրցակցությունից: Երևանի խաների պարսկալեզու ամսականին և վավերագրերը կարևոր սկզբնաղբյուր են խանության արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման համար: Խաների օսմանյան արքունիք ուղարկված ամսականների ուսումնասիրման արդյունքում մինչ այս պատմագրությանն անհայտ մոր փաստեր վերհանվեցին, ինչի շնորհիվ առավել խորքային քննության ենթարկեցին խանության և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունները՝ ներկայացնելով օսմանյան իշխանությունների տարածաշրջանային քաղաքականությունը, Երևանի խանության դերակատարումն Այսրկովկասում ընթացող քաղաքական գործընթացներում: Երևանի խաները, լինելով տերությունների մրցակցության կիզակետում, պահպանեցին իրենց կիսանկախ կարգավիճակը՝ չմերժելով ոչ ռուսական, ոչ օսմանյան իշխանությունների իրենց ենթակայության ներքո անցնելու առաջարկը՝ միաժամանակ նաև բացահայտորեն չդաշնակցելով հակամարտող կողմերից որևէ մեկի հետ ընդդեմ մյուսի:

Երևանի Հուսեյն Ալի և Ղուլամ Ալի խաների վրացական արքունիք ուղարկված ամսականներում կարևոր տեղեկություններ են առկա երկկողմ հարաբերություններին առնչվող զանազան հարցերի վերաբերյալ: Նամականու ուսումնասիրման միջոցով աշխատությունում ներկայացվել են Երևանի խաների վրացական արքունիք ուղարկվող հարկերից խուսափելու միջոցները, կողմերի հարաբերությունները Հերակլ Բ-ի 1779թ. Երևան կատարած պատժիչ արշավանքին նախորդող ժամանակահատվածում, վրաց արքայի հետ հաշտվելու ուղղությամբ Հուսեյն Ալի խանի ձեռնարկած քայլերը և երկկողմ փոխհարաբերություններին վերաբերվող այլ հարցեր: Ղուլամ Ալի խանի ամսականների հաղորդած տեղեկությունների ուսումնասիրման միջոցով ներկայացրեցինք վերջինիս արտաքին քաղաքականությունը, հարաբերություններն օսմանյան իշխանությունների հետ, վրացական ազդեցությունից դուրս գալու և թուրքամետ քաղաքականություն վարելու փորձերը, որոնք ավարտվեցին Ղուլամ Ալիի սպանությամբ:

Այսպիսով, գրեթե կես դար Երևանի խանությունը կիսանկախ իշխանություն էր՝ ունենալով պետությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ իրանական տիպի վարչական կառավարման համակարգ, ռազմական ուժեր և այլն: Դրանք ենթարկվում էին խանությունում իշխանության գլխին կանգնած խանին, ով իր հերթին ուներ բացարձակ անսահմանափակ իշխանություն խանության տարածքում և անկախ էր այլ իշխանությունների և պետությունների հետ հարաբերություններում: Խանությունում կարևոր տնտեսական և քաղաքական դերակատարում ուներ բնակչության մեծամասնությունը կազմող հայ բնակչությունը: Երևանն առանցքային դերակատարում ուներ Այսրկովկասում ընթացող գործընթացներում, ինչով պայմանավորված էլ խաները վարում էին ակտիվ արտաքին քաղաքականություն՝ խուսաճավելով ռուսական և օսմանյան իշխանությունների, Հերակլ Բ արքայի և Իրանում մեծ ազդեցություն ունեցող գործիչների միջև: Այս ամենի արդյունքում Երևանի խաները մինչ Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարի արշավանքը պահպանեցին իրենց կիսանկախ կարգավիճակը:

CONCLUSION

During the turbulent period following the Nadir Shah's assassination various khans came to power in the Yerevan khanate in the 1750s. The history of this period hasn't been studied thoroughly and not much light was shed on the topic so far. The documents of Yerevan Khans in Persian language are the primary source for filling this gap. In the study Azat Khan and Heraclius II's battles around Yerevan, Azat Khan's activities in Yerevan, the relations between the Catholics of Etchmiadzin and Yerevan Azat Khan, and later Khalil Khan have been presented in more detail.

Parallel to the weakening of Iran's influence in the South Caucasus the Ottoman Empire and Russia attempted to expand and strengthen their influence in the region. In this situation, Yerevan khans began to get engaged in active diplomatic activities, trying to avoid and not to be harmed by the Russian-Turkish rivalry. The documents and letters in the Persian-language of Yerevan khans are an essential source for the study of the foreign policy led by the khans. As a result of the study of khans' letters sent to the Ottoman court new facts were revealed unknown to this historiography, due to which the relations between the Khanate and the Ottoman authorities were more thoroughly studied presenting the regional policy of the Ottoman authorities, the role of the khanate in the political processes in Transcaucasia. Being at the center of the rivalry between the powers the Yerevan khans maintained their semi-independent status, not rejecting the offer of the Russian or Ottoman authorities to come under their subordination, at the same time not openly allying with either side of the conflict.

The letters sent to the Georgian court by Khans Hussein Ali and Ghulam Ali contain information on various issues related to bilateral relations. Through the study of the letters, the means of avoiding taxes sent by the Yerevan khans to the Georgian court, the relations between the parties in the period preceding the punitive invasion to Yerevan undertaken by Heraclius II in 1779, the measures taken by Hussein Ali Khan to reconcile with the Georgian king and other issues related to

bilateral relations have been presented in this work. By studying the information provided by Ghulam Ali Khan's letters we outlined the latter's foreign policy: the relations with the Ottoman authorities, the attempts of getting out of the Georgian influence and pursuing a pro-Turkish policy, which ended with the Ghulam Ali's murder.

Thus, for almost half a century, the Yerevan khanate was a semi-independent unit with all the features of a state: an Iranian-style administrative system, military forces, etc. They were subordinate to the khan in power, who in his turn had absolute unlimited power in the khanate and was independent in relations with other authorities and states. The Armenian population that made up the majority of the population played an important economic and political role in the shop. Yerevan played a key role in the processes taking place in Transcaucasia, due to which the khans pursued an active foreign policy maneuvering among the Russian and Ottoman authorities, King Heraclius II, figures having great influence in Iran. As a result of all these, the Yerevan khans maintained their semi-independent status until the invasion of Agha Muhammad Khan Ghajar.

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Անտիպ աղբյուրներ՝ ձեռագրեր և վավերագրեր

1. ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233:
2. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 353, 354, 355, 401, 405, 406, 417, թղթ. 1դ, վավ. 528, թղթ. 1ե, վավ. 861, թղթ. 1գ, վավ. 931, 1032, թղթ. 1ե, վավ. 1323, 1326, 1327, 1338, 1339, 1344, 1353, թղթ. 52, վավ. 336, թ. 3-4, թղթ. 242, վավ. 18:
3. РГВИА, ф. 52, оп 1/194, ч. 1, дело 237, ч. 2.
4. РГВИА, ф. 52, оп 1/194, ч. 2, дело 263, ч. 2.
5. РГАДА, ф. 15, оп. 1, дело 192.

Աղբյուրներ

1. Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմաց, 1721-1736, Երևան 1938:
2. Աբրահամ Կաթողիկոս Կրետացոյ, Պատմութիւն Անցիցն և Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ 1870:
3. Աբրահամյան Հ., Կալվաճագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ 1, Երևան 1941:
4. Աղանյանց Գ., Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս 1893:
5. Աղանյանց Գ., Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, Թիֆլիս 1894:
6. Աղանյանց Գ., Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Դ, Թիֆլիս 1899:
7. Աղանյանց Գ., Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Ը, Թիֆլիս 1908:
8. Ա. Սաֆրաստյան, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հատոր Ա, Երևան 1964:

9. Բարոն Օգոստ Ֆոն Հակստհաուզենայ, Ժամփոփություն հայակոյս կովկասու այն է ի Հայս և ի վիրս, Վաղարշապատ 1872:
10. Գրիգորյան Վ., Դիվան հայոց պատմության նոր շարք, Գիրք առաջին, Ղուկաս Կարինեցի, հատոր Ա, 1780-1785, Երևան 1984:
11. Կոստիկյան Բ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731) Երևան 2005:
12. Կոստիկյան Բ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, Երևան 2008:
13. Կոստիկյան Բ., Մատենադարանի պարսկերեն շարիաթական նոտարական փաստաթղթերը (ԺԷ-ԺԸ դդ.), Երևան 2018:
14. Հազարչրեցի Ա., Պատմություն Պարսից, Սպահան 1786:
15. Հակոբյան Հ., Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հատոր Զ, Երևան 1934:
16. Ղաֆադարյան Կ., Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան 1975:
17. Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ, (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան 1955:
18. Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հատ. 2, Էջմիածին 1842:
19. Պատմութիւն Պարսից, Յօրագրէ Մեսրոպայ Դ Թաղի-դեանց Վ. Ա. Սարկախագի Ս. Էջմիածնի ճրդեամբ և Ծախիք Պարոն Յովհաննիսի Սարգսեան Սաղմաստցիոյ ի հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, Հատոր Ա, Կալկաթա 1846:
20. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Երևան 2003:
21. Տիտանյան Ռ., Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), Երևան 1981թ.:
22. Փափագյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, կալվաճագրեր, պրակ I, (ԺԴ-ԺԶ դդ.), 1968:

23. Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտականեր, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), Երևան 1956:
24. Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտականեր, պրակ երկրորդ, (1601-1650 թթ.), Երևան 1959:
25. Փափազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թ թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր մատենադարանի, Երևան 1960, № 5:
26. Փափազյան Հ., Երևանի Մոհամմադ խան Ղաջարի՝ Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (ԺԸ դ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIII, Քրդագիտություն, Երևան 1985:
27. Փափազյան Հ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը: Պատմաքննադատական հանդես, 1984, № 3:
28. АКТЫ собранные кавказскую археографическую комиссию, т. I, Тифлиς 1866.
29. АКТЫ собранные кавказскую археографическую комиссию, т. VI/I, Тифлиς 1866.
30. АКТЫ собранные кавказскую археографическую комиссию, т. VIII, Тифлиς 1881.
31. Арутюнян А., Жизнь Артемия Араратского Уроженца селения вагаршапаты близ горы Арарата, Санктпетербург 181.
32. Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии ԺԸ. века, сборник документов, т. III, В. Восканян, Дж. Галустян, В. Мартиросян, Ереван 1978.
33. Армяно-русские отношения в ԺԸ. веке, 1760-1800гг., сборник документов. т. IV, А. Алексанян, В. Мартиросян, М. Нерсисян, П. Чобанян, Ереван 1990.
34. Броссе Л., Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, П. Г. Буткова, Хронологический и алфавитный указатель, ч. III, Санктпетербург 1869.

35. Бурнашев С., Описание областей Азербайджанских в Персии и их политического состояния, Курск 1793.
36. Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 года, ч. 1, Санктпетербург 1869.
37. Глинка С., Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, т. II, Москва 1838.
38. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 2, С. Петербург 1886.
39. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 3, С. Петербург 1886.
40. Линч, Армения, путевые очерки и этюды, Х.Ф.Б. Линча, том 1, русские провинции, типография М. Мартиросяна, Тифлиς 1910.
41. Мирза-Адыгезал-Бек, Карабаг-наме, Баку 1950.
42. Хубов Е., Описание достопамятных происшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, т. е. от патриаршество Симеонова (1779 г) до 1809 года, Санкт-Петербург 1811.
43. Цагарели А., Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся к Грузии, Том 1, с 1768 по 1774, С. Петербург 1891.
44. Цагарели А., Сношения росии с кавказом в 16-18 столетиях, Реч проф. А.А. Цагарели 8 февраля 1891.
45. Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санктпетербург 1852.
46. V. Minorsky, Tadhkirat Al-Muluk, A manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), Persian text in facimile (B.M. Or. 9496) Translated and explained by V. Minorsky, London 1943.

Գրականություն

1. Բայրուրյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2006:
2. Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780-1800), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1958:
3. Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-ԺԸ դարերում, Երևան, Մեսրոպ արք. Աշնեան մատենաշար հրատ., 2007:
4. Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ, Երևան, ՀՍՍՌ հրատ., 1946:
5. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1959:
6. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1971:
7. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հ. Գ, Երևան, ՀԽՍՀ ԳՍ հրատ., 1977:
8. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Հատոր Բ, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին հրատ., 2001:
9. Ս. Մարկոսյան, Ագրարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում: Քննական ուրվագծեր, Երևան, Հայաստանի պետական հրատ., 1959:
10. Ծախաչիզ Ե., Հին Երևանը, Երևան, Մելիքյան ֆոնդ հրատ., 1931:
11. Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Երևան, Աթոռ Ս. Էջմիածին հրատ., 2006:
12. Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство в Армении В 17-18 в.в., Ереван, изд. Аармфан, 1940.
13. Иоаннисян А., Иосиф Эмин, Ереван, изд. Егу, 1945.
14. Иоаннисян А., Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах 18 столетия, Ереван, изд. гос. ун-та., 1947.
15. Папазян А., Аграрные отношения в Восточной Армении, в XVI- XVII, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1972.
16. Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград, изд. Ленинградского гос. Университета им. А. А. Жданово, 1949.
17. Маркова О., Россия, Закавказье и международные отношения в 18. веке, Москва, изд. Академия Наук СССР, 1966.
18. Махмудов Я., Иреванское ханство, Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Баку, изд. Национальная академия наук Азербайджана 2010.
19. Сметанин В., Византийское общество XIII-XV веков по данным эпистографии, Свердловск, изд. Уральского университета, 1987.
20. Amin A., The British Interest in The Persian Gulf, Leiden, E. J. Brill, 1967.
21. Avery P., The Cambridge History of Iran, v. 7: From Nadir Shah to The Eslamic Republic, Cambridge University Press, 1991.
22. Bournoutian G., Eastern Armenia in the last decades of Persian rule, 1807-1828: a political and socioeconomic study of the khanate of Erevan on the eve of the Russian conquest, California, Undena publ., 1982.
23. R. Foltz, Iran in World History, Oxford University Press, New York, 2016.
24. Lockhart L., Nadir shah, a critical study based Mainly upon contemporary sources, London, Luzac & Co publ., 1938.
25. The Enticlopedia of Islam, New Edition, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schasht, vol. II, Leiden, E.J. Brill publ., 1991.
26. Perry J., Karim Khan Zand, Oxford, Oneworld publ., 2006.
27. Perry J., Karim Khan Zand: A History of Iran 1747-1779, 1979, University of Chicago Press.
28. Suny R., The Making of the Georgian Nation, 2nd ed., Indiana University Press, 1994.
29. Suzan Goldenberg, *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder* (London: Zed Books, 1994.
30. سرهنگ دکتر جهاتگیر. قاسم مقامی. بر شناخت اسناد تاریخی تهران 1350. ض 78.

Հոդվածներ

1. Ա. Մնացականյան, 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջ, Բանբեր մատենադարանի № 4, Երևան, 1958, էջ 139-160:
2. Բ. Հարությունյան, Վարձու աշխատանքը Երևանի խանության մեջ ԺԸ. դարում և XIX դարի առաջին քառորդում, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, Երևան, 1959, էջ 81-98:
3. Թ. Ավդալբեգյան, Բահրան և մյուսքը XVII-ԺԸ.-րդ դարերում Նորք Գրական գիտական լեզվ քաղաքական հանդես, № 2, Յերեվան 1923, էջ 141-165:
4. [Բարսեղ Սուրդունեանց], Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար.- «Կոունկ Հայոց աշխարհի» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ Դ., ապրիլ, Տփլիս, 1862, էջ 327:
5. Ե. Բ., Բարոն Օ. Հակստհաուզենի ճամփորդությունից մի գլուխ, «Կոունկ Հայոց աշխարհի» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ Ա., հունար, Տփլիս, 1862, էջ 87:
6. Հ. Փափագյան, Ծարիաթական իրավական նորմերը և հողի ֆեոդալական սեփականության հարցը Արևելքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 12, Երևան, 1966, էջ 22-34:
7. Հ. Փափագյան, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դար), Տեղեկագիր հ. 7-8, Երևան, 1960, էջ 21-40:
8. Հ. Փափագյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր մատենադարանի, Երևան, 1956, էջ 85-99:
9. Մ. Կարապետյան, «Իմամ Զաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, № 1, էջ 219-221:
10. Մ. Կարապետյան, Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., Պատմաբանասիրական հանդես, № 3, Երևան, 1987, էջ 95-103:
11. Ս. Մեմենեան, Տպագրիչ Պողոս Արապեան և Հերակլ Բ. Վրաց թագավորը, Բազմավեպ, 1978թ, 1-2, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, էջ 67-98:
12. Վ. Հակոբյան, Երևանի խանությունը 1749-1755թթ., Արևելագիտության հարցեր, № XIII, Երևան, 2018, էջ 91-100:
13. A. Altstadt, *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*, New York 1997, 227-253 p.
14. George A. Bournoutian, *The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh*, Volume 9 of the *Journal of the Society for Armenian Studies*, 1999, 99-103 p.

Աշխարհագրական անուններ

- Ադրբեջան - 65, 107
 Ալեթու - 122
 Ազերբայջան - 65
 Ախալցխա - 34, 40, 53, 107, 129, 135, 139-140, 143, 144, 146, 176
 Ախուրյան - 41,
 Աղավնատուն - 72
 Աղջ[ոց]վանք (Աղջոց Ս. Ստեփանոս) - 76
 Աղվանք - 65
 Ամբերդ - 77
 Անաբադ - 76
 Անապատ - 93
 Անատոլիա - 142
 Աշտարակ - 42, 72, 122
 Ապարան - 42
 Աստրախան - 128
 Ատրպատական - 28, 38, 65, 85, 94, 141
 Արարատ - 48
 Արարատյան - 36, 39, 48, 67, 80, 124, 133
 Արագած - 41
 Արտաշատ - 42, 84
 Արցախ - 65
 Արաքս - 41, 88, 119, 129
 Արփաշայ - 41
 Այսրկովկաս - 7, 12-16, 31-32, 34, 36, 66-67, 97, 102-104, 107, 111, 127-129, 130, 133-136, 144-146, 148-149
 Արդարիլ - 7, 82
 Բասրա - 106
 Բաղդատ - 106
 Բաքու - 7, 54, 82
 Բագարջիկ - 41
 Բաթրինջ - 72
 Բայազետ - 61, 110, 119, 121-122, 135, 139-140, 142, 143, 146
 Բլուր - 121
 Բջնի - 76
 Բորչալու - 40, 87
 Գանձակ - 7, 82, 85, 87-88, 93-94, 111, 116, 135, 137
 Գառնի - 42, 48, 65
 Գեղարքունիք - 42
 Ս. Գեղարդ վանք (Քորք) - 76
 Գեորգևսկ - 34, 111, 133
 Գիլան - 128
 Գյանջա - 109
 Գյոկչա - 42
 Գյոքչայի վանք - 76
 Գյուլիստան - 41
 Գյումեշ - 76

- Դաղստան - 22, 52, 94, 136,
 Դամդան - 132
 Դարալագյազ - 48
 Դարաչխակ - 42, 48
 Դարաբենտ - 42
 Դիպակլու - 77
 Դովրակ - 86
 Դովրա Խարաբա - 86
 Դոր (Տեղեր) - 76
 Երասխ - 122
 Երևան - 5, 6, 7-11, 13-18, 20-22, 24-72, 74-99, 101-102, 104, 105-149, 167, 174
 Եղեգնաձոր - 77
 Չանգեզուր - 41
 Չանգի-բասար - 42-43
 Էջմիածին - 7, 9-10, 18, 25-31, 37, 39, 46, 59-61, 64, 68-81, 86-87, 90-91, 95-96, 117, 120, 123-124, 128, 146-148, 153, 155-156
 Էնգելի - 106
 Էվնիլար - 122
 Էրզրում - 129, 135, 139, 142-143
 Թալիշ - 7, 82
 Թալին - 42
 Թավրիզ - 65, 85-86, 97
 Թեղենիս-Քիրաջլու - 72
 Թիֆլիս - 9, 14, 46, 50, 53, 85, 103, 107, 110, 112, 116-118, 120-122, 138
 Թեհրան - 146
 Թուրքիա - 42, 99, 105

- Իկոնիա - 55
 Իրան - 7-9, 12-14, 17, 24, 27-28, 30-32, 35, 38, 42, 49-51, 59, 62, 64-65, 70, 76, 82-83, 85-86, 89-90, 92-95, 97-100, 107, 112-113, 127-134, 141-142, 146-148, 155, 158-159,
 Իտալիի - 42
 Իմերեթ - 11, 102
 Խոյ - 7, 36, 44, 45, 82, 86, 107-109, 124, 141, 143-145
 Խորասան - 50
 Ծաղկաձոր - 42
 Ծաղկայք - 42
 Կախենթ - 11, 83, 84, 97, 98, 100, 101,
 Կարափափախ - 55
 Կարբի - 29, 41-42, 48, 65, 69
 Կարբիբասար - 42, 48
 Կարբի-դաղ - 41,
 Կարին - 140
 Կարս - 102-103, 106, 107-108, 119, 135, 139-140, 142-143
 Կեչառիս - 76
 Կրզրվանք - (Հավուցթառի վանք), 76
 Կոնդ - 48
 Կոշ - 76
 Հախունես - 122
 Հարավային Կովկաս - 12, 42, 50, 61, 83, 100, 107, 148

Հայաստան - 10, 11, 15, 24, 49-50, 55-56, 64-67, 77, 100, 112-115, 133, 142
 Հաջի-Բայրամյու - 41
 Հաջի Դեմուր - 129
 Հաջի Դեմուր բերդ - 129
 Հարավարևելյան Կովկաս - 82, 85-86, 89, 108
 Հարավարևելյան Այսրկովկաս - 97, 111
 Հնավանք (Հնեվանք) - 76
 Հրազդան - 43-44
 Զորագյուղ - 48
 Ղարաբաղ - 7, 36, 52, 54, 56-57, 61, 82, 84, 102, 110-111, 115-116, 129, 131, 136-137, 144-145
 Ղարադաղ - 7, 61, 82, 84, 131
 Ղազախ - 40, 87, 119
 Ղըզլ-Քիլիսա - 41
 Ղրիսթույաղ - 42-43, 48, 65,
 Ղուբա - 7, 14, 82, 115
 Ղուրդուղուլու - 122
 Մաստարա - 77
 Մեշիեղ - 83
 Մուղան - 50
 Միրզա Մուհամմադ Մոսալլամ - 8, 22
 Միջագետք - 42
 Մակու - 7,
 Մարաղա - 7, 82
 Մազանդարան - 132
 Մուղնի - 72, 76, 80

Նախիջևան - 7, 14, 36, 38, 41, 71, 82, 87, 129, 131, 135, 145
 Նորագավիթ - 72
 Շահար - 47
 Շահրիարու - 122
 Շիրակավան - 42
 Շիրազ - 89-90, 128
 Շիրվան - 7, 82, 116, 136
 Շարուր - 41-42, 48, 65
 Շաքի - 7, 82, 88,
 Շորագյալ - 39-43
 Շուշի - 109, 136-137
 Չայկ[ղ]աթարան վանք - 76
 Չանարդուլի - 129
 Չոխուր-Սաաղ - 74, 79
 Չղդը - 108, 123, 129, 142
 Պարսկաստան - 56, 99
 Ջարի - 129
 Ջուղա - 90
 Ռուսաստան - 11-14, 34, 36, 41-42, 50, 71, 97-105, 111, 112, 127-128, 130-131, 134-135, 144, 148
 Ռուսիա - 107
 Ռում - 56, 129
 Ռույան - 86
 Սա'աթլիի - 42
 Սարդարաբադ - 42, 48
 Սալմաստ - 86
 Սեյիդի-Ախսախլիի - 42, 55
 Սևանավանք - 76

Սեֆյան Իրան - 15, 17-18, 23, 49, 51, 60, 62-64, 74, 89, 99, 158
 Սյունիք - 65
 Սպահան - 83, 89-90, 102
 Ստամբուլ - 91
 Սավուջ-Բուլաղ - 7, 82
 Սաղմոսավանք - 76
 Սուրմալու - 42, 48, 65
 Սևան - 41
 Սևանավանք - 76
 Վաղարշապատ - 29, 71-72, 76-77, 80, 123, 147
 Վեդի - 42
 Վիրապի վանք - 76
 Վրաստան - 11, 21, 35, 46, 52-53, 55, 94, 97-101, 103-105, 113, 117, 123-125, 130, 133, 135, 136, 140, 144
 Վարդենիս - 41
 Ուլուխանլու - 83
 Ուրմիա - 7, 82

Ուշի - 76
 Փամբակ - 40-41
 Փոքր Ասիա - 56
 Քանաքեռ - 54,
 Քարթլի - 11, 83-84, 97, 101,
 Քարթլի-Կախեթե - 32-33, 40, 42, 53, 61, 98, 100, 102, 106, 111-112, 130, 133-134, 146
 Քեալակարխու - 122
 Քեշիշքյանդը - 77
 Քերենյ - 84
 Քիրաշլու - 77
 Քյոռ-օղլի - 41
 Քյուլթափա գյուղ - 81
 Քյուչուկ Կայնարջի - 105
 Օսմանյան կայսրություն - 11, 13, 31, 34-36, 50-51, 55, 92, 99-104, 105-107, 111, 123, 127, 129, 135-136, 139, 141, 143, 144, 148
 Օշական - 60, 64, 72-73, 77-78
 Ֆոանկանոց - 73, 77-78, 80-81

Անձնանուններ

Աբասդուլի - 129-130, 145
 Աբբաս Ա - 63
 Աբբաս Բ - 25, 29, 60, 74
 Աբդուլ - 38, 87-88
 Աբդուլ խան - 38, 87-88
 Աբդուլ Համիդ I Ղազի - 11, 142, 195

Աբդուլ Ֆաթի - 128
 Աբրահամ Կրետացի - 42, 57-58, 70, 73
 Աբրահամ Երևանցի - 48, 58
 Աբովյան - 42
 Ագատ - 20, 27-30, 38, 58, 69-71, 76-79, 85-94, 97-98,

148, 170, 181, 183, 189,
191, 193
Ազնւմ - 142, 195
Աղիլ - 83
Ալեքսանդր - 29-30, 69-71, 75,
76, 79-80, 92-93
Ալեքսեյ Օրբեսկով - 99, 112
Ալի փաշա - 109
Ալի Ղուլի - 83, 147
Ահմադ-Աղա Չիլանի - 21, 22,
32
Ալեքսանդր Ճավնալաձե - 71
Ալի Մարդան - 35, 129-133, 141
Ահմադ - 36, 44-45, 107-110,
124, 138, 141-143, 145
Ահմեդ - 143
Աղա Հուսեյն - 145
Աղամալյան - 57
Աղա Մուհամմադ խան - 8, 21-
23, 27, 40, 53, 132-133,
141, 146-147, 149, 174
Այրումլու - 55
Ամիր-Գունա - 63
Ապրակսին - 134-135
Ասլանբեկ - 89
Ասովաձատուր Ա
Համադանցի - 60, 72
Ավդի - 110
Աֆթանդիլ - 29, 69
Բաբա բեկ - 117
Բալասան - 122
Բահման - 87
Բոգոյուբով - 106, 116, 134
Բյուկ-չորանկարա ցեղ - 55
Բուռնաշև - 46, 53, 130, 138,
140, 142, 144
Գեորգի - 21, 32, 116, 143
Գեորգի Բ - 55,
Գեորգ - 112
Գրիգոր Մակվեցի - 72, 79-80
Դարեջան - 32, 116-117, 137
Դավիթ Բագրատիոն - 40
Ելիզավետա I - 113
Եկատերինա Բ - 102, 104, 130,
134
Չապրեկ - 89
Չազա Թարխանիշվիլի - 46, 85
Չենդ - 17, 89, 107
Չեքի - 128
Չիլան - 21, 22, 32, 51, 56,
Չիլալի-Ղարաբեկ - 129
Թեյմուրազ Բ - 11, 83-84, 86,
88, 97-98, 100-102, 113
Ժուկով - 128
Իբրահիմ - 25-27, 31, 36, 52,
76-77, 80, 83, 90, 102,
110-111, 116, 124, 129,
137, 145
Իեսե Բարաթաշվիլի - 109
Իմամ Ղուլի - 109
Իսհաղ փաշա - 110, 146,
Իվանե Մուխրան բեյ - 125
Իվան Վասիլևիչ Տումանովսկի
- 12, 127
Լևոն - 33, 121
Խալիլ խան - 29, 38, 58, 77-79,
91-92, 148
Խալիլ - Էֆենդի - 136, 137, 148

Կարափափախ - 55
Կոնիկենց Արուս - 90
Հակստհաուզեն - 38, 53, 57, 59
Հակոբ Դ Ջուղայեցի - 72, 79
Հակոբ Անտոնյան - 130
Հակոբ Շամախեցի - 80-81, 113
Հակոբջան - 58
Հախուես - 112
Հաջի Իբրահիմ - 31
Հաջի Մեջլում - 31
Հաջի Մուհամադ - 31
Հաջի-Չելեպի խան - 88
Հասան - 45, 93-94
Հասան Ալի - 27, 38, 40, 70, 75,
76, 83-84, 86-88, 93, 185,
187
Հարություն - 112
Հեղայեթ - 128
Հերակլ Բ - 5, 9, 11, 20, 21,
31-34, 36, 39-40, 46,
52-53, 61, 83-90, 93, 94,
96-126, 130-132,
134-149, 159
Հովսեփ Էմին - 100, 114-115
Հովսեփ Արղության - 56-57
Սուլթան Հուսեյն - 23
Հուսեյն Ալի - 5, 8, 11, 21-23, 27,
30, 33-34, 36, 38-40, 44-
45, 52-53, 61, 80-81, 93,
95-96, 101, 105-112, 114-
117, 119-121, 123-126,
134-137, 139, 141, 143,
149, 172, 176
Ղազար Ջահկեցի - 50, 77, 93

Ղըզլ-Քիլիսա - 41,
Ղըրիսբուլաղ - 42-43, 48, 65
Ղուկաս - 9, 16, 23, 27, 30, 118,
120-121, 124, 140, 143,
144, 147
Ղուլամ Ալի - 8, 21, 23, 27, 34-
36, 39, 45, 125, 130-132,
136-143, 149, 195
Մուհամմադ խան Ղաջար
(Երևանի) - 21-23, 27,
30, 32, 39-40, 43, 45, 51,
53, 65, 82-84, 89, 143,
145, 146-147
Մահմադ - 60, 109
Միրզա Մուհամմադ Մոսալլամ
- 8, 22
Միրզա-Աղա Միսկի - 22, 32,
51
Միրզա Ռապի - 121
Միրզա Գուրգեն - 138
Միրզա Ջաֆար - 44
Մելիքջան - 58
Մինաս - 58, 91, 122
Մկրտում - 58
Մուհամմադ Հասան խան
Ղաջար - 89, 94
Յոհաննես - 121
Յոհան - 114
Նադիր - 7, 25-27, 35, 38, 50, 58,
70, 74-79, 82-83, 85, 119,
148
Ներսես Աշտարակեցի - 71
Նեման աղա - 106
Շահրուխ - 83

- Ծահվերդի - 85, 88, 116
 Ծամտին - 138, 140, 144
 Ծաքար - 121
 Ծելյա Ուվելյա - 132
 Զանարդուկի - 129
 Պաաստա - 119
 Պապունա Օրբելյանի - 46, 83-84, 86-88, 96, 98
 Պանին - 105
 Պասկեիչ - 71
 Պոտյոմկինին - 56-57, 130, 135, 138, 140, 142, 144,
 Պոդոս - 117
 Ջաֆար - 119
 Ջաֆարդուկի - 145, 147
 Ջևդեթ - 107
 Ռայնեզ - 61, 134, 136
 Ռումելի ցեղ - 55
 Ռումյանցև - 104
 Սադեղ - 106, 128
 Սադլի ցեղ - 55
 Սարգիսյան - 122
 Սարդարաբադ - 42, 48
 Սահակ Տեր-Սահակյան - 56-57, 139
 Սեֆի Ղուլի - 49,
 Սիմեոն Երևանցի - 9-10, 30, 45-46, 52, 60-61, 68, 70, 72, 78, 80-81, 95-96, 101, 103, 110, 114-116, 118-123, 138, 140
 Սիպկի - 32, 51
 Սրապով - 50,
 Սողոմոն - 11, 100, 102, 104
 Սուլեյման - 34, 40, 49, 53, 108, 123, 128-129, 143-145, 176:
 Սուլեյման (Քրդերի առաջնորդ) - 119-120, 138:
 Սուլեյման Իզզի - 83-84,
 Վախթանգ 6-րդ - 119
 Վեհբի-Էֆենդի - 107
 Վորոնցով - 102
 Վոլտեր - 104
 Ումմա խան - 129
 Փանահ - 85, 88, 102, 115
 Փիլիպոս Ա Աղբակեցի - 72-74
 Բերիմ - 12, 27, 30, 60, 68-70, 80, 89, 92-99, 106-110, 115-116, 118, 120-121, 127-128, 169
 Բեյխուսով - 73-74
 Բեօլանի - 52
 Բյալբալի - 36,
 Օման Խերխեուլիձե - 40, 84
 Օմեր փաշա 107
 Փաթի Ալի խան - 27, 117:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Բառարան հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ եզրույթների

Պարսկերեն վավերագրերում հանդիպում ենք բազմաթիվ տերմինների, որոնք արտացոլել են ժամանակի վարչա-քաղաքական, հարկային և այլ իրողություններ և բացատրության կարիք ունեն։ Բառարանը կազմելիս օգտվել ենք Հ. Փափազյանի և Բ. Կոստիկյանի աշխատություններից⁴⁸⁸։

Ամիլ – այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառման էին ենթարկում բոլոր հարկատու օբյեկտները, չափում ցանքսերն ու այգիները, ցուցակագրում բոլոր չափահաս աշխատողական մարդկանց և ըստ դրա որոշում, թե տվյալ օբյեկտից որքան հարկ պետք է գանձվի։

Աշրաֆի - իրանական ոսկեդրամ, որը համարժեք էր թումանին և հաճախ օգտագործվում էր դրա փոխարեն։

Ավարիզաթ – այս տերմինի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ։ Այդ պարտավորությունը երբեմն փոխարինվում էր դրաական տուրքով։

Բեկլարբեկ - Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող ամիրները կամ խաները կոչվում էին «բեկլարբեկեր»։

Դանգ - մուլքատու գյուղերի ամբողջ եկամուտը դիտվում էր որպես մեկ ամբողջություն։ Մեկ գյուղի ամբողջական մուլքը, անկախ դրա չափից, հաշվվում էին 6 դանգ (մույն դակն է)։

⁴⁸⁸ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺՁդդ.), Երևան 1956, Երևան 1959, Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը։ Հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731) Երևան 2005, Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ։

Իխրաջաթ - այսպես էին կոչում այն արտակարգ ծախսերը, որ տարբեր առիթներով ուսյաթները պարտավոր էին հատուցել պետությանը կամ նրա պաշտոնյաներին:

Խարաջ - XVI-ԺԸ.դդ. այս տերմինը հասկացվում էր բնակչությունից գանձվող մի շարք պետական հարկերի իմաստով (բացի գլխահարկը), որպես հավաքական հարկային տերմին:

Խարվար - կշռի միավոր. մեկ խարվարը հավասար էր մոտ 288 կգ-ի

Հաքիմ - այսպես էին անվանում գավառապետին, քաղաքացիական դատավորին:

Հողուղ-ե-դիվանի - ուսյաթների հարկ ային պարտավորությունները պետությանն նկատմամբ

Մալ - գլխավոր եկամտահարկը և սեփականության հարկն էր, որ գանձվում էր ամեն տեսակ եկամտաբեր օբյեկտից բնամթերքով և կանխիկ դրամով:

Մալոջհաթ - մալոջհաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մի մասն էր կազմում՝ երբեմն դիվելով որպես հավաքական հարկային տերմին:

Միրմիրան - փաշայության զինված ուժերի հրամանատարը:

Մու'աֆ - հարկային իմունիտետ, ազատում բոլոր տեսակի պետական հարկերից, երբեմն միայն որոշ հարկերից և պարտավորություններից: Հոմանիշը՝ «մուսալլամ», «թարխան»:

Յասավուլ -ե սոհբաթ - շահի ընդունելության սրահի սպասավոր: Այս պաշտոնին նշանակվում էին հիմնականում նշանավոր ամիրների որդիները: Նրանք 8- 9 հոգի էին և ծառայում էին իշիք աղասուն պալատական ժողովների ժամանակ, հանդիսությունների ընթացքում՝ կանգնած էին շահի դիմաց:

Յասավուլ - ձիավոր/թիկնապահ/սպասավոր, ով ուղեկցում էր պաշտոնյաներին:

Չոբանբեկի - մանր եղջերավոր անասուններից դրամով գանձվող հարկը:

Ջիզյա - չափահաս քրիստոնյաներից գանձվող հարկ:

Ջառչի - մունետիկ, զինվորական պաշտոն:

Սադեռաթ կամ Սադերիաթ - արտակարգ հարկեր:

Սոյուրսաթ - ուսյաթների կողմից տվյալ վայրում գտնվող զորքի ապահովությունն էր մթերքով:

Վակֆ - բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված հողերը, որոնք այլևս ենթակա չէին որևէ կարգի օտարման:

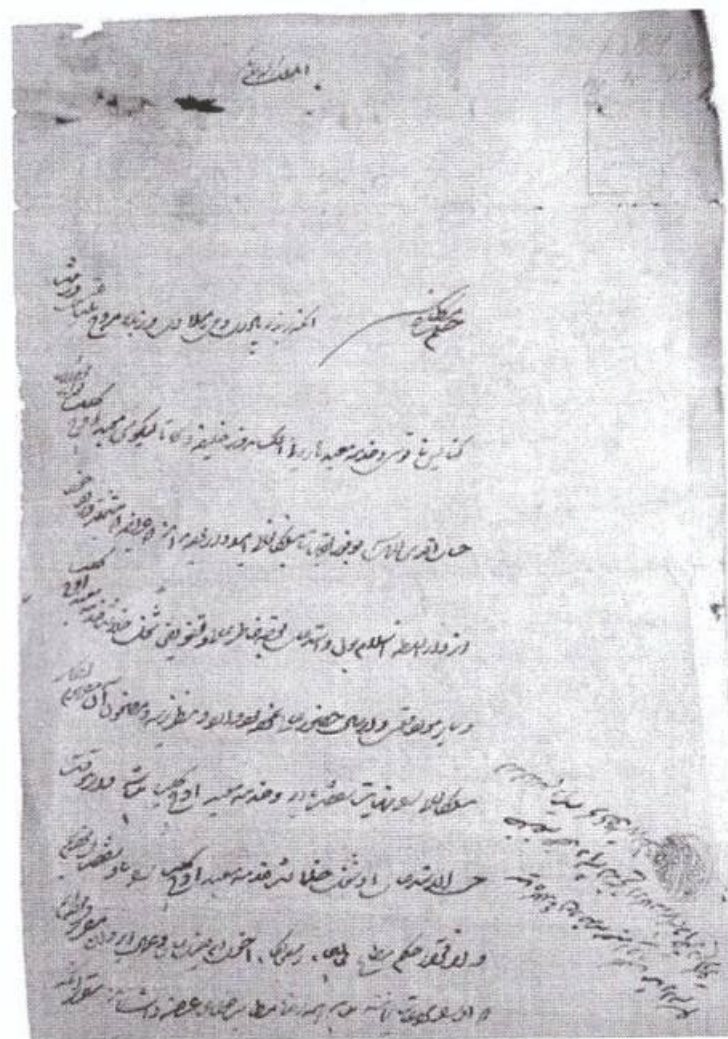
Վեքիլ կամ վաքիլ - որևէ մեկի կողմից լիազորված անձ: Քերիմ խանը, իր ձեռքում կենտրոնացնելով իշխանությունը, իրեն հռչակեց շահի անունից լիազորված անձ՝ վեքիլ:

Քալանթար - քաղաքագլուխ:

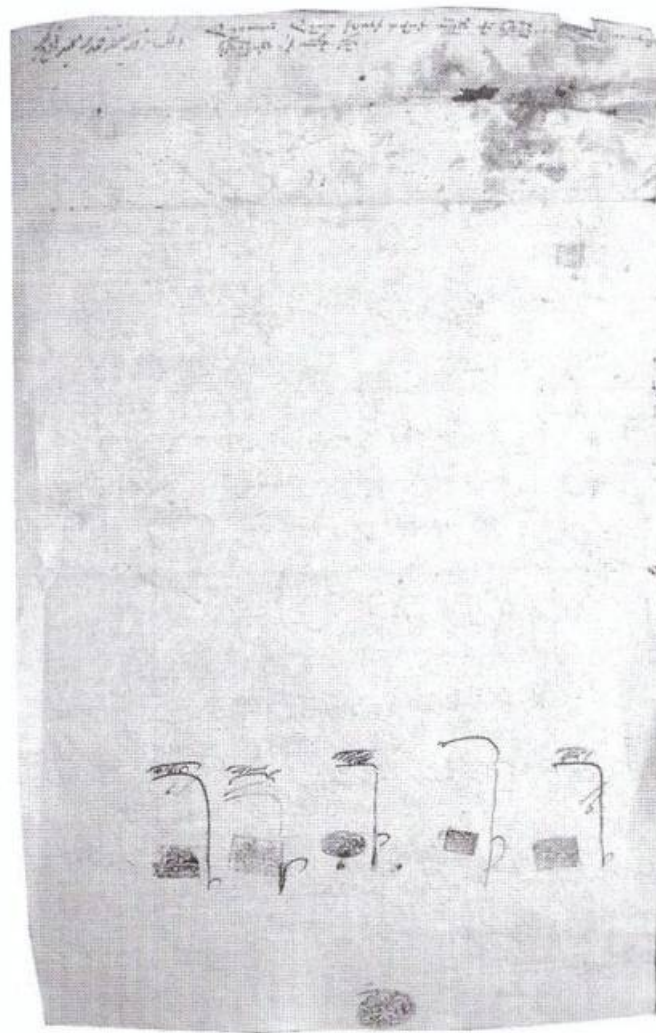
Ֆալկոնետ - փոքր հրանոթ, որը Եվրոպայում ավելի շատ տարածված էին ԺԵ.-ԺԷ. դարերում:

Ազատ խանի հրովարտակը⁴⁸⁹:

Նկար 1. Հրովարտակի առաջին էջը:

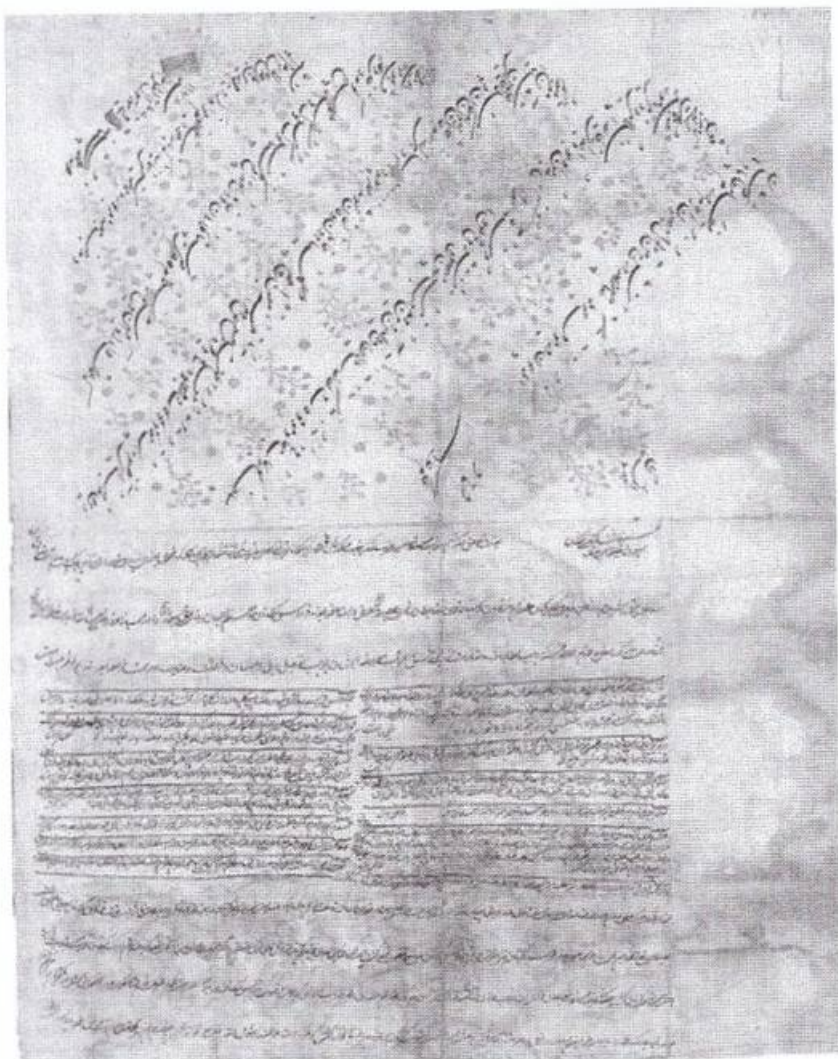

Նկար 2: Հրովարտակի երկրորդ էջը:

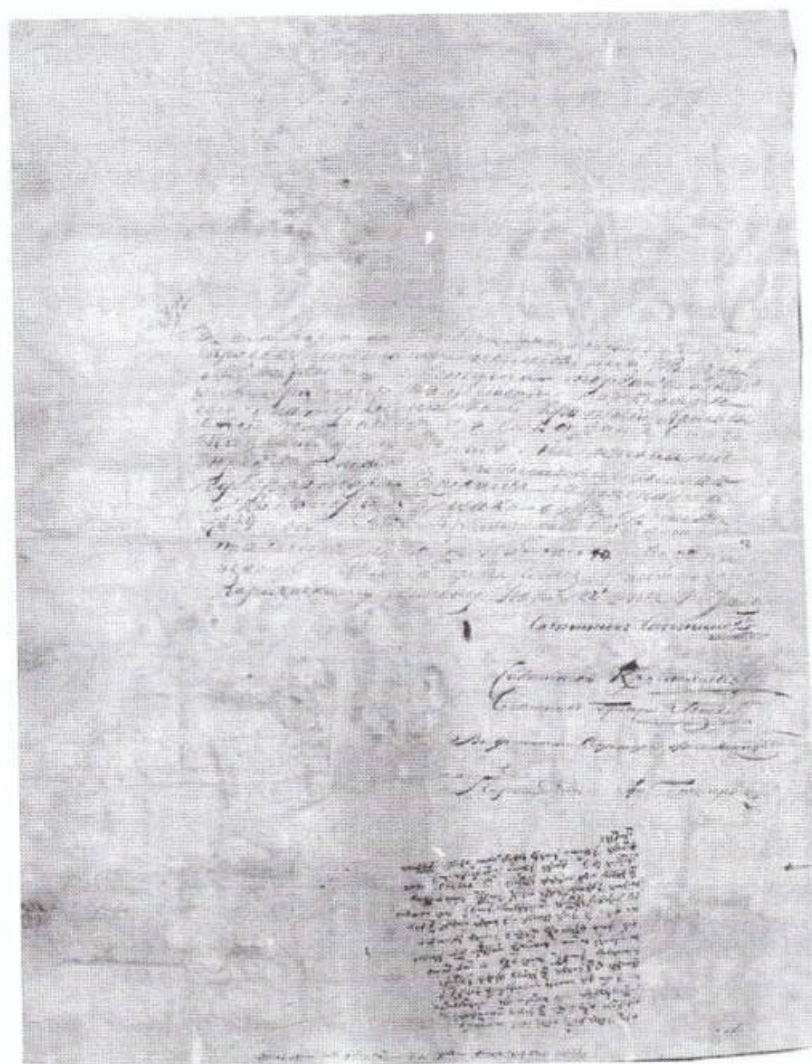

⁴⁸⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1Է, վավ. 1323:

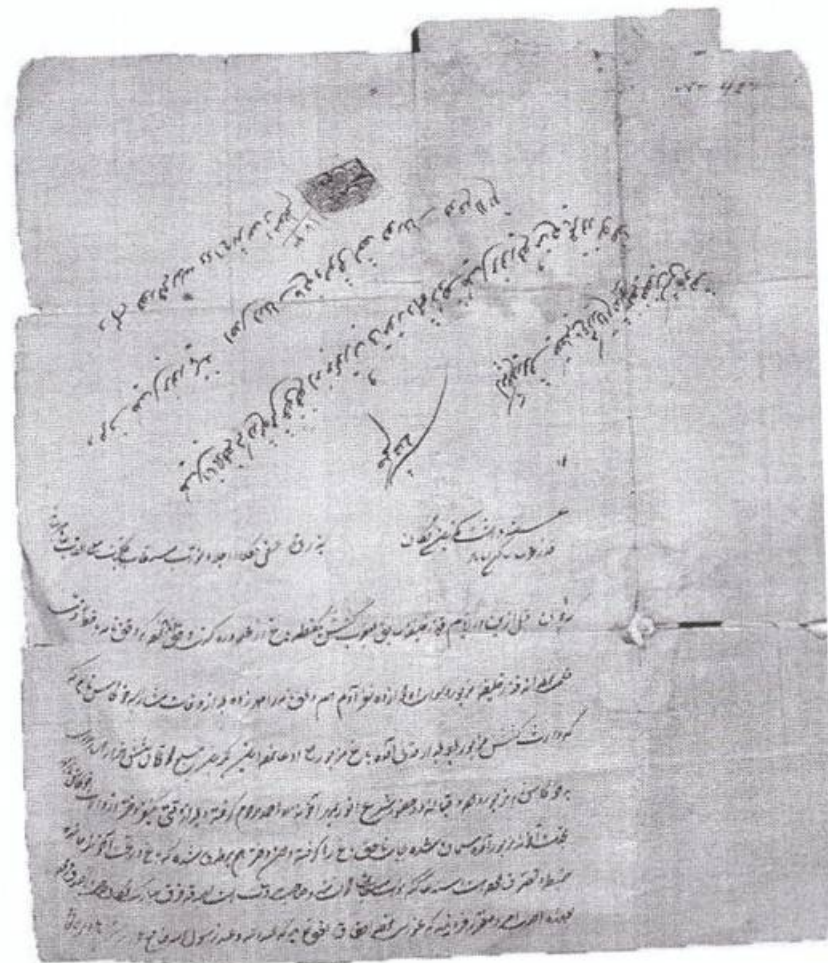
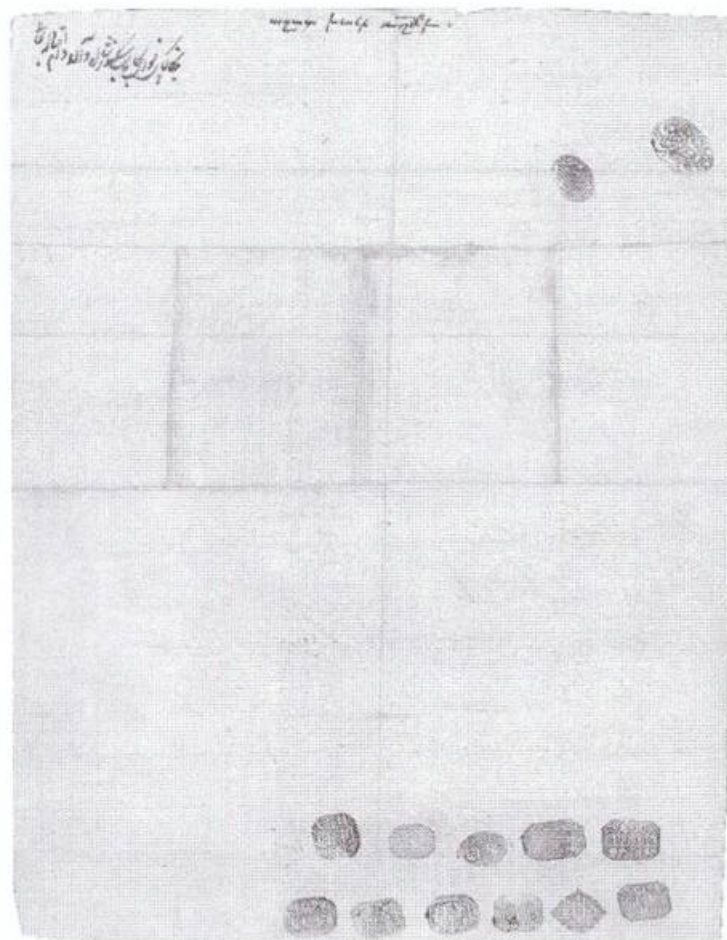
Հուսէյն Ալի խանի հրովարտակը:
Նկար 3

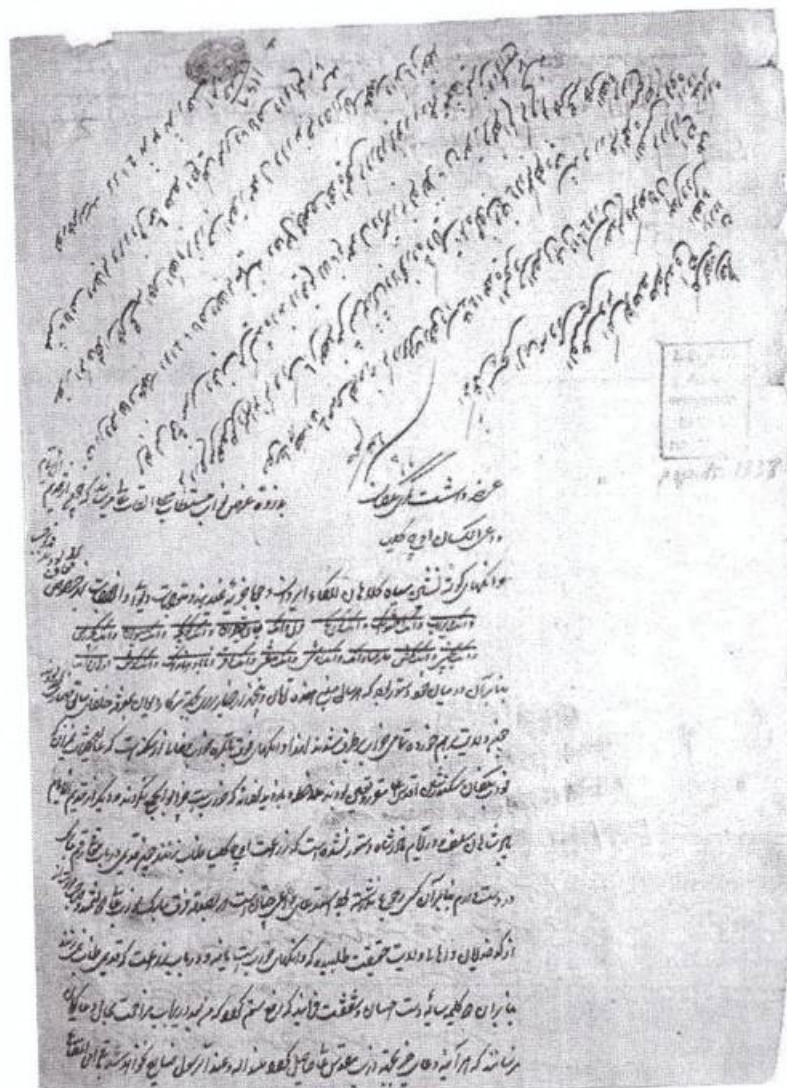
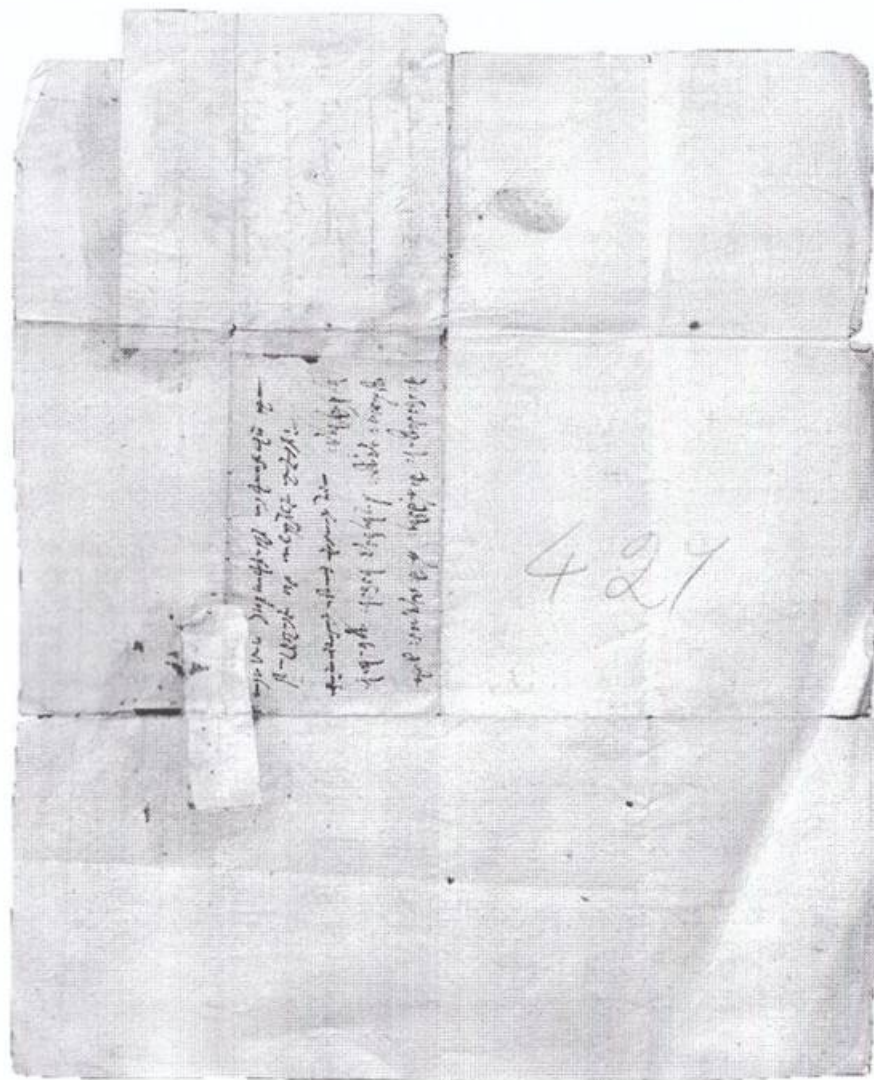

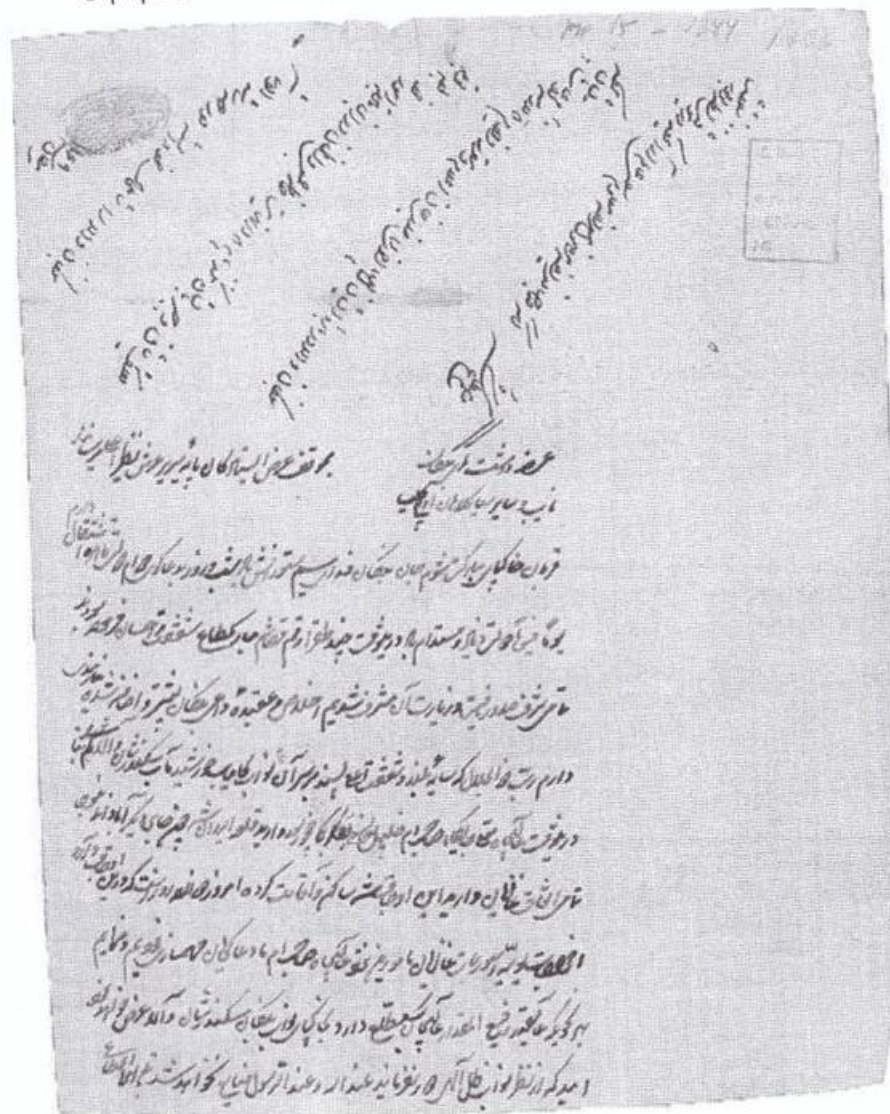
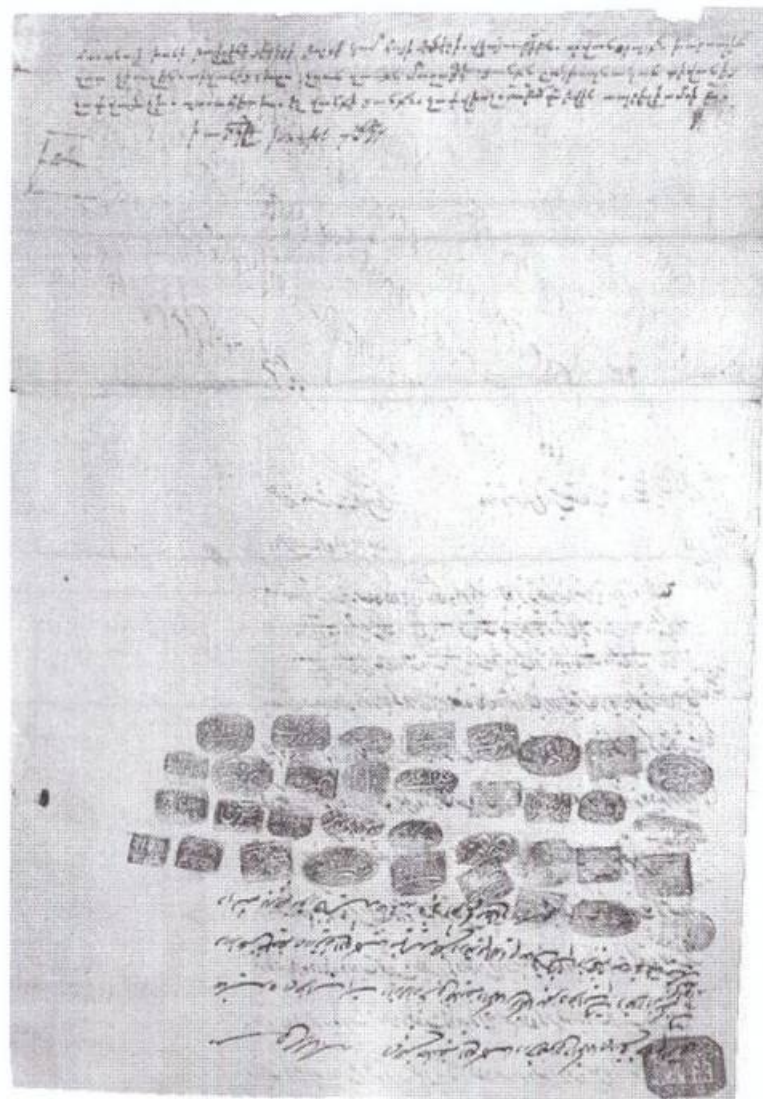
Նկար 4

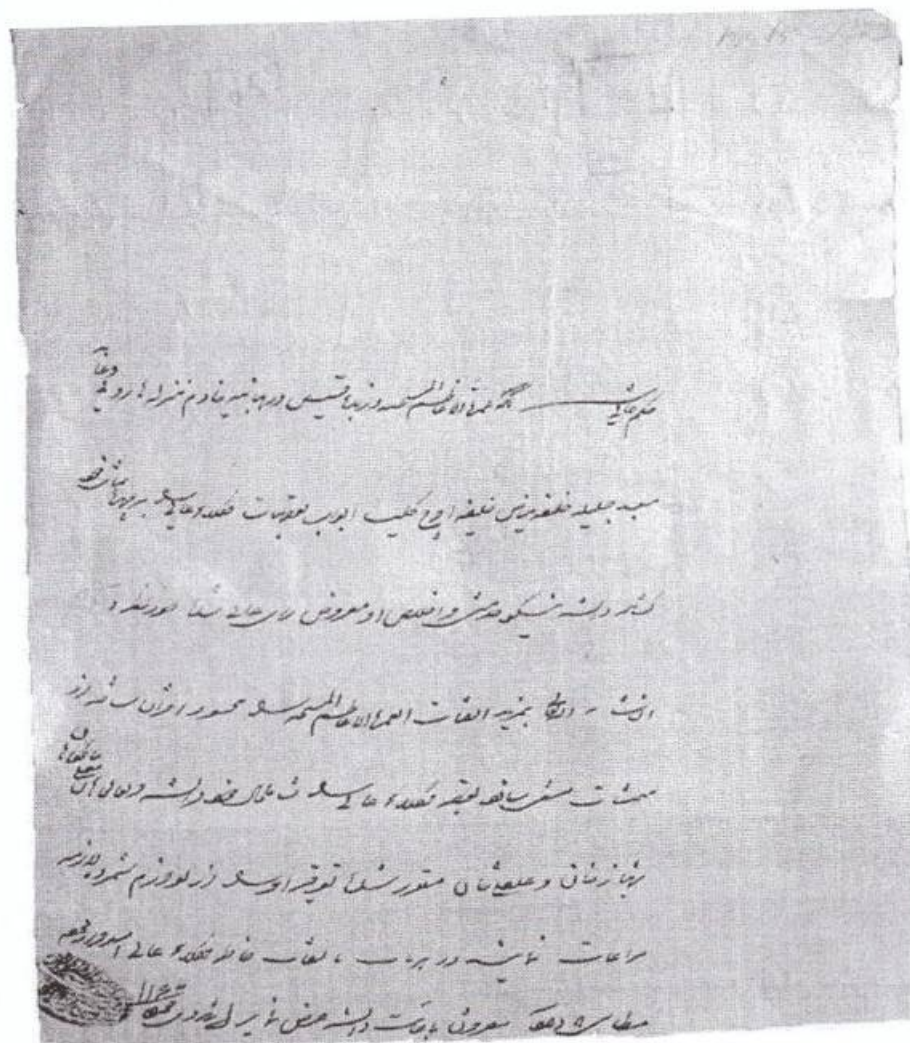
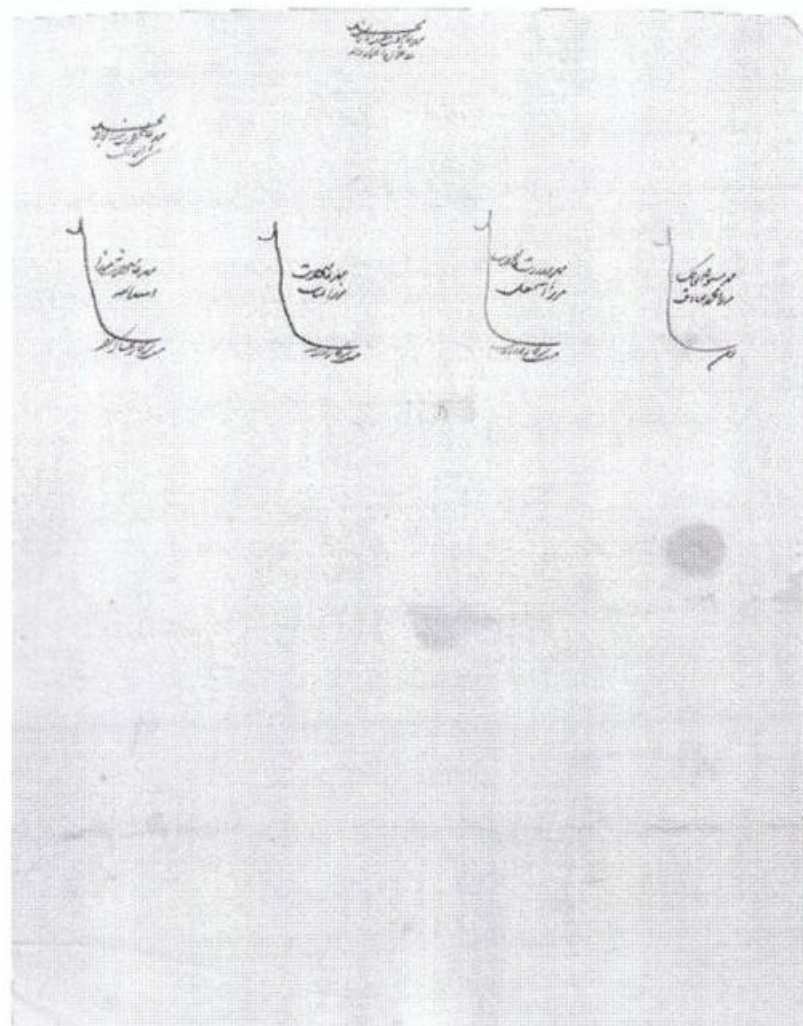

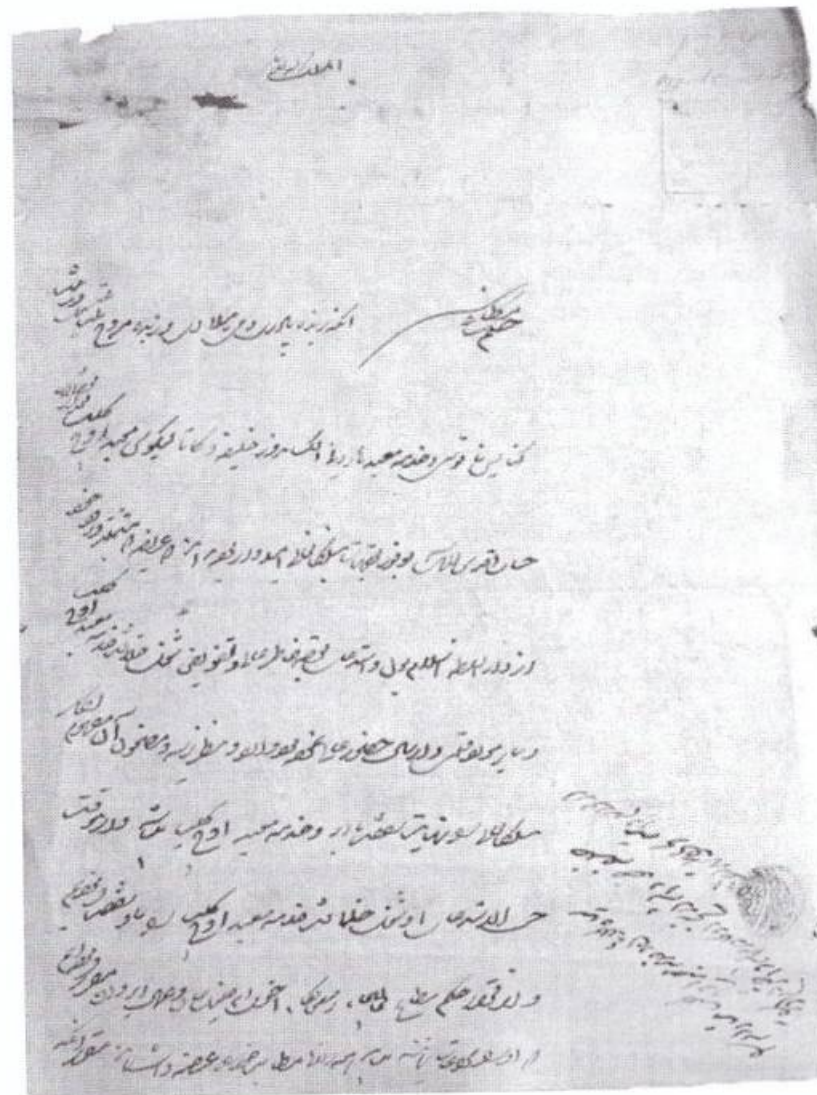
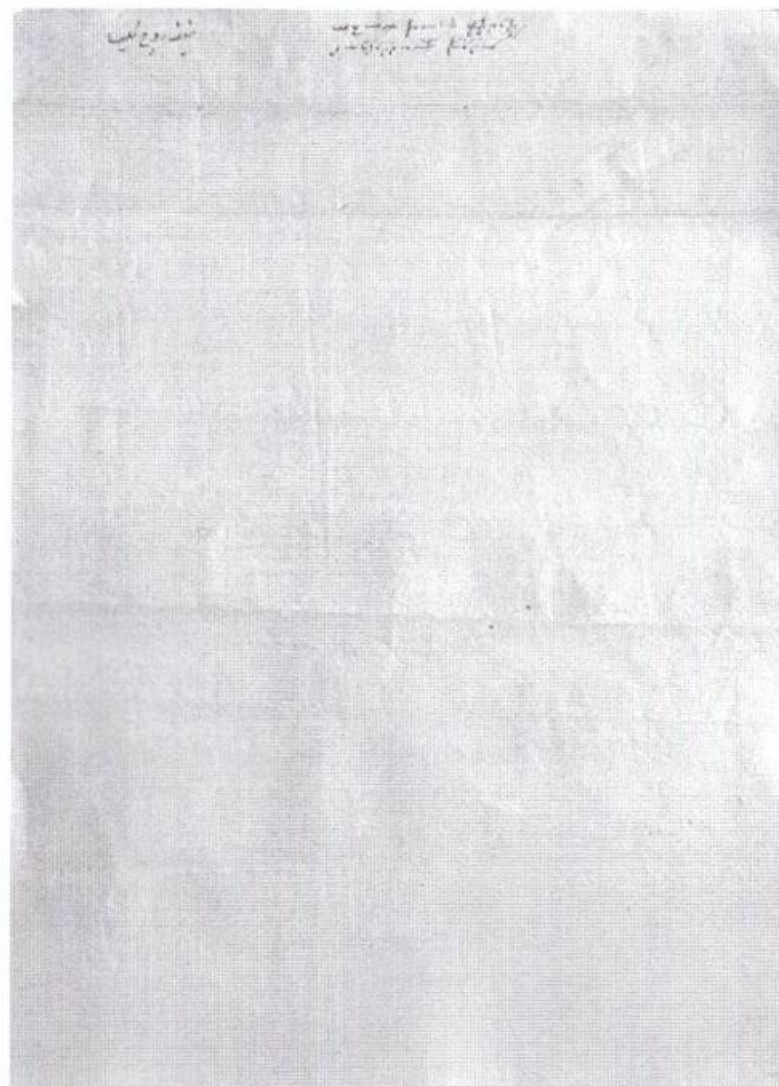
[illegible][illegible]

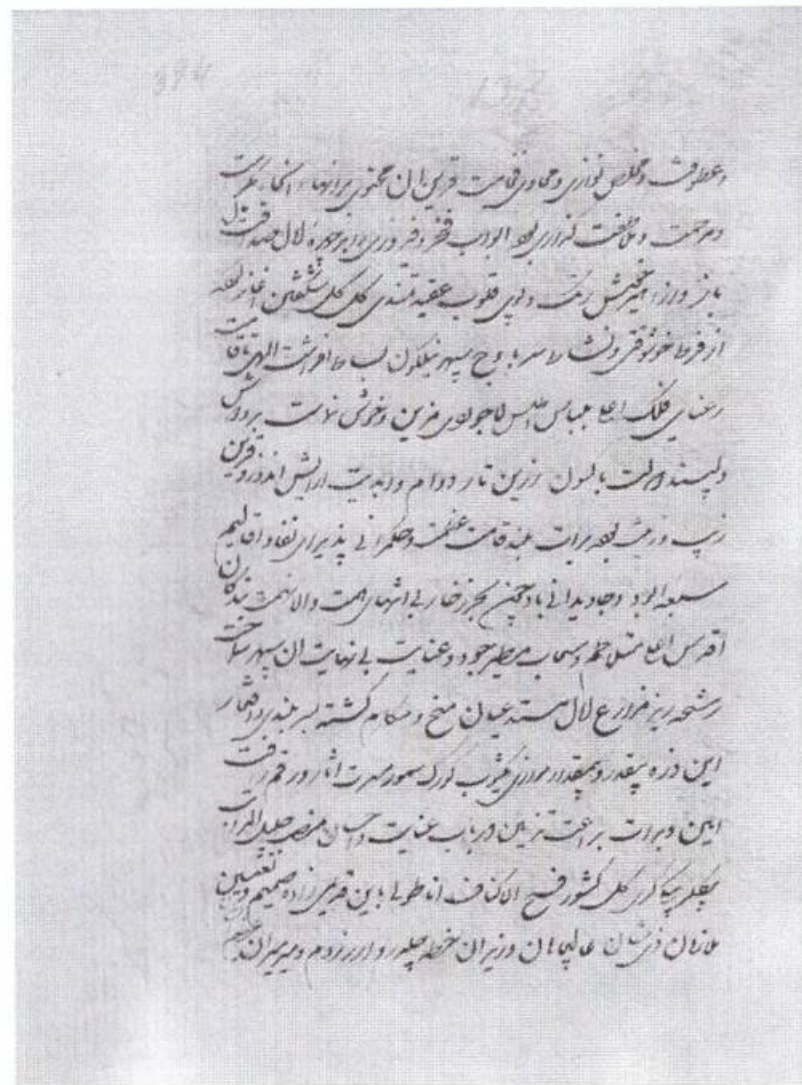
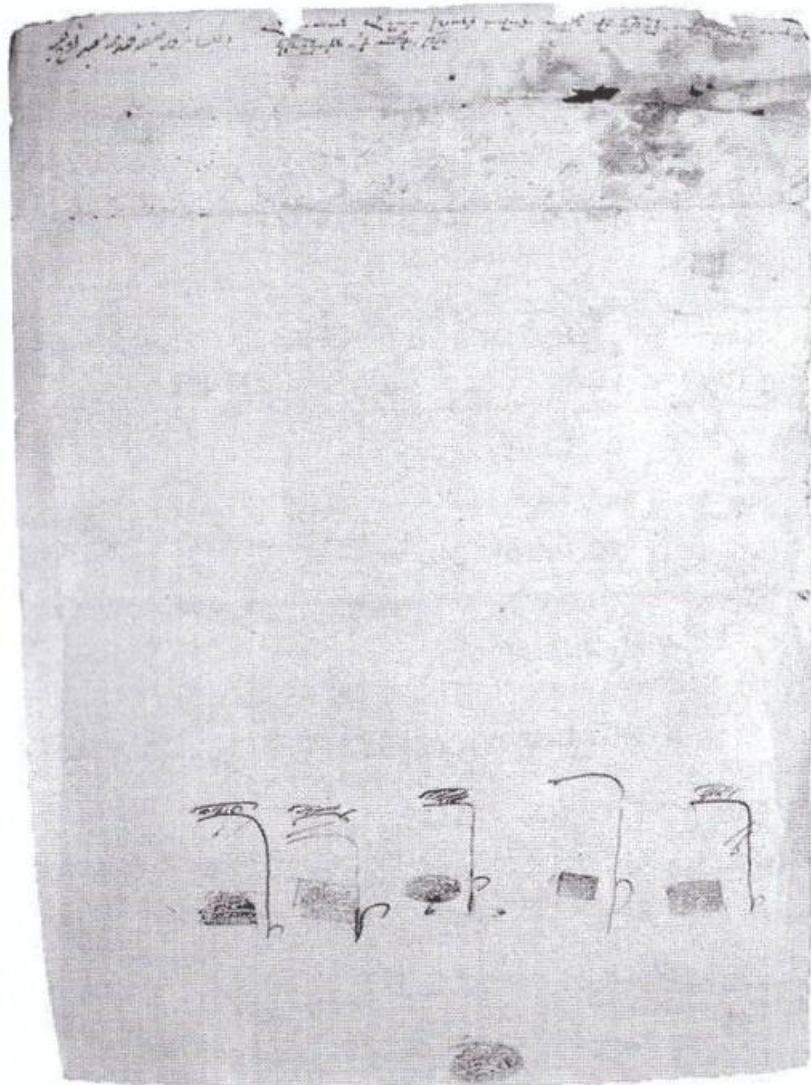

ՎԱՀԱԳՆ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԸ. ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ԸՍՏ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՄԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Էջադրումը, ձևավորումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

ISBN 978-9939-9257-9-0

9 789939 925790

Չափսը՝ 60 × 84 1/16: Տպ. մամուլը՝ 12,5
Տպաքանակը՝ 100

Մենարոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
հրատարակչական բաժին
ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53
Հեռ. (010) 513033
publishing.matenadaran@gmail.com
www.matenadaran.am